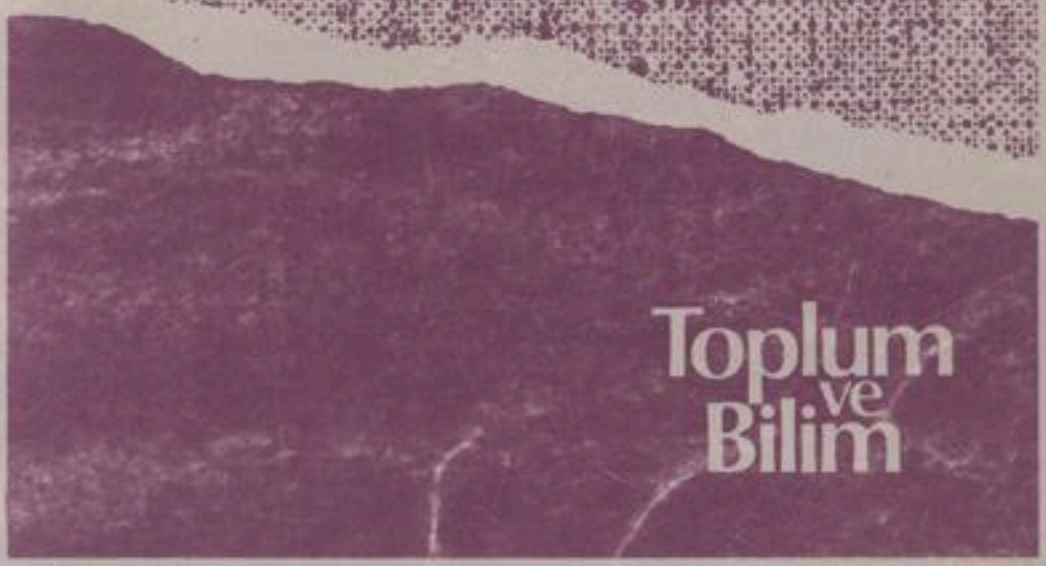
11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi

48/49 KIŞ - BAHAR 1990

Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm **Nermin Abadan-Unat**

Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme **Çiğdem Kağıtçıbaşı**

Türkiye'de Bir Sosyolog Olmak Üzerine **Elisabeth Özdalga**

İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedeflerinin Değişimi **A. Suut Doğruel**

Tanımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Konuşmaları **Fatma Doğruel**

İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları **Ayşe Buğra**

Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışı **Halil Berktay**

19. Yüzyılda Menteşe Sancağında Toprak - İnsan İlişkileri **Sevgi Aktüre**

Köy Ünitesinin Tanımlanması **Nükhet Sirman**

Küçük Meta Üretimi, Sosyo-Kültürel Değişme ve Güneydoğu Anadolu **Bahattin Akşit**

1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi **Sema Köksal-Nihal Kara**

Yerel İktidar Yapısında Değişim Eğilimleri **Muharrem Varol**

Tarihi Kent Merkezleri ve Geçiş Alanlarında Küçük Ölçekli Üretim **Ü.Baykan Seymen**

Aile İşletmesinin Krizi: Serbest Piyasa Ortamında Buldan Dokuma Sanayii **Sencer Ayata**

Planlama Açısından Gecekondu Mekansal Öğelerin Etkisi **Tansı Şenyapılı**

Toplum ve Bilim

Birikim Yayıncılık ve Ticaret Ltd. Şirketi Adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Kurulu
Korkut Boratav
Ayşe Buğra
Sencer Divitçioğlu
Ahmet İnsel
Şirin Tekeli
Zafer Toprak

Danışma Kurulu
Asaf Savaş Akat
Reşit Canbeyli
Alan Duben
Suraiya Faroqhi
Nilüfer Göle
Ümid Hassan
Huricihan İnan
Deniz Kandiyoti
Nihal Kara
Çağlar Keyder
Şerif Mardin
İlber Ortaylı
Oğuz Oyan
Ayşe Öncü
Jale Parla
Ömür Sezgin
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Galip Yalman

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Onay

Kapak ve Savfa Düzeni
Ali Artun, Çiğdem Dilbaz

Düzelti
Fatih M.Öztan, Murat Onay

Yönetim Yeri
Küçükayasofya Caddesi No.17-19/A
Sultanahmet-İstanbul
Tel: 512 17 34

Yazışma Adresi:
Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy
80820 İstanbul

Teknik Üretim
Perka A.Ş.

Toplum ve Bilim

48/49 KIŞ-BAHAR 1990 / ÜÇ AYLIK DERGİ

Nermin Abadan-Unat	**Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm**	5-18
Çiğdem Kağıtçıbaşı	**Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme**	19-25
Elisabeth Özdalga	**Türkiye'de Bir Sosyolog Olmak Üzerine**	27-33
A.Suut Doğruel	**İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedeflerinin Değişimi**	35-42
Fatma Doğruel	**Tarımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Konuşmaları**	43-52
Ayşe Buğra	**İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları**	53-59
Halil Berktay	**Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışının Temel Deformasyonu**	61-78
Sevgi Aktüre	**19. Yüzyılda Menteşe Sancağında Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci**	79-93
Nüket Sirman	**Köy Ünitesinin Tanımlanması**	95-102
Bahattin Akşit	**Küçük Meta Üretimi, Sosyo-Kültürel Değişme ve Güneydoğu Anadolu Sulama-Kalkınma Projeleri**	103-116
Sema Köksal-Nihal Kara	**1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi ve Belediyeler**	117-128
Muharrem Varol	**Yerel İktidar Yapısında Değişim Eğilimleri: Bandırma Örneği**	129-140
Ülker Baykan Seymen	**Tarihi Kent Merkezleri ve Geçiş Alanlarında Küçük Ölçekli Üretimin Yapısı ve Değişim Süreçleri**	141-162
Sencer Ayata	**Aile İşletmesinin Krizi: Serbest Piyasa Ortamında Buldan Dokuma Sanayii**	163-186
Tansı Şenyapılı	**Planlama Açısından Gecekondu Mekansal Öğelerin Etkisi: Örnek Alan, İstanbul-Kahire**	187-199

bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in çift sayı olarak çıkardığımız Kış/İlkbahar 1989-1990 sayısını, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin Orta Doğu Teknik Üniversitesi sosyoloji bölümüyle ortaklaşa düzenlediği II. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne ayırdık. 31 Mayıs-2 Haziran tarihleri arasında Ankara'da yer alan bu kongrenin, Türk sosyal bilimcileri açısından çok sevindirici, çok umut verici bir nitelik taşıdığını düşünüyoruz. Bazı okurlarımızın hatırlayacakları gibi, Türk Sosyal Bilimler Derneği ilk kongresini 1980 yılında gerçekleştirmişti. İkinci kongreye kadar geçen dokuz yıl içinde Türk üniversitelerine indirilen darbeler, en çok sosyal bilimleri etkilediler, en çok bu alandaki çalışmaları sarstı ve gerilettiler. Söz konusu dokuz yıl, Türk sosyal bilimcilerinin çoğu için bir yılgınlık ve umutsuzluk dönemi oldu. Ama 1989'da gerçekleşen İkinci Kongre, hem sunulan tebliğlerin niteliği hem de tartışmaların genel havasıyla, Türkiye'de sosyal bilim çalışmalarının her şeye rağmen yıkılmamış, canlı kalmış olduklarını gösterdi. Bu alanda çalışanlar, kongreden kendilerine ve mesleklerine duydukları güven tazelenmiş olarak ayrıldılar. Bunda Mübeccel Kıray'ın kongrenin son günü yaptığı konuşma özellikle etkili oldu. Mübeccel Kıray, 1940'lı yılların sosyal bilimcilerinden, özellikle Behice Boran'ın çalışmalarından söz etti. Bu çalışmaların yalnız Türkiye düzeyinde değil uluslararası düzeyde de çığır açıcı bir nitelik taşıdıklarını anlatırken, Boran'ın üniversiteden uzaklaştırıldığı anlamsız, kör, sağır baskı ortamını lafı hiç uzatmadan, ama çok güçlü bir biçimde aktardı. Anlattıkları korkunçtu, ama verdiği mesaj insanı sızlanmaya, ah vah etmeye iten bir mesaj değildi. Aksine bu, "Kendinizi çok önemsemeyin, elinizdeki işe bakın. Aynı zamanda da kendinizi çok önemseyin ve yapabileceğinizin en iyisini yapmaya çalışın" diye özetlenebilecek bir mesajdı. Ne yazık ki, Kıray'ın yazılı bir metine dayanmayan bu konuşması, elinizdeki sayıda yayınladığımız tebliğler arasında yer almıyor.

Bu sayıda kongrede sunulan yetmiş kadar tebliğden yalnızca on beş ta-

nesini yayımlayabiliyoruz. Elimize ulaşan metinler arasında seçim yaparken, yayımlayacağımız tebliğlerin iç bütünlüğü olan birkaç grup oluşturmalarını sağlamaya çalıştık. Böylece beş tebliğ grubu elde ettik. Bu gruplardan ilkinde, yöntem sorunlarına değinen tebliğler yer alıyor. Nermin Abadan Unat'ın açış konuşması "Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm" bunlann ilki. Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın "Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme" başlıklı makalesi ve Elisabeth Özdalga'nın "Türkiye'de Bir Sosyolog Olmak Üzerine" adlı tebliği de bu grupta yer alıyor.

İkinci grupta Türkiye ekonomisiyle ilgili tebliğler var. A.Suut Doğruel, 1980 sonrasında "İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedeflerinin Değişimi"ni ele alırken, Fatma Doğruel tarımda büyük ölçekli sulama projelerini yapısal ve kurumsal özelliklere ilişkin olarak değerlendiriyor. Buğra ise, Türk iş adamlarının davranışlarının iktisat politikalarından kaynaklanan belirsizliğe dayanarak açıklanabileceğini öne süren bir hipotez ortaya atıyor.

Kırsal yapılarla ilgili üçüncü grupta yer alan çalışmaların ikisi, Halil Berktay ve Sevgi Aktüre'nin çalışmaları, konuya tarihsel bir perspektif getiriyorlar. Nüket Sirman ve Bahattin Akşit'in tebliğleri ise sosyal antropoloji alanında.

Nihal Kara ve Sema Köksal, "1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi ve Belediyeler" konulu çalışmalarında, yerel yönetimler ve siyaset konusuyla ilgilenenlerin çok ilginç bulacaklarını düşündüğümüz gözlemler geliştiriyorlar. Muharrem Varol'un Bandırma örneğinden yola çıkan çalışması da bu gözlemleri tamamlıyor.

Nihayet beşinci grupta, Ülker Seymen, Sencer Ayata ve Tansı Şenyapılı'nın, kent, kasaba ve gecekondu olgularıyla ilgili çalışmaları yer alıyor.

Elimizdeki diğer tebliğ metinlerini de, zaman içinde, Toplum ve Bilim'in önümüzdeki sayılarında yayımlamaya çalışacağız.

Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm

Nermin Abadan-Unat

Woody Allen'in kurgu bilim filminin kahramanı, dondurulduktan yüz sene sonra uyandığında, kendisinden başka hiç kimsenin gözlüklü olmadığını, her şeyin -fizyolojik aşk dahil- değiştiğini hayretle fark eder. Yüz yıl şöyle dursun, biz Woody Allen'i bundan otuz yıl önce dondurmuş olsaydık ve onu 1980'lerde yeniden canlandırsaydık, çok şeye şaşırırdı. Örneğin, Paris'te bir sabah Pont Neuf'ün baştan aşağı Christo adlı bir sanatkâr tarafından beyaz kumaşlarla ambalajlandığını, Oldenburg adlı bir İsviçreli heykeltraşın, ülkesini simgeleyen cep bıçağının dev bir maketini yapıp onu kürekli bir gemi şeklinde Venedik'te Grand Canale'den aşağı indirdiğini, Beuys'ün Batı Berlin'deki retrospektif sergisinde kocaman bir salonun çuhalarla kaplandığını ve bir köşede pis görünümlü bir yağ kavanozunun durduğunu, Andy Warhol adlı bir Amerikalı ressamın en önemli yapıtının Campbell marka konserve çorbayı gösteren bir afiş olduğunu, çeşitli ülkelerin magazin basınında, bu arada Türkiye'de de çekici görünen kadın mankenlerin aslında yeni ameliyat olmuş erkekler olduğunu, İngiltere'de ise tüp bebek olarak dünyaya gelmiş olan Susan Brown adlı küçük kızın on bir yaşına bastığını ve kendisi gibi planlanmış, tasarlanmış, imal edilmiş olan yedi yüz küsur diğer tüp bebeğin anne babaları ile piknik yaptığını büyük hayrete gözlemleyecekti.

İçinde yaşamakta olduğumuz dünya inanılmayacak derecede hızla değişmektedir. Bu giderek küçülen, ufalan, astronot gözü ile artık tümüyle algılanabilen dünyada biz, kimi zaman Western filmleri seyrediyor, kimi zaman onların gerçek uygulamalarını yaşıyor, batı ya da doğu ülkelerinde McDonald'larda Hamburger'ler yiyor, canımız çekerse Beijing ya da Kanton usulü ördek seçiyor, çoğunlukla Hong Kong'da imal edilmiş Rolex saatleri takıyoruz, Türk aydını olarak belleğimize Joan Baez ve Madonna ile Orhan Gencebay, İbrahim Tatlıses ve Kibariye adlarını yerleştirmek, moda dünyasında Londralı Türk sosyete terzisi Rıfat Özbek'in giysileriyle "ottomanizm" saltanatının kurulduğunu, "Poison"un zehir yerine Dior'un en gözde ve pahalı parfümü olduğunu bilme

durumundayız. Kısacası, MacLuhan'ın deyimi ile "dünyamız kocaman bir köye dönüştü" ve biz hiçbir şeye şaşmamak zorundayız. Aksine, fikir ve düşün dünyamızı çağımızın güzel sanatları, mimarisi ve müziği yardımı ile anlamaya çalışmalıyız. Zira, çağımızın hızlı değişme temposu içinde her toplumun yaygınlık kazanan şarkısı, şiiri, fikir akımı aslında ekonomik, hukukî ve siyasî müdahalelerin desteklediği bir ortamda oluşan ideolojik hegemonyanın kültürel ürünleridir. Onları çözümlemek kültürel anlamda bir "anlam haritası" çıkarmak demektir. Bu uğraşı ise bizi zorunlu olarak modernizm (çağcılık) ve post-modernizm (çağcılık sonrası) kavramlarını incelemeye götürmektedir.

MODERNİZM/POST-MODERNİZM

Çağcılık kavramının uzun bir tarihçesi vardır. "Modern" terimi, Latince biçimi ile "modernus", ilk defa M.S. 5'inci yüzyılın sonuna doğru Roma'nın putperestlik geçmişini o sırada Hırlstiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırmak için kullanılan bir deyimdi. Değişen bir içerikle "modern" terimi eskiden yeniye geçişi vurgulamak üzere kendini eski çağlara dayalı geçmişle kıyaslayan ve yeni bilinçliliğe sahip olduğunu ileri süren bir çağı belirlemek üzere kullanılmıştır.

Kimi düşünürler "çağcılık" kavramını Renaissance'a özgü saymak istiyorlar, ancak bu gereğinden fazla dar bir yorum olur. İnsanlar kendilerini 12'nci yüzyılda Büyük Şarl döneminde, daha sonra 17'nci yüzyılda Fransa'da ünlü "Querelles des Anciens et des Modernes" (Eskilerle modernlerin kavgası) zamanında da "çağcıl" sayılmışlardır. Kısacası "modern" terimi, özellikle Avrupa'da, yeni bir dönemde geçmişle tazelenen bir ilişki kurulduğu zaman ortaya çıkıyor. Böyle dönemlerde, antikitenin, öykünme yolu ile de olsa, bir model olarak benimsendiği görülmektedir.

Antikite dönemi klasiklerinin daha sonraki dönemler üzerinde yaptığı köklü etki, ilk önce Fransız Aydınlanma döneminin idealleri ile çözülmeye başladı. Modern bilimin gelişmesi ile birlikte bilginin toplumun sosyal ve ahlâkî gelişmesine sonsuza dek destekçi olabileceği inancı, antikiteye dönmek suretiyle "modern" olabilme fikrinin yerini aldı.

Ondokuzuncu yüzyılda beliren romantik modernistler, eski çağlardaki klasikler yerine yeni bir tarihî dönem aramaya koyuldular ve onu idealleştirilmiş olarak Orta Çağ'da buldular. Ancak XIX'ncu yüzyılda keşfedilen bu ideal yeni dönemde sabit bir kavram olarak kalmadı. Habermas'ın belirttiği üzere, modernizm'in radikal bilinçliliğini ortaya çıkaran romantik düşünce bireyin tarihleolan tüm bağlarını kopardı. O günden bu yana "çağdaş" terimini belirleyen ölçüt bir şeyin "yeni" olmasıdır. Ancak bu kavramda bir klasik ölçü saklıdır. Her yeni şey modern de olsa klasik sayılmayacaktır. Yirminci yüzyıla girerken klasik sayılan "modern" gücünü geçmiş bir döneme yaslanmasından değil, "özgün" olmasından almaktadır. Dolayısıyla "modern" ve "klasik" yüzyılımızda sabit, tarihî bir başvuru noktasını kesinlikle kaybetmiş bulunmaktadır.

Modern estetiğin düşünce ve disiplini, açıkça belirlenen kimliğini Baudelaire'in yapıtları ile kazandı. Modernizm daha sonra birçok avant-garde akımlarda ifadesini buldu ve doruk noktasını Dadaist'lerin Café Voltaire ile sürrealizmde erişti.

Estetik modernizm farklı bir zaman bilinçliliğine bağlı davranışlarda belirmektedir. Bu yeni zaman bilinçliliği felsefe alanına Bergson'un yazıları ile girmektedir. Bu akım toplumsal hareketlilik, tarihî olaylarda hızlanma ve günlük yaşamda istikrarsızlıktan daha ileri bir anlam taşımaktadır. Burada vurgu geçici ve dinamik olanlar üzerindedir. Modernizm, bu anlam çerçevesinde, geleneklerin normalleştirici işlevlerine karşı isyan etmektedir. Modernizm, normatif olan her şeye karşı koymaktan beslenmektedir. Bu isyan bir bakıma faydacılık ve ahlâkiliğin oluşturduğu standartları da geçersiz kılmaktadır.

Avant-garde sanatının dayanmakta olduğu zaman kavramı sadece tarih dışı değil, bu kavram aynı zamanda tarihte sahte bir normativizme de karşı koymaktadır. Walter Benjamin bu anlayışı yepyeni bir terimle "Jetztzeit" (şimdiki zaman) olarak ifade etmiştir.

Estetik modernizmin oluşturduğu bu fikir akımının etkinliği 20'nci yüzyılın ikinci yarısında zayıflamaya başladı. Octavio Paz daha 1960'ların yarısında şöyle diyordu: "1967 kuşağın öncüleri 1917'dekilerin eylem ve hareketlerine öykünüyorlar. Biz modern sanat fikrinin sorunu ile karşı karşıyayız." Peter Bürger o tarihten sonra "post avant-garde" sanatından söz etmeye başladı. Bu terimle sürrealist isyanın yenilgisini ifade etmek istedi.

Amerikalı neo-muhafazakâr toplum bilimcilerden Daniel Bell **Kapitalizmin kültürel çelişkileri** başlıklı yapıtında soruna şu yorumu getirdi: Batıdaki gelişmiş toplumların geçirmekte oldukları bunalımların kaynağında kültür ile toplum arasındaki ayrılık yatmaktadır. Modernist kültür günlük yaşamın değer yargılarını etkilemektedir. Modernizmin kendini kabul ettiren gücü nedeni ile bireyin kendini sınır tanımaz biçimde gerçekleştirmesi, bireyin özgün deneyler geçirme konusundaki istekleri ve aşırı bir duyarlılığın oluşturduğu sübjektivizm başat olmaya başlamıştır. Bu tür hedonist değerleri benimseyen bireylerin hareket saikleri meslekî yaşamın gerektirdiği disiplinle bağdaşmamaktadır. Bundan başka modernist kültür rasyonel amaçlara yönelik bir yaşamın ahlâkî temelleri ile de bağdaşmamaktadır. Bell böylece Protestan etiğin çözülmesini "karşıt bir kültür"e yüklemektedir. Modern biçimiyle kültür, günlük yaşamda ekonomik ve yönetsel zorunluluklardan dolayı rasyonelleştirilmiş olan gelenek ve faziletlere karşı nefret aşılamaktadır. Neo-muhafazakârlık, böylece toplumsal modernleşme ile kültürel gelişme arasındaki ilişkiyi bulanık bir hale getirmek suretiyle çalışma, türetim ve serbest zaman faaliyetleri alanında beliren farklılıkların sorumluluğunu kültüre yüklemektedir. Oysa, gerçek halde bütün bu gelişmeler sınır tanımayan evrensel kapitalist sistemin güçlenmesinden ileri gelmektedir.

Habermas'a göre, günümüzde bütün batı dünyası bir yandan kapitalist mo-

dernleşme sürecini hızlandırmaktadır. Sanat ve felsefenin yadsınması muhafazakâr düşüncelerin güçlendirilmesine yaramıştır. Bu yorumu üç başlık altında toplamak mümkündür:

a) Genç muhafazakârlar ödün tanımayan bir anti-modernizmi savunmaktadırlar. Bu bağlamda bireyin kendi deneylerine, duygularına öncelik vermektedirler. Yöneylemci alanda ise irade gücü ile egemenlik ve şiirselliğin dionysiac gücünü vurgulamaktadırlar. Fransa'da bu gelişme Bataille'den başlayarak, Foucault üzerinden Derrida'ya kadar uzanmaktadır.

b) Eski muhafazakârlar kültürel modernizm'e bulaşmak istememektedirler. Onlar modernizm öncesi duruma dönüşü örgütlemektedirler. Neo-Aristocu'lar bu açıdan yeniden değer kazanmaktadır. Bu düşünce özellikle Leo Strauss, Hans Jonas ve Robert Spaeman tarafından savunulmaktadır.

c) Neo-muhafazakârlara gelince, onlar modern bilimlerin gelişmesini teknik ilerleme, kapitalist büyümeye ve rasyonel yönetime hizmet ettiği ölçüde desteklemektedirler. Bunun ötesinde kültürel modernizmin infilâk edici içeriğini gideren bir siyaseti önermektedirler. Wittgenstein, Carl Schmitt ve Gottfried Benn'in savundukları bu görüşlere göre bilim, ahlâk ve sanat özerk alanlara hapis edilmek suretiyle reel dünyada ayrı tutulup, uzmanlar eliyle geliştirilmelidir.

Bir yandan neo-muhafazakârlığın, öte yandan alternatif bir kültür yaratmaya çalışan çeşitli alt grupların çabaları ile değer yitiren modernizm böylece yerini "post-modernizm"e bırakmış sayılır. Nedir "post-modernizm"? Geçici bir heves, kısa ömürlü bir yaklaşım, yoksa çağımıza damgasını vuracak ölçüde kapsamlı bir akım mıdır?

Bu soruları yanıtlayabilmek için 1960'ları 1970'lerle kıyaslamak gerekir. 1960'larda yapılan aslında XIX'ncu yüzyılda başlatılan bir sürecin son durağı sayılır. Bu yıllarda miyadı dolan çağcılığın amacı XIX'ncu yüzyılın ortasına kadar burjuva toplumuna özgü ve gerçek yaşamdan soyutlanmış olan yüksek kültürü ve onun kurumlaşmış biçimlerini yıkmaktı. Modernizm akımını temsil eden avant-gardiste sanat ve düşünce akımları, Rusya, İtalya ve Almanya gibi ülkelerin hızlı bir değişme geçirdikleri sırada sanat ve yaşamı yeniden bütünleştirmeye çalıştılar. 1910 ve 1920'lerde oluşan toplumsal ve siyasal mayalar sanat, yazın ve siyaset alanında en bereketli ürünlerini verdiler. Sanatta Dada hareketi, sürrealistler, Brecht, Picasso ve arkadaşlarını, siyasetde yıkılan imparatorluklar ve onları izleyen devrimleri anımsamak yeterli olsa gerek. Ne var ki modernizm'i temsil eden bu tarihî avant-gardisme siyasal, toplumsal ve estetik zincirleri kopartmak, baskıyı mümkün kılan geleneksel biçimleri kaldırmak, bilinçaltına itilen enerjileri özgürlüğe kavuşturmak hususunda vermiş olduğu vaadleri yerine getiremedi. 1960'lı yıllarda ortaya çıkan başkaldırı son bir kez geleneklere karşı bir başkaldırı idi. Bu başkaldırı siyasal bir çerçevede ortaya çıktı. Hareket siyasal bir yenilenme izlemekle beraber yeni bir düşünce sistemini de savunuyordu. Mayıs 1968'de Paris'in sokaklarını süsleyen binlerce grafitinin bir kısmı şöyle haykırıyordu "Biz hayal gücünü iktidara getirmek istiyoruz!" Nitekim o dönemin protesto kültürü toplumsal düzen açı-

sından bir alternatif getirebileceği savını ileri sürüyordu. 1968 gençleri bir "karşı kültür"ün temsilcileri olduklarını haykırıyorlardı. Sanat alanında POP-Art soyut expressionisme'e karşı çıkıyordu. Tiyatro alanında Peter Brook ve Living Theatre katılımcı drama türünü getirdi. Ne var ki daha çok sol düşünürlerin içinde hapis edildikleri sanat ghetto'sundan çıkarmak ve bu arada kültür endüstrisine olan bağımlılığı kırmak için girişilen bu köklü temizlik hareketi beklenen sonuçları vermedi. Yazında Handke, resimde Joseph Beuys, sinemada Herzog, Wende ve Fassbinder bekleneni, yeni bir geleceğe ait duygu yenilemesini getiremediler.

Böylece çağcılık sonrası yani "post modernizm" ortaya çıktı. Aslında bu kavramla daha önceleri kıta Avrupa'sında avant-garde'ın yapmak istediklerinin bu kez Amerikalılarca denenmesi kastedilmektedir. Ne var ki Yeni Dünya'nın geliştirdiği bu akım yine esin kaynağını Avrupa'dan almak zorunda kaldı. Nitekim ABD'de Rauschenberg, Jasper Jones gibi ressamlar, Madison Avenue'deki pop sanatkârları, örneğin Andrew Warhol, soyut expressionisme'e karşı fotoğraf tekniğine dayalı domates çorbası reklamlarını sanat eseri olarak sergilemeye başladıkları zaman, karşılarına Dadaist'lerin babası sayılan Marcel Duchamp çıkıp, tıpkı tavşanla yarışan tazının haykırdığı gibi "Ben dünden beri buradayım" diyebiliyordu.

Peki, öyleyse post-modernizm nedir? Bu kavram klasik modernizm anlayışı dışında yaşayabilir çağdaş bir geleneği kurmak arayışı olarak tanımlanabilir. Bu akımın Ankara'daki en somut ifadesi Mithatpaşa bulvarındaki PTT binasının karşısındaki binadır. Mimarî üslûpların karmasını oluşturan bu yapıda işlevsel mimarîden tutun, eski Yunanlılarda gördüğümüz üçgen şeklindeki pediment süsüne kadar tüm öğeleri bulabiliriz.

Post-modernizm aslında sürekli bir arayıştır. Amaç teknokratik düşünce sistemine esir düşmemek için çağdaşı gelenekçilik ve tarihle bağdaştırabilmektir. Kuşkusuz bu arayışta belli bir ekonomik sistem, kapitalizm de etken olmaktadır. Nitekim günümüz neo-muhafazakârlar disiplin, otorite, çalışma ahlâkı, geleneksel aile biçimi gibi endüstri kapitalizminin ilk dönemlerindeki normlarını yeniden canlandırmaya çalışmaktadırlar. Geçmişi ararken sadece mumyalar, belli dönemlerin hükümdarları ve toplumumuzda olduğu gibi beş yüz yıllık bir Osmanlılık üzerinde durulmamaktadır. Tarih çerçevesinde yeni kimliklerin arayışı, kadın araştırmaları, yeni bir tür historiography, ekolojik sorunlara çözüm bulma çabaları da, bu akımın çerçevesinde yer almaktadır.

Todd Gitlin çağcılık sonrasına ilişkin altı kuramsal çözümleme sunmaktadır. [1]

I- Marksist eleştirmen Frederic Jameson'a göre post-modernizm, kapitalizmin oluşturduğu evrensel ekonomik sistemine uyan bir ideolojdir. Yüksek ölçekli tüketime dayanan kapitalizm durmadan değişen üslup ve modalara, düzeysel bir uzmanlığa, ambalajlanma ve yeniden üretime muhtaçtır. Post-modern sanat, sanatın satışlara ek bir öğe olduğunu göstermektedir. "Yaşam biçimleri" bile tecimleştirilmektedir.

---

[1] Todd Gitlin, "Hip Deep in Post-Modernism", **New York Times Book Review Nov. 6, 1988.**

Gerçekten de post-modernizm evrensel bir sınıfın ruhsuz ruhunu, sınır tanımayan kitle iletişim sistemi ve kitle kültürünü, kabarık iştahlı tüketim ve kolay seyahati yansıtmaktadır. Onların deneyleri tarihte devamlılığı yadsımakta, her an güncel i yaşamaktadır, bu güncel ise ara sıra nostalji ile süslenmektedir. Mekân realite olmaktan çıkmış, tek gerçek zamandır. Evrensel shopping center'larda yerel geleneklerin hepsi satılıktır. Post-Modernist'lerin sloganı: "Arabesk kültürüne baskın çıkamazsan, ona katıl!" Bu açıklama çekici görünmekle beraber ikna edici değildir, çünkü adı geçen ekonomik değişmeler 50-75 yıldır olagelmesine karşın, neden sanatsal sonuçları ancak şimdi belirmektedir?

II- İkinci bir kuramsal yaklaşıma göre bilimsel düşünce, Aydınlanma Çağı, kapitalizm, Marxizm gibi META çözümlemelerine son vermiştir. Quantum teorisi ile mikrofizik müspet bilimlerde kesinlik ve devamlılığı ortadan kaldırmıştır. Bu akımın sözcülerinden Fransız filozof Jean François Lyotard bunu şöyle açıklamaktadır: Liberal kapitalizmin vaadlerine göre bütün insanlık özgürleşmenin olmazsa olmaz maddî koşulu olan zenginliğe ulaşacaktır. Oysa bu programın da ne kerte iflâs ettiğini bugün herkes bilmektedir. Şu anda insanlığın üçte ikisi ne maddî, ne de düşünsel olarak, tüm insanlığı ilgilendiren genel kararlara katılabilmektedir. Komünist idealler için de gerileme apaçık ortadadır. İster Doğu ülkelerinde olsun, ister Batı (bu iş her ülkeye göre değişen siyasal hak arama hareketiyle ilişkili oluyor) bozgun tamdır. Ciddiye alınması gereken bir olay, çünkü sınıfsız bir toplum seçeneğinin artık kalmadığı anlamına gelmekte, bu da kolay kolay kabul edilebilen bir gerçek değildir.[2]

III- Post-modernizm'i edebiyat açısından ele alanlara göre post-modern roman "video roman"dır. Yazın eleştirmeni Cecilia Tichi'ye göre yeni romancılar kuşağı "televizyonca" yazıyorlar. TV'nin tek zaman boyutu halihazır olduğu için her cümle içinde yaşanılan anda geçiyor, cümlelerin başı ve sonu yoktur. TV sadece parçalanmış görüntüler verdiği için, bu yazarlar "rastlantısal olarak serpiştirilmiş kısa sahneler" sunuyorlar. Karakterleri eylem adamıdır. Post-modernizm'i TV etkinliği ile açıklamak elbette yetersiz bir girişimdir.

IV- Post-modernizm kimilerine göre ancak Amerikan kültürüne özgü eklektik mantık modeli ile açıklanabilir. Post-Modernizm Amerika'da doğmuştur, çünkü çelişkili öğelerin birleştirilmesi (juxtaposition) her zaman poli-etnik bir kültürün özünü oluşturmaktadır. Randolph Bourne 1916'da şöyle diyordu: "Amerikan kültürüne özgü bir şey yoktur, bizimkisi daha çok bir kültürler federasyonudur." Popülarize edilmiş bir çoğulculuk modelinde kültürel bırak yapsın-bırak geçsin tam anlamıyla bir panayır ortamı yaratmaktadır. Gerçekten de bir bakıma Amerikan kültürünün özü, herkese bir yer bulmaktır. Post-modernizmin başlıca özelliği farklı üslûp ve biçimleri uyum haline getirmektir. Bu eğilim kültüre de teşmil edilebilir. Birleşik Amerika'da kültürel barış herkesin kılıcını kınında tutmaya zorlamak suretiyle sağlanmaktadır.

V- Post-modernizm'e getirilen beşinci yoruma göre, bu eğilimi Birleşik Amerika'da 1960'dan sonra beliren kültürel çaresizlikte aramak gerek. Bu çaresiz-

[2] Jean François Lyotard, **La Conditlon Postmoderne**, Les Editions de Minuit Paris 1979.

lik Vietnam sorası, Yeni Sol sonrası, Hippie moda sonrası, Watergate sonrasında yatmaktadır. 1960'lı yıllarda ABD ve dünyanın diğer yerlerinde tekdüze düzen ve ahlâka dayalı klasik gelişmeye karşı duyulan güven sarsılmaya başlandı. Eski gerçekler yıkıldı, fakat yeniler yerleşmedi. Post-modernizm ayrıca belli kuşakların ürünüdür, bu kuşaklardan en etkin olanı Yupple'lerdir. Bunlar sadece TV, banliyö evleri, toplu alış veriş merkezlerini doğal bir veri kabul etmekle yetinmiyorlar, ayrıca serbest zamanı iyi geçirmeye yarayan ilâçları da iyi yaşamın bir parçası sayıyorlar. En çok başvurdukları soyut kavram ise PARA'dır. 1960'dan sonra yetişmek yeni bir değer edinememe anlamına da geliyor. Bu nedenle kültür, olay ve üslûpları yeniden değerlendirme sürecidir. Her şey her şeyle karşılaştırılabilir, eleştirilebilir, çünkü her şey, para hariç, önemini yitirdi. Bu kuşak otoriteden bıkmıştır. Onların arabalarına yapıştırdıkları sloganlardan bir tanesi de "En çok oyuncağı olan, kazanır!" Nitekim son zamanlarda rağbet kazanan son deney bilgisayar yardımı ile evren ölçüsünde enformasyon parçaların alışverişini yapmaktır. Kısacası, bu anlamı benimseyenlere göre post-modernizm gelecek olan bombanın şokunu önceden yaşamaktır.

VI- Altıncı yorum ise tarih kavramı üzerine oturtulmuştur. Zira çağcılık sonrası tüm devir ve üslûpların karmasını oluştururken, aslında esin kaynağını tarih disiplininden almaktadır. Çağcılık sonrasının yöntemi yabancı deyimlerle "compilation, recombination"dur; Türkçe olarak derleme, biraraya getirme, yeniden bütünleştirmektir. Görsel sanatlarda bu yaklaşım dünyamızın tekliğini ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. New York, Los Angeles, San Fransisco gibi kentlerin renkli nüfus yapısını bir göz önüne getiriniz. Fakat bu yaklaşım çok kısır ürünler de verebilir. Çağcılık sonrasının kötü örnekleri, turizm, bazı davranış biçimleri ve fon müziği karmasını da yansıtabilir. Tartışılması gereken soru ödünç aldığı materyalden geçinen post-modernizmi kendi kendini yenileyebilecek kaynaklara sahip olup olmadığıdır. Tükenmiş aküye sahip bir araba ancak jeneratörünün gücü ölçüsündę çalışır. Ancak günümüz kültürel karmasını yaratan toplumsal güçlerin kökleri çok derinlere uzanıyorsa, o zaman çağcılık sonrası kolay kolay ortadan kalkmayacak. Yazarlar, düşünürler, araştırmacılar bir şey yapmak zorunda kalacaklar. Yüzeysel izlenimlerin stenografları olacakları yerde ve en az direniş gösteren konuları işlemek yerine, çağımızın gerçeklerini kendi algılanış biçimleri doğrultusunda ele alıp değerlendirmeleri gerekecektir.

MODERNİZM, POST-MODERNİZM VE SOSYAL BİLİMLER

Bilimsel çalışmalar, tıpkı sanatsal etkinlikler gibi her zaman belli bir dönemin oluşturduğu "Zeitgeist" (Çağ ruhu) içinde yapılagelmektedir. Küçülen dünyamızda düşünürlerle sanatkârları sürekli meşgul eden bu yeni akımlar kuşkusuz bilimsel çalışmalara da sıçramıştır. Bu nedenle çok seçmeli bir biçimde de olsa bu akımların sosyal bilimlere olan yansımalarını incelemeye çalışacağım.

İşe önce sosyal bilimlerin esin kaynağını oluşturan Felsefe'den başlayalım. Bu disiplin alanına taze bakışlar getiren ilk düşünürlerden biri linguistic'i, yani dilbilimini yeni bir yaklaşımla ele alan Saussure'dür. Bu düşünür konuşulan dil

(langue) ile konuşma (parole) dili olan işaretler sistemi arasındaki farkı vurguladı. Böylece de Saussure'ün bu yeni girişimi, özellikle Fransız toplumbilimci Dürkheim'in etkisiyle iletişim kuramı, enformasyon kuramı, sibernetik gibi günümüz araştırma dallarının geliştirdikleri genel "semioloji"nin bir bölümü olarak dilbiliminin yerini belirlemiş oldu.

De Saussure ve onu izleyen Lévi-Strauss, Foucault, Chomsky gibi yapısalcılar dilbilimin kendi yöntemleriyle doğa bilimsel bir kesinliğe ulaştığı görüşünü savunmaktadırlar. Chomsky, Katz ve Fodor bu yöntemle öznel-idealist bir ilke benimsemek suretiyle Marxçı felsefe tarafından ortaya çıkarılmış olan özü yadsımaktadırlar; onlar bu kuramla genelde doğal diller felsefesinin isterleriyle birleştirilecek bir dil kuramını eklektik olarak kurmayı denemektedirler. Savundukları dilbilgisi kuramı biçimciliğe hak etmediği ölçüde aşırı değer vermekte, buna bağlı olarak geleneksel dilbilgisini küçümsemektedir.

Örneğin, Amerikal Chomsky dil ve akıl sorununun araştırılması için en uygun genel çerçevenin 17'nci ve 18'inci yüzyılda akılcı psikolojinin bir bölümünü oluşturan romantikler tarafından biçimlendirilmiş düşünceler sistemi olduğunu açıklamaktadır. Böylece Chomsky, Descartes'çı skolastik yaratıcılık ilkesini benimsemektedir.

De Saussure ve onun izinden giden yapısalcılar bu yaklaşımı eleştirenler tarafından revizyonizmle suçlanmaktadır. Diğer bir önemli yapısalcı Lévi-Strauss din, mitler, akrabalık biçimleri, beslenme tarzlarının bireysel bilinçliğe indirgenemeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre bu kurumları anlayabilmek için bilimsel düşünce görünümleri aşıp, realiteye varabilmeli, bu nedenle de postmodernizm'de önemli bir rol oynayan yöntem uygulanmalı, incelenen konu ya da kurum önce parçalara ayrılmalı (décomposer) sonra yeniden oluşturulmalıdır (reconstruire).

Freud'ü yeniden yorumlayan Lacan'a göre yapılması gereken iş psikanalizi bir çeşit "ruh sağlığı işletmeciliği"nden kurtarmaktır. Lacan yapısal linguistic'i Freud'ün ortaya çıkardığı bilinç altına uygulamaktadır. Oedipus kompleksinin gerçek önemi fücur, yani inceste'in tüm insan topluluklarında evrensel bir tabu olmasındadır. Lacan'ın iddiasına göre, bilinçaltıyı yaratan bastırılmış güdüler değil, dilin tâ kendisidir.

Bugün esinlendiği yayınların çeşitliliğine bakarak bir hükme varılmak istenirse, Lacan'ın psikanalizi "altmışların" felsefesinde yeralan tüm akımlar içinde en canlısıdır, denilebilir. Psikanalitik uygulama dışında Fransız Freud'çülüğünün sorgulamasından geçmeyen bilgi ya da deney neredeyse yok gibidir. İşin ilginç yönü bu sorgulamanın Fransa'ya özgü kalmayıp, yoğun biçimde ABD'de yankı bulmasıdır.

M. Foucault'ya gelince, bu düşünür tüm çağdaş düşünürlerden daha çok Nietsche'nin Eflatun'un gerçeklik fikrini yadsıması tezinin getirdiği sonuçlar üzerinde durmuştur. Foucault bu bağlamda bir "Karşı felsefe" önermektedir (Contre philsophie).

"Nesnelerin düzeni" (L'ordre des choses) adlı yapıtında Foucault, Lévi-Strauss'la birlikte Kant'ın egemen süje olarak algıladığı insanın sona geldiğini ilân etmektedir. Yine Foucault'ya göre tıp bilimi kültürel bir görecilik içinde ele alınmalıdır. **Cinnet ve Uygarlık, Bir Kliniğin Ortaya Çıkışı**, adlı yapıtlarında insan bedeni ön planda yeralmaktadır. Foucault'ya göre anatomi ve konuşma biçimi cinselliğin biçimleridir. Bazı kültürlerde erotik sanatlar yolu ile cinselliğe ilişkin bilgiler toplanmakta batıda ise cinsellik bilimsel araştırma ile içiçe girmiş bulunmaktadır. Foucault'yu cezbeden esin kaynağı Freud'dür, fakat Lacan'ın yorumladığı türdeki Freud. Foucault, Oppenheimer gibi teknolojik aydınların, Zola gibi edebiyatçıların yerini aldığını ileri sürmektedir. Bu düşünüre göre 1960'dan sonra ortaya çıkan edebiyat gereksiz yerde kuramlaştırılmıştır. O da diğer çağdaş fllozoflar gibi dilin işlevini araştırmak suretiyle "edebiyatın ontolojisini" yaratmaya çalıştı.

Foucault'nun "edebiyatın arkeolojisini" yapma çabaları onu izleyen daha genç düşünürlerden Derida'yı yeni bir okuma biçimine doğru götürdü. Derida'ya göre anlamlı bir okuma mutlaka "deconstructive" yani parçalara ayırma biçiminde olmalıdır.

Felsefeden sonra sıra sosyolojiye gelmiş bulunuyor. Post-modern toplumbilimci kuramcılar, geleneksel metodoloji ve sosyal tasavvurların terkedilmesini şart koşmaktadırlar. Toplumu dil oyunların bir ürünü olarak bakılmasını istemektedirler. Bu alanda önde gelen isimler Fransızlardan R. Barthes, G. Deluze, J. Derrida, J. F. Lyotard'dır. Bunların hepsi kendini "post-modern" saymakta ve ilginç bir biçimde Anglosakson bilim âlemini arkalarından sürüklemektedirler.

Çağcıl sonrasının artan önemi, yapısalcılığın itibardan düşmesine bağlantılıdır. Batılı bilimsel gelenek realiteyi sübjektiflikten ayırmaya eğilimlidir. Metodolojide objektif veriler sağlayabilmek amacı ile insan faktörü bertaraf edildi. Objektif olma uğruna toplumbilimciler inceledikleri süjelerin kendilerini ve dünyayı nasıl algıladıklarını farkına varmaz oldular. Sonuç olarak toplumsal gerçek soyut olarak belirlendi.

Post-modernizm işte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Cartesianismi yadsıyan bu akım, kanaat = sübjektif, gerçek = objektif tarzındaki ikilemi reddetmektedir.

Geleneksel sosyoloji temelinde dualisttir. Simgesel etkileşimciler bile bu ikilemden kendilerini kurtaramadılar. Post-modernizm işte bu noktada kendi ilkelerini ortaya sürmektedir: düzen sadece yapısal imperatiflerle yaratılmaz. Post modernistlere göre bireysel spontanité (kendiliğinden eylem) toplumsal denetime ters düşmez.

Çağcıl sonrası aynı zamanda kuramlara karşı da gelmektedir. Bu akımın izleyicileri filozof Wittgenstein'in etkisi altında kalıyorlar, Lyotard gerçeğin bir "dil oyunu" ürünü olduğunu ileri sürmekte, Derrida ise şöyle demektedir: "Metin dışında hiçbir şey varolamaz". Lacan ise "hakikat realiteden değil, konuşma sayesinde ortaya çıkmaktadır" demektedir.

Post-modernist sosyologlar içerde/dışarda, süje/obje ikilemi de reddederler. Barthes'a göre linguistik bir ortam olmadıkça, olaylar anlamsızlaşır. Bu sosyologlar ayrıca yoğun ölçüde cinsellik üzerinde durmaktadırlar. Onlara göre bilgi vücutla eş anlamlıdır ve tutku ile doludur.

Bu akım pek tabii birçok eleştirilere yolaçtı. İlk akla gelen eleştirel sorular şunlardır: Toplumbilimciler objektif olayları saptamaktan vazgeçmişlerse, tümden ideolog mu oldular? Uygarlık bir görecilik karanlığına mı bürünecek?

Bununla beraber post-modernlerin bazı yararları da yok değildir. Çağcıl sonrası sosyologlar topladıkları verilerin değer temelini de sorgulamaktadırlar. Bu akımı benimseyenler için "Bu doğru mudur?" sorusu yeniden canlılık kazandı. Post-modernistlere göre teknik bilgi yetersizdir, onun yerine bilim adamları "iletişimsel bir yeteneğe" sahip olmalıdırlar.

Post-modernistler en çok "edebiyat sosyoloji"sinde etkindirler. Amaçları her türlü metni "deconstruct" (öğelere ayırmak) etmektir De Man'a göre bir metin yorumlandığı zaman, sonsuza dek almaşıklar üretilmektedir. Post-modernistler "kuramsal analizlere" karşı isyan etmektedirler. Onlar için hayatî olan kişiler arası diyalogdur. Freud'çü bir diyalogdan kaçınılmalıdır. Bu türlü bir konuşma bakışsız, asimetrik olduğu için yapılan yorum da indirgemecidir. Foucault ve Douzelot'ya göre pozitivistler "realite polisleridir". Onlara göre araştırmacılar, araştırmalarını "seminotik bir çokmerkezcilik" biçiminde yürütmelidirler.

Post-modernistler aynı zamanda Comte, Spencer ve Parsons'un oluşturdukları düzeni de sorguluyorlar. Onlara göre yapısal imperatifler insanlara özerkliklerini ve özgürlüklerini kaybettirmektedir.

Soyut toplumsal sistemler yaratmak yerine post-modernistler toplumun "esnek dil oyunu görüntülerinden" oluştuğunu ileri sürmektedirler.

Linguistik sorunların yanısıra günlük yaşam, günlük yaşamda kitle iletişim araçları, seks ve tüketim Okyanus'un iki yakasındaki toplumbilimcileri yakından ilgilendiren konulardır. Berger gibi tutucu toplumbilimciler daha 1973'de çağdaşlığı irdelemeye ve eleştirmeye başlamış, **Yurtsuz düşünce**'de teknolojik gelişmeler karşısında dinin azalan önemini vurgulamış aynı konuyu **Çağdaşlıkla yüz yüze** adlı yapıtında yinelemiştir. Aynı konuyu bu kez marksist bir yaklaşımla ele alan Marshall Berman ise "Katı olan her şey havaya dönüşürken" adlı yapıtında bu konuyu kapitalizmin yarattığı çelişkiler ve az gelişmişlik açısından ele almıştır. Fransa'da ise Jean Baudrillard "Tüketim toplumu, yapıları, mitleri" başlıklı yapıtında üretici güçlerin yeni denetim mekanizması olarak bir "tüketim kuramı" geliştirmektedir. Buna göre bolluk ve tüketim toplumu geleceğe yönelik idealleri ya da kahramanları olacak yerde sadece iletişim ağlarının yardımı ile mutluluğu tüketebildiği eşya ve nesnelerde bulmaktadır.

ANTROPOLOJİ

Bu disiplin geleneksel ilgi alanlarını terk edip son yıllarda sömürgeciliğin tas-

fiyesi, kabilelerin çözülmesi, kentleşme ve üçüncü dünyadan göç gibi konular üzerine eğilmeye başlamıştır.

Gelecekteki antropolojik uğraşılar, öyle görünüyor ki, giderek daha çok endüstri ve endüstri sonrası kent yaşamı üzerine yoğunlaşacaktır. Bu arada kadınlar, hastalar, emekliler ve yaşlılar gibi nüfus kategorileri de antropolojide özel inceleme konusu olacağa benziyor. Antropolojinin son yıllarda en fazla katkı aldığı disiplinler ise iletişim bilimleri, sibernetik ve enformasyondur.

Gerek azgelişmiş gerekse gelişmiş ülkeler giderek daha fazla çoğulcu, çoketnikli bir yapıya kavuşmaktadır, dolayısıyla iç iletişim bağları güçlenmektedir. Artık "saf", "arık" sistemlerden uzaklaşıyoruz. Günümüzün başat süreçleri, ödünç alma, yayma, öykünme, akkültürasyondur.

Çağdaş antropoloji bir olayı tek bir disiplinle açıklamayı amaç edinen reductionisme'i (indirgemeciliği) reddetmektedir. Üzerinde fazlası ile durduğu zaman kavramını birkaç boyutla ele almaktadır. Buna göre zaman:

a) gece/gündüz, doğum/ölüm, sürekli ve cyclic (devrevî) olarak ele alınabilir;

b) İkinci ele alışta büyük tek tanrılı dinlerin ideolojisini belirleyecek yaratılışın kaynağı, günah fikri, selâmet yolu, ahrette kavuşulacak olan ebedî mutluluk gibi temalar rol oynamaktadır;

c) Zaman, aynı zamanda bir "değer" dir; üçüncü yorumlanış biçiminde emeğin artı değere dönüştürülmesi süreci kapitalist sistemin çerçevesinde ele alınmaktadır;

d) Nihayet zaman = ilerleme olarak da irdelenmektedir.

Görüldüğü üzere antropoloji, post-modernist dilbilimcilere benzer şekilde zaman kavramını öğelerine ayırıp, yani "décomposer" edip, hangi öğenin en önemli olduğunu belirlemek suretiyle zamanı tekrar "récomposer" ediyor.

Bu arada yeni antropoloji, uzman/araştırıcının çevresine danışmaksızın yaptığı gözlemlere dayalı çözümlemelerini de kabul etmektedir. Yeni antropologlar, yoğun biçimde aktörlerin otobiyografileriyle ve diyalog yöntemleri ile sorunlara bakmaya çalışıyorlar. 1989'da British Society for Anthropology kongresinin ana konusu "Modernizm-Post modernizm ışığında budunbilim"di.

SİYASET BİLİMİ

Günümüzde giderek katı normlardan uzaklaşıyor, metodolojide relativizme kayıyor. Stankiewicz'in 1976'da çıkan **Relativism çağında siyaset biliminin klasik kavramları** adlı kitabında "mutlakiyetçi etiğin" sona erdiğini ileri sürülüyor.

Göreciliğe gönül vermiş siyaset bilimciler geleneksel siyaset bilimi kavramlarından uzaklaşıyorlar. Onlara göre herhangi bir toplum düzeni üzerine bina

edilen mantığın normatif yapısı aslında o topluma keyfî olarak kabul ettirilmiş bir fikir ürünüdür.

Bu yönde çalışanlar davranış sonrası ekolün kurucularından D. Easton'a göre 1) Normatif bir taahhüdü (commitment - bağlantı), yalın kat bir betimlemeye tercih etmelidirler,

2) Davranışçılık aslında toplumsal bir tutuculuk akımıdır,

3) Davranışçılık herhangi bir bağlantıdan kaçınmaktadır,

4) Oysa toplumsal düzenden yana olan bağlantılar bilinçli olmalı,

5) Bu bağlantılar her şeyden önce "insana özgü değerleri" korumalı,

6) Bilgi hem bağlantı, taahhüt, hem de eylemciliği gerektirmektedir,

7) Bilim adamları olduğu kadar bireyler belli bağlantılara girmelidirler.

Bluhm 1982'de çıkan **Siyaşet Bilimlnde paradlgma sorunu** adlı kitabında veri ve değerler arasında yapılan ayırımın savunulamaz bir dogma olduğunu belirtiyor. Ona göre Dahl ve C.W.Mills'in Amerikan toplumunun iktidar seçkinleri hakkında yazdıkları yapıtlar aslında Amerikan siyaset yapısının ideolojik birer yorumudur ve böyle de yapılması gerekir. Aynı çerçevede baskı ve çıkar gruplarını da liberal ya da Marksist bir yaklaşımla tahlil etmek mümkündür.

Başkaları doğrudan doğruya deneye dayanan bilimsel yargıları eleştirmek suretiyle pozitivizmi yermektedirler. Onlara göre "bilimsel araştırma için bir takım ön varsayımlar gerekli, bunlar ise teoriden teoriye göre değişir." Bu doğrultuda denilebilir ki "kültür" doğrudan doğruya "ampirik veriler"den edinilen dolaysız bir deney değildir. John Gunell'in "Toplum bilimsel araştırma ve açıklama" adlı makalesinde ileri sürdüğü üzere bilginin kültürel koşullarını anlamak, anlama sürecinin vazgeçilmez öğesi haline geliyor.

Spragens, ise 1973'te çıkan "Davranış sonrası bir siyaset bilimine doğru" adlı yapıtında şu noktaları vurgulamaktadır:

1- Çağımız siyaset biliminde gözlemlenen çarpıklık bu disiplini amprik ve normatif olarak ikiye ayırma çabasından ileri gelmektedir. Bu tür bir ikilem (dichotomy) tutarsızlıklara yolaçan yanlış bir epistemolojiden kaynaklanmaktadır.

2- Bu tutarsızlığın kaynağı, batılı felsefe geleneğinin mirasıdır.

3- En büyük güçlükler kendini siyasal gelişme, demokrasi ve siyasetin içeriğini kavramlaştırmada göstermektedir.

4- Bu sorunlar davranış-sonrası bir siyaset bilimci yaklaşımı ile çözülebilir.

Başka bir deyişle, Parsons'cu sistem teorilerinin savunulamaz olduğu vurgulanmaktadır. Sheldon Wolin günümüzde bir sürü paradigmaların rekabetinden söz ediyor. Her yerde olduğu gibi siyaset biliminde de META kuramlar denizinin sonuna gelindiği ilân edilmektedir. Günümüz siyaset bilimcileri **oyun**

kuramı, pazarlık kuramı, denge modeli, iletişim kuramı işlevsel ya da işlevsel/yapısal kuramlarla çalışmalarını sürdürmektedirler. Onlar bir bakıma Çin kökenli mimar Pei'nin Paris'te klasik Louvre sarayı avlusunun ortasına Firavunlardan esinlenmekle birlikte en son teknoloji ile üretilen camdan yapılmış ehramı oturttuğu gibi, eklektik kuramsal çözümlemeler yapmaktadırlar. Polonya'da son aylarda ortaya çıkan iktidar modeli -komünist bir yönetimin sıkıyönetim yolu ile devlet başkanlığına getirilen bir generalin seçim yolu ile cumhurbaşkanlığa seçilmesi, son zamanlara kadar varlığı illegal olarak nitelendirilen bir baskı grubunun seçim mekanizmasını harekete geçirmesi ve sonuç olarak iktidar partisi olarak hükümeti kurması- bugüne kadar yapılan bilimsel kategori ve ona bağlı yorumların yetersizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer biçimde Macaristan'ın tek parti sisteminden birbirl ile rekabet eden 30'a yakın siyasî gruplaşmaya dönüşmesi ve toplumsal realiteye uygun bir iktidar modeli arama çabası keza bu sürecin yaygınlık derecesini ispatlamaktadır.

Günümüz siyaset bilimcileri bellibaşlı üç hususu göz önünde bulundurmak zorundadırlar:

1) Siyaset dünyası bundan sonra tek bir paradigma ile çözümlenemez,

2) Değişik çıkarlarla ilgili sorunlar birden fazla paradigma gerektirmektedir,

3) Paradigmaların çokluğu, bu yapıştırma (collage) işleminin farklı bir siyasal dünyaya özgü olduğu anlamına gelmektedir. İletişim, ulaşım, teknoloji alanında giderek tek boyutluluğa yaklaşan dünyamızda düne kadar sorgulanmaksızın kabul edilen veriler, örneğin ulusal devlet, ulusal egemenlik, siyasî partiler, bürokrasiler, ortadan kalkmasalar da bundan böyle çok değişik karma formüller çerçevesinde varlıklarını devam ettireceklerdir.

Thomas Kuhn'un **Bilimsel devrimlerin yapısı** adlı 1976 tarihli kitabında dediği gibi "Herkes başkasının kuramını kendi diline çevirmesini önerecektir". Başka bir deyimle siyaset biliminde hem makro hem de mikro düzeyde çalışılacaktır, çözümlemeler "çoğulcu paradigmalar" yolu ile yapılacaktır, bu arada bireyler ve güç odakları arasında en hayatî rolü oynayacak olan iletişim nedeni ile kullanılan dile ilişkin yorum ve anlamlar belirleyici olacaktır.

SONUÇ

Günümüzün önemli düşünürlerinden Alain Touraine, Kasım 1988'de **International Journal of Social Science**'' da (Unesco) yayınlanan "Çağcılık ve kültürel özellikleri" adlı makalesinde, sosyal bilimler dünyasında yaşayan ve çalışan bizlere şu mesajı vermektedir:

Azgelişmiş ülkelerin çağdaş dünyamıza girerken tek tür bir yönteme uyma zorunda olduklarına ilişkin bir kanıt yoktur. Batının modelini dünyanın geri kalan kısmına zorla benimsetmeye kalkıştığımızda, kültürler arası iletişim alanında büyük engeller ortaya çıkmaktadır. O kadar ki, bu engeller sırasında, "karşı-modernizm"den "anti-modernizm"e dönüşümü de hızlandırmak-

tadırlar (örneğin, İran'da görüldüğü üzere bir vinçle on bir insanın asılması). Gelişmenin hedefi tek olmakla beraber bu süreç farklı yollardan katedilebilir.

Biz, bir yandan homojen (türdeş) toplumlar yaratma sevdasından vazgeçmeliyiz, öte yandan tüketiciler pazarına indirgenmiş bir toplum düzeninin, sayısız toplumsal ve siyasal sorunu örtbas edip, çözümsüz kalacağını da belirtmeliyiz.

KAYNAKLAR

R. J. Anderson, J. A. Hughes, W.W. Sharron, **Philosophy and the Human Sciences** Croom Helm, London, 1986.

Jean Baudrillard, **La Société de Consomation**, Denoel, Paris, 1970.

Daniel Bell, **The Coming of Post-Industrial Society**, New York 1973.

W. T. Bluhm, Ed., **The Paradigm Problem In Political Science**, Carolina Academic Press, 1982.

C. W. Brown, "A new intedriscplinary Impulse and the anthropology of the 1990's", **International Social Science Journal**, 116, 211-220.

David Easton, "The New Revolution in Political Science" **American Political Science Review**, 1969, LXII, 1051-1061.

Blanka Filipcova and Jindrick Filipee, "Society and Concepts of Time" **International Social Science Journal** 107, 19-32.

Jürgen Habermas, "Modernity versus Postmodernity", **New German Critique** No. 22, 1980, 3-14.

Ernest Gellner, **Relativism and the Social Sciences**, Cambridge University Press, 1985.

Thomas Kuhn, **The Structure of Scientific Revolution**, University of Chicago, 1976.

Thomas Mathieu, "Network analysis and methodological individualism" **Philosophy of the Social Sciences**, 18 (1988).

John W. Murphy, "Making Sense of postmodern Sociology", **The British Journal of Sociology**, Dec. 1988, Vol. XXXIX, No. 4, 600-614.

W. J. Stankiewicz, **Aspects of Political Theory - classical Concepts in an Age of Relativism**, Mac Millan, 1976.

J. J. Schwarzmantel, **Structures of Power**, Wheatsheat Books, St. Martin's Press, 1987.

Thomas A. Spragens, **The Dilemna of Contemporary Political Theory-Toward a Post-Behavioral Science of Politica**, Burellen, New York, 1973.

Alain Touraine, "La Transformation de l'analyse sociologique", **Cahiers Internationaux de Sociologie**, Vol. 78, 15-25.

Morton G. Wenger, "Marxism and Social research: the mythology of epistemology", **Science and Society**, Vol. 52, No. 2, Summer 1988, 133-162.

Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme

*Çiğdem Kağıtçıbaşı**

Psikoloji Bilimi insanı incelerken genel evrensel davranış kuralları geliştirmeyi amaçlar. Bu soyut çerçevede kültürel bağlamın çeşitliliği çoğunlukla gözardı edilmiştir. 1970'lerden itibaren özellikle Sosyal psikoloji içinde ortaya çıkan özeleştiri ise, psikolojik kuram ve bilginin kültürel göreceliği olabileceğini öne sürmüştür (Sampson, 1977; Gergen, 1973; Fauchex, 1976; Moscovicl, 1972; Jahoda, 1973; Tajfel 1972). Psikolojinin insan davranışını kültürden soyutlayarak sınırlandırmasının en ciddi sonucu, bu disiplinin kültüre bağımlı ve kültürü dikkate almaz niteliği olmuştur (Berry, 1978, 1983). Psikoloji, davranışı bağlamından soyutlamaya ve deneysel araştırmada aynılığı ve genelliği kurmaya çalışırken, aslında çeşitliliğe işaret eden değişik çevresel etkileri görmezlikten gelmektedir. Bundan da giderek kendisinin yapay olarak oluşturduğu sınırlı müşterekler ya da ayrılıkların evrensel gerçekler olduğunu iddia etmektedir.

Bu durum hiç bir alanda, aile araştırmaları konusunda olduğu kadar sorunlu değildir. Aile araştırmaları, klinik psikolojide aile terapisinden, çocuk gelişim ve sosyalleşmesine kadar uzanan, kuramsal ve uygulamalı temelde büyük önem taşıyan disiplinlerarası geniş bir alanı kapsar. Aile araştırmalarının doğasında bağlamsallik vardır; bu yüzden çevreden soyutlanmaya uygun değildir.

Soyut kuram ile gerçeklik arasındaki uygunsuzluğun birincil örneğini bu alanda görüyoruz, çünkü aile, toplumun bütününden bir parçadır ve doğal olarak onun yapısına, değerlerine ve normlarına bağlıdır. Aileler de bu toplumsal etkenlerin kültürlerarası farklılaşmasıyla çeşitlilik gösterir. Böyle farklılıklar ailenin yapısına ve dinamiklerine inecek kadar derindir ve göz ardı edilemez.

Her toplumda sosyal normlar, değerler ve beklentiler, gerçek ve doğal olanla bundan sapmaları tanımlar. Bundan dolayıdır ki bir kültürde yapılan araştırmalara dayanan kuramların başka bir kültürdeki aile olgusunun yorumunda kullanılması uygun olmayabilir. Bu aktarmalar, özellikle klinik psikoloji gibi alanlar-

* Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi.

da daha da fazla sorun yaratır. Çünkü burada dışarıdan alınan kuramla aile olgusu arasındaki uygunsuzluk sadece akademik düzeyde kalmaz; insanların davranışlarını değiştirici uygulamalara da dönüşür.

Gelişim psikolojisi, aile dinamikleri ve kişilik kuramlarının evrensel geçerliği olduğu varsayılan bazı kavramları da kültüre özgü olabilir (Kağıtçıbaşı, 1984). Sözgelimi "ayrışma ve bireyselleşme"ye bağlı olarak (Mahler, 1975) kişisel özerlik ve bağımsızlık ve belirgin kişisel sınırlar kavramları, evrensel insanlık gerçekleri olmayıp Batı kültürünün olguları olabilir. Ancak, bu kavramlar batı dünyasında gelişen psikolojinin ya da "insan modeli"nin temel taşlarıdır ve evrensel geçerlikleri olduğu varsayılır. Bundan ötürü Batıda hem kuramda hem de uygulamada erken yaşlarda bağımsızlık eğitimi, ayrılma ve bireyselleşme, kendine yeterlik, kişisel sınırlar, bireysel başarı ve rekabet gibi konulara önem verilmiştir. Bu uygulamalar, okul eğitimi ana-baba eğitimi ve genel sosyalleşmeyle giderek Batı ve özellikle Amerikan bireyci ideolojisiyle bütünleşmiştir.

Batılı bireyci insan modeli, başka kültürlere, hatta Batıdaki etnik azınlıklara ve alt sosyo-ekonomik düzeye bile uygulandığında bir uygunsuzluk ortaya çıkmaktadır (örneğin, Sussman ve Burchinal, 1971). Bundan ötürü, aile ve çocuk sosyalleşmesinin kültürlerarası bir yaklaşımla ele alınışında kuramsal bir boşluk söz konusudur. Kültürlerarası psikoloji, Batı deneyimine dayalı psikolojinin evrenselliğini sorgulamış ve insan deneyiminin çeşitliliğine işaret etmiştir. Bu çeşitliliğin psikolojik kavramsallaştırmaların içinde yer alması gerekir. Ancak bu gereklilik daha ne genel psikoloji, ne de kültürlerarası psikoloji tarafından sağlanabilmiş değildir. Son 25 yılda yapılan kültürlerarası araştırmalar, yaşantı ve davranışın çeşitliliği konusunda aydınlatıcı bilgi sağlamış ve dışardan alınan kuram konusuna da dikkat çekmiştir. Bu, psikolojiye gerçekten büyük bir katkıdır. Ancak bir sonraki evreye, yani kültürlerarası kuramı geliştirmeye pek girilmiş sayılmaz. Özellikle aile ve çocuk sosyalleşmesi alanında bu önemli bir eksikliktir.

Açıklayıcı kuram yokluğunda psikolojinin ve hatta genelde sosyal bilimlerin tepkisi, çeşitliliği önemsememek ve geçici saymaktır. Şöyle ki aile ve sosyalleşme değerlerindeki kültürler arası çeşitliliğin modernleşmeyle paralel olarak azalması ve Batı modeline giderek yaklaşması beklenmektedir. Böylece, örneğin modernleşme sürecinde yakın-bağlı aile yapısının değişim geçirerek Batı tipi karı-koca çekirdek aile yapısına dönüşmesi beklenir (örneğin, Caldwell, 1977, Goode, 1963). Yapısal çekirdekleşmeyle birlikte, ailesel bağlılıkların ve karşılıklı dayanışmanın da yerini bireysel değerlere ve bağımsızlığa bırakması beklenmektedir. Bu tek yönlü değişim beklentisiyle, baskın Batı orta sınıf aile modelinden farklı ne gibi sürekli aile modelleri olabileceği üzerinde psikolojide fazla durulmamıştır.

Oysa araştırma sonuçları aile kültüründeki çeşitliğin geçici değil, devamlı olduğunu göstermektedir (Bakınız Kağıtçıbaşı, 1990). Nitekim, örneğin Japonya, Hindistan, Meksika ve Türkiye gibi toplumlarda sosyal değişme ve gelişme sürecinde yakın-bağlı ailesel ilişkilerin, karşılıklı dayanışma ve bağlılığın devam

ettiği gözlenmektedir (Roland, 1983; Doi, 1973; Morsbach, 1980; Hayashi ve Suzuki 1984; Kashima, 1987; Iwawaki-Mass, 1984; Devos, 1973; Kongar, 1972; Duben, 1982; Kagan ve Madsen, 1971). Bu toplulukçu eğilimler ayrışma, bireyselleşme ve bireysel bağlılıklara dönüşmemekteler. Bu yüzden aile psikolojisi için bu değişik aile ilişkileri ve dinamiklerinin dikkatle incelenmesi, dünyanın değişik bölgelerindeki aile yaşantısının gerçeğini yansıtması açısından çok önemlidir.

Modernleşme kuramının temelinde, Batı prototipine yönelik bir evrim modeli yatmaktadır. Bu model sosyal Darwinciliğin bir uzantısı olarak da görülebilir (Mazrui, 1968). Batı örneğinden farklı olan, "eksik" kabul edilmekte ve sosyal değişmeyle "gelişeceği" beklenmektedir. Değişmekte olan toplumlara "geçiş toplumu" denmesi bundandır. Özellikle ekonomik gelişmenin ancak bireyci toplum yapısı içinde oluşacağı, bu görüşün bir ifadesidir. Oysa ki yukarıda belirtilen çeşitli araştırmalardan da görüldüğü gibi, pek çok ülkede sosyal-ekonomik değişme oluşurken aile ve temel insan ilişkilerinde önemli değişmeler oluşmamaktadır. Özellikle Japonya ve "Doğu'nun dört kaplanı" diye adlandırılan Kore, Hong Kong, Taiwan ve Singapur'da büyük ekonomik gelişme, toplulukçu insan ilişkileri ve değerleri çerçevesinde başarılmıştır.

Doğa Asya'da ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş kentlerinde temel aile kültürünün sürekliliğini gösteren birçok bulgu vardır (Hayashi ve Suzuki, 1984; Duben, 1982; Sinha ve Kao, 1988; Yang, 1988; Bond, 1986, Kağıtçıbaşı, 1988; Iwawaki, 1986). Yirmi yıldan fazla bir zamandır Japon hükümeti tarafından yürütülen "Ulusal Japon Karakteri" araştırmasının sonuçlarına dayanarak (Hayashi ve diğerleri, 1977; Suzuki, 1984). Trommsdorf "Japonya'da temel değerlerde hiç bir değişiklik olmadığı" sonucunu çıkarıyor (1985, s.232). Tüm bu bulgular, Batı kalıplarına doğru giden evrim görüşünü sarsmaktadır. Batıdakinden farklı insan ilişkileri ve aile kalıplarının sadece bir "geçiş" dönemini simgelemediği, durağan örüntüler olduğu anlaşılmaktadır.

Böylece sosyal değişim ve gelişim sürecinde, değişimin yer aldığı kültür bazına kısmen dayanan, çok yönlü bir değişiklik olabilir. Bağlılığa ve karşılıklı dayanışmaya dayanan aile kültürünün sosyo-ekonomik gelişmeyle uyumsuz olması zorunlu değildir. Özellikle Japon örneği genelde sosyo-ekonomik gelişim ve bireycilik arasında gözlenen ilişkiye (Hofstede, 1980; Triandis, 1985) önemli bir istisna oluşturmaktadır.

Tekyönlü değişim beklentisinin altında yatan ikinci bir varsayım ise, batı ailesinin de endüstrileşmenin zorunlu sonucu olarak aynı çekirdekleşme sürecini yaşayıp bugüne gelmiş olduğudur. Çok yaygın bir kanı olmasına karşın bugün bu görüş, Batı Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de endüstri devriminden, hatta protestanlığın yükselişinden önce de çekirdek ailenin ve bireyciliğin varlığını gösteren tarihsel bulgularla sorgulanmaktadır (Macfarlane, 1978, 1987; Laslett, 1971, s.93-96, 1977, s.14-25; Lesthaeghe, 1983, Lesthaeghe ve Surkyn, 1988; Thadani, 1978; Thornton, 1984). Amerika'da da endüstrileşme öncesinde (1800-1850) bugünküne benzer aile yapılarının varlığına işaret edilmekte-

dir. Gezginlerin gözlemleri (Furstenberg, 1966) ve o zaman ait dergi makaleleri buna örnektir (Lantz, Keyes ve Schultz, 1975).

Tarihsel kanıtların ışığı altında, Batı Avrupa'da ailenin çekirdekleşmesini ve bireyselleşmeyi, endüstrileşmenin "zorunlu" sonucu saymak ve aynı sürecin "kaçınılmaz" olarak dünyanın diğer yerlerinde de endüstrileşmeyle beraber yaşanacağını iddia etmek güçleşmektedir (Thornton, 1984). Aksine, Batı ailesinin bugünkü yapısının bireyci bir kültür temelinden geldiği ve endüstrileşmenin de bireyci kültürden yararlandığı söylenebilir.

Yukarıdaki tartışmanın amacı, sosyal değişme ve ekonomik gelişmeyle psikolojik yapılarda ve aile ilişkilerinde hiçbir değişme olmayacağını iddia etmek değildir. Elbette değişme söz konusudur. Önemli olan, bu değişmenin niteliğini iyi kavramaktır. Örneğin dokuz ülkede gerçekleştirilen Çocuğun Değeri araştırmasında, Türkiye ve diğer ülke bulguları, sosyo-ekonomik gelişme ile anababaların yetişkin evlatlarından maddi beklentilerinin azaldığını göstermiştir (Kağıtçıbaşı, 1981, 1982). Yani ekonomik gelişme ile aile örüntüsünün temelindeki maddi bağımlılıklar gerçekten azalmaktadır. Ancak duygusal bağımlılıklarda benzer bir azalma ve dolayısıyla psikolojik ayrışma-bireyselleşme, ne bu araştırmanın sonuçlarında ne de yukarıda sözünü ettiğim çok sayıdaki bulguda ortaya çıkmamaktadır.

Hanehalkı yapısının çekirdek bir yapı olması da psikolojik çekirdekleşme anlamını taşımaz. Örneğin Türkiye'de çekirdek aile yapısı yaygındır (Timur, 1972; Kağıtçıbaşı, 1981), ama aile-içi ve aileler-arası yakın bağlar, pekçok aileye "İşlevsel geniş aile" görünümünü verir.

Ayrışmış-bireyselleşmiş Batı ailesiyle sıkı bağlarla örülü beraberlik kültürü bağlamındaki geleneksel ailenin arasındaki en önemli farklar kişilerin birbirlerinden ayrışma/beraber olma boyutuyla, özerk olma/bağımlı olma boyutunda ortaya çıkmaktadır. Bu boyutlar ise iki zıt fark gerçek insan gereksinmesini yansıtır: birisine yakın olabilmek ve özerk olabilmek. Bireyciliğin aşırıya vardığı bağlamlarda bu gereksinmelerin birincisi, toplulukçuluğun aşırıya vardığı bağlamlarda da ikincisi yeterince doyum bulamamaktadır. Bu nedenle Türkiye gibi beraberlik kültürünün baskın olduğu toplulukçu geleneksel toplumlarda birinci gereksinmeden vazgeçmeden ikinci gereksinime doyum olanağı arama gündemdedir. Bu da, modernleşme kuramının öngördüğü gibi, doğrudan Batı modeline geçiş değil, yeni bir senteze ulaşmakla oluşur. Bu, bireysel özerklikle yakın insan ilişkilerinin diyalektik bir sentezi, yani bireysel kişilikle ilişkisel kişiliğin bağdaşmasıdır. Yakın insan ve aile bağlarının yaygın olduğu başka gelişmekte olan ülkelerin psikologları ve sosyal bilimcileri tarafından da böyle sentezler aranmaktadır (Sinha, 1985; Holtzman ve diğerleri, 1975 Lenero-Otero, 1977; Werner, 1979, s.303; Yang, 1986, s.168). Yang böyle bir arayışı, "yeni bireysellik öğesini içerirken, eski aile geleneğini de dışlamayan yaratıcı bir şey" diye tanımlamıştır (1986, s.117).

Sosyal değişme ve gelişme çabalarında geçerli "insan modeli"ni anlamak ve oluşturmak büyük önem taşır. Örneğin, Hindistan'da rekabetçi-bireyci in-

san modeline dayanan başarı güdüsü oluşturma çabaları (Mc Clelland ve Winter, 1969) başarısız olmuştur. Bunun üzerine -Batıda birbirinin zıddı olarak bilinen- "işe-vuruk liderlikle" "duygusal liderliği" bağdaştırabilecek, başka bir deyişle hem bireyci hem toplulukçu değerleri bir arada oluşturabilecek sentezler aranmıştır (Sinha, 1981).

Bu konuda psikolojiye önemli bir görev düşmektedir. Hem kültürel geçerliği olan, hem sosyal değişme ve gelişmeyle uyumlu insancıl "insan modellerini" araştırmalara dayanarak oluşturmak gerekir. Bu tür modeller bilimsel temellere dayandırılmazsa, "Türk-İslam sentezi" gibi ideolojik sentezler, arayışlara yanıt olarak ortaya çıkar. Örneğin, bir taraftan önemli psikolojik gereksinmeleri tatmin eden yakın insan ilişkilerini ve sıkı bağları korurken, diğer taraftan bireysel özerkliği içeren yeni aile sosyalleşme modellerini oluşturabilmek, eğitim ve uygulamalara yansıtabilmek Türkiye gibi bir toplumda önemlidir. Kültürel psikoloji ve kültürlerarası psikoloji yaklaşımları, sosyal değişme çerçevesinde insan unsurunu daha iyi anlamak ve böylece insan düzeyinde gelişmelere yön verebilecek kuramsal-uygulamalı çözümlemeleri oluşturmak için gerekli bilimsel ipuçlarını sağlayabilir.

KAYNAKLAR

Berry, J.W. (1978). Social psychology: Comparative, societal and universal. **Canadian Psychological Review, 19**, 93-104.

Berry, J.W. (1983). The sociogenesis of social sciences: An analysis of the cultural relativity of social psychology. B.Bain (Ed.), **The Sociogeneala of Language and Human Conduct.** İçinde. New York: Plenum Press.

Bond, M.H. (Ed.). (1986). **The Psychology of the Chinese People.** New York: Oxford University Press.

Caldwell, J.C. (1977). Towards a restatement of demographic transition theory. J.C. Caldwell (Ed.), **The Persistence of High Fertility.** (s.25-123). Canberra: The Australian National University.

Davos, G.A. (1973). **Socialization for Achievement.** Berkeley, CA: University of California Press.

Dol, T. (1973). **Anatomy of Dependence.** Tokyo: Kodansha International Ltd.

Duben, A. (1982). The significance of family and kinship in urban Turkey. Ç.Kağıtçıbaşı (Ed.), **Sex Roles, Family and Community in Turkey**, içinde. s. 73-99. Bloomington, Indiana: University Press.

Faucheux, C. (1976). Cross-Cultural Research in Experimental Social Psychology. **European Journal of Social Psychology,** 6 (3), 269-322.

Furstenberg, F.F., Jr. (1966) Industrialization and the American family: A look backward. **American Sociological Review,** 31, 326-337.

Gergen, K.J. (1973). Social psychology as history. **Journal of Personality and Social Psychology,** 26 (2), 309-320.

Goode, W.J. (1963). **World Revolution and Family Patterns,** Glencoe: The Free Press.

Hayashi, C., Nishira, S., Suzuki, T., Mizuno, K., ve Sakamoko, Y. (Eds.). (1977). **Changing Japanese Values-Statistical surveys and analysea.** Research Committe on the Study of the Japanese National Character. Tokyo: Institute of Statistical Mathematics.

Hayashi, C., ve Suzuki, T. (1984). Changes in belief systems, quality of life issues and social conditions over 25 years in post-war Japan. **Ann. Inst. Stat. Math, 36**, 135-161.

Hoftstede, G. (1980). **Culture'a consequences**. Beverly Hills, CA:Sage.

Holzman, W.H., Diaz-Guerrero, R., ve Swartz, J. D. (1975). **Personality development in two cultures: A cross-cultural longitudinal study of school children in Mexico and the United States**. Austin: University of Texas Press.

Twawakl-Mass, A. (1984). "Amae" in Japanese Americans. Yayınlanmamış Doktora tezi. UCLA, School of Social Welfare.

Twawaki, S. (1986) Achievement motivation and socialization. S. E. Newstead, S.M. Irvine, P.I. Dann (Eds.) **Human assessment: cognition and motivation**. İçinde. Boston: Martinus Nijhoff.

Jahoda, Gustav. (1973). Psychology and the Developing Countries: Do They Need Each Other? **International Social Science Journal, 25** (4), 461-474.

Kagan, S. ve Madsen, M.C. (1971). Cooperation and competition of Mexican, Mexican-American and Anglo-American children at two-ages under four instructional sets. **Developmental Psychology, 5**, 37-39.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1981) **Çocuğun değeri: Türkiye'de değerler ve Doğurganlık**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi yayını.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1982) Old-age security value of children and development. **Journal of Cross-Cultural Psychology, 13**, 29-42.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1983). Early chilhood education and preschool intervention: Experiences in the world and in Turkey. K. King and R. Myers (Eds.), **Preventing School Failure: The Relationship Between Preschool and Primary Education**. İçinde. s. 108-116. Ottawa, International Development Research Centre.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1984). Socialization in traditioal society: A challenge to psychology. **International Journal of Psychology, 19**, 145-157.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1988). Diversity of socialization and social change. P.R. Dasen, J.W. Berry, N. Sartorius (Eds.). **Health and cross-cultural psychology**. İçinde New Delhi: Sage.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1990). Family and socialization in cross-cultural perspective: A model of change. **Nebraska Symposium on Motivation**, 1989, Vol. 37.

Kashima, Y. (1987). Conceptions of person: Implications in individualism collectivism research. Ç. Kağıtçıbaşı (Ed.). **Growth and progress in cross-cultural psychology**, İçinde. Lisse: Zwets and Zeitlinger.

Kongar, E. (1972). **İzmirde Kentsel Aile** (The Urban Family in İzmir). Ankara: Turkish Social Science Association.

Lantz, H. R., Keyes, J. ve Schultz, M. (1975) The American family in the preindustrial period: From base lines in history to change. **American Sociological Review**, 40, 21-36.

Laslett, P. (1971). **The World We Have Lost**. New York: Scribner and Sons.

Laslett, P. (1977). Characteristics of the Western family considered over time, **Family and Illicit love in earlier generations**. İçinde. London: Cambridge. University Press.

Lenero-Otero, L. (Ed.). (1977). **Beyond the nuclear family model: Cross-Cultural perspectives**. Beverly Hills, CA: Sage.

Lesthaeghe, R. (1983). A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. **Population and Development Review, 9, 3**, 411-437.

Lesthaeghe, R ve Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. **Population and Development Review, 14, 1**, 1-47.

Macfarlane, A. (1978). **The origins of English individualism. Oxford**: Blackwell.

Macfarlane, A. (1987). **The Culture of Capitalism**. New York: Oxford.

Mahler, M., Pine, F, ve Bergman, A. (1975), **The Psychological Birth of the Human Infant**. New York: Basic Books.

Mazrui, A. (1968) From social Darwinism to current theories of modernization. **World Politics, 21**, 69-83.

Mc Clelland, D.C. ve Winter, D.G 1969. **Motivating economic achievement**. New York: Free Press.

Morsbach, H. (1980). Major psychological factors influencing Japanese interpersonal relations. N. Warren (Ed). **Studies in cross-cultural psychology**. İçinde. 2. London: Academic Press.

Moscovici, S. (1972). Society and Theory in Social Psychology. J. Israel ve H. Tajfel (Eds.), **The Context of Social Psychology: A Critical Assessment**. İçinde. New York: Academic Press.

Roland, A. (1983). The self in India and Japan: Psychological dimensions of hierarchical relationships. Basılmamış monograf.

Sampson, E.E. (1977). Psychology and the American ideal. **Journal of Personality and Social Psychology**, 35, 11, 767-782.

Sinha, L.B.P. (1981) **The nurturant task manager: A model of the effective executive**. Atlantic Highlands, NJ: Humanistics Press.

Sinha, D. ve Kao, H.S.R. (1988). **Social Values and development: Asian Perspectives**. New Delhi: Sage India.

Sinha, S.R. (1985). Maternal strategies for regulating children's behavior. **Journal of Cross-Cultural Psychology**. 16, 27-40.

Sussman, M.B. ve Burchinal, L.G. (1971). The kin family network in urbanindustrial America. M. Anderson (Ed.) **Sociology of the family**. İçinde. London: Penguin Books.

Suzuki, T. (1984). Ways of life and social milieus in Japan and the United States: A comparative study. **Behaviormetrika**, 15, 77-108.

Tajfel, Henri (1972). Experiements in Vacuum. J. Israel and H. Tajfel (Eds.), **The Context of Social and Clinical Psychology**; A Critical Assessment. İçinde. London: Academic Press.

Thadani, V.N. (1976) The logic of sentiment: The family and social change. **Population and Development Review**, 4, 3, 457-499.

Thornton, A. (1984) Modernization and family change. **Social change and family policies**. İçinde. Proceedings of the XXth InternationalCFR Seminar. Melbourne: Australian Institute of Family Family Studies.

Timur, S. (1972). **Türkiye'de aile yapısı** (family structure in Turkey). Ankara: Hacettepe University Press.

Triandis, H.C. (1988). Collectivism and development. D. Sinha ve H.S.R. Kao (Eds.) **Social values and development: Asian perspectives**. içinde. New Delhi: Sage.

Trommsdorf, G. (1985). Some comparative aspects of socialization in Japan and Germany. I.R. Lagunes ve Y.H. Poortinga (Eds.) **From a different perspective: Studies of behavior across cultures**. içinde. Lisse: Swetz and Zeitlinger.

Werner, E.E. (1979). **Cross-Cultural child development: A view from the Planet Earth**. California: Brooks and Cole.

Yang, C. (1988). Familism and development: An examinatio of the role of family in contemporary China Mainland, Hong Kong, and Taiwan. D. Sinha ve H.S.R. Kao (Eds), **Social values and development: Asian perspectives**. içinde. s.93-124. New Delhi: Sage India.

Yang, K.S. (1986). Chinese personality and its change. M.H. Bond (Ed.). **The psychology of the Chinese people**. içinde. New York: Oxford University Press.

Türkiye'de Bir Sosyolog Olmak Üzerine

*Elisabeth Özdalga**

Çeviren: Ahmet Çiğdem

Bugün Türkiye'de hayatını sosyolog olarak kazananların büyük çoğunluğu, bu işi, akademisyen yani üniversite kuruluşlarında öğretim üyesi olarak yapmaktadırlar. Sosyal bilimler bölümlerinin temel işlevi eğitim olduğundan, sosyologların ve diğer sosyal bilimcilerin mesleki hayatlarının en önemli kısmı, eğitimden ya da ders vermekten ibarettir.

Batı'daki meslekdaşlarıyla karşılaştırıldığında, Türk sosyologlarının öğretim sorumlulukları altında ezildiği görülmektedir. Her şeyden önce Batı'da, sosyologlar için üniversiteler dışında gerçek bir pazar vardır. Bir başka deyişle, özel kesimde olduğu kadar kamu kesiminde de sosyologlara gerçek bir talep söz konusudur; bir meslek olarak sosyoloji, öğretimden çok (uygulamalı olan veya olmayan) araştırmalara yönelmiş bir biçimde gerçekleştirilir. İkincisi, akademik kurumların bünyesinde, çeşitli taleplerden kaynaklanan zengin araştırma projeleri dolayısıyla, öğretimi araştırmayla birleştiren, part-time çalışma ya da benzeri olanaklar sağlayan esneklikler mevcuttur. Bu nedenle, Türkiye'yle karşılaştırıldığında Batı'da sosyoloji, eğitimi ve araştırmayı bir araya getiren değişik olanaklarla çok daha pratik bir hareket sahasına sahiptir. Bu husus, hem sosyologlar bir topluluk olarak ele alındığında, hem de tek tek sosyologlar açısından bakıldığında doğrudur. Bireysel olarak bir sosyolog, değişik türdeki etkinlikler arasında büyük bir esnekliğe sahip olmaktadır; bir topluluk olarak ise mesleki uğraşılar açısından zengin bir çeşitliliğe kavuşmaktadır.

Bu noktada, Türk sosyologlarının büyük oranda bir öğretici ve ders verici görevini yüklenmek zorunda kalmaları olgusu, aynı zamanda onların sosyolojiye genel bakışlarını ve mesleklerinin uygulayıcısı olarak kendi konularını da etkilemektedir.

Max Weber 1918 yılındaki "Bir Meslek Olarak Bilim" (**Wissenchaft als Be-**

* ODTÜ Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

ruf)[1] başlığını taşıyan ünlü konuşmasında, bu bağlamda hatırlanması gereken bir sorunsalı **(problematic)** tartışmıştır. Konuşmanın temel sorunsalı, değerlerin bilimle nasıl bir ilişki içinde olduğunu araştıran klasik soruyla ilgilidir. Weber'in bu konudaki görüşleri yeteri kadar iyi bilinmektedir. Weber'e göre, sosyal bilimlerin inceleme ya da araştırma konularının birden fazla biçimde yaklaşılabilecek bir anlamlar demetiyle yüklü kültürel ürünler **(artefacts)** olması, sosyal bilimlerdeki nesnelliği belirleyen olguydu. Hangi bakış açısının seçileceği bir yorumlama sorunuydu; yani gerçek bilimsel sınırların dışında kalan bir sorundu. Ancak bu, doğal bilimler doğrultusunda gelişen bilimsel yöntemlerin sosyal ya da kültürel bilimler içerisinde hiçbir surette yeri olmadığı anlamına gelmiyordu. Aksine, sosyal bilimlerde "nesnellik" için konulan sınırlar bir kere kabul edildiğinde, olgular, hatta tercihan sıkıntı yaratan olgular ve mantıktan başka bir şey söz sahibi olmamalıydı.

Weber bu şekilde "Bilimsel Yöntem Teorisi"ni kabul etti ve olgular ile değerler arasında kesin bir ayırım yaptı. Bu görüş açısından, **olan** ve **olması gereken** arasında herhangi bir bağlantı kurmak mantıksal olarak imkansızdı; olgular, "nasıl davranmalıyız?" sorusuna cevap ararken, bize hiçbir şekilde yardımcı olamazdı. Weber bu epistemolojik konumdan hiç bir zaman ayrılmadı.[2]

Sosyal bilimcinin meslek etiği açısından bakıldığında, bu konum ortaya belirli sorunlar çıkarmaktadır: Eğer bilim belirli mantıki kurallara göre düzenlenmiş bir olgular kolleksiyonundan başka bir şey tarafından kurulmadıysa; farklı bir deyişle, bilim bir teknikten başka bir şey değilse, o zaman bütün bu teşebbüsün anlamı nedir? Bilim, hayat hakkındaki nihai gerçekler ve değerlerle ilgili sorunları cevaplayacak bütün olanaklardan feragat ettiyse, nasıl bir meslek olarak kalabilirdi? Weber'in kendi ifadesiyle, ".. bu önermelerin (ışığı) altında, bilimin bir meslek olarak anlamı nedir? Bilimi, "gerçek varlığa giden yol", "gerçek sanatı gösteren yol", "gerçek Tanrı'ya uzanan yol" olarak gören bu eski yanılsamalar terk edildikten sonra, bir meslek olarak bilimin anlamı nedir? Kendisi de toplum bilimci olarak uzun bir kariyere sahip bulunan Weber'in bu soruya, alıntı yaptığı Tolstoy gibi cevap vermesi aslında beklenemezdi: "Bilim anlamsızdır; çünkü bizim sorumuza, bizim için önemli olan yegane soruna, ne yapacağımız ve nasıl yaşıyacağımız sorusuna hiç bir cevap vermemektedir."[3]

Esasen Weber, bu problemin çözümüne zaten ulaşmıştı: Bilim, "ilkin hayatı denetleyebilecek bir teknoloji olarak, sonra düşünme yöntemlerini geliştirerek ve nihayet açıklık kazandırarak, pratik ve şahsi "hayata" katkıda bulunmaktadır."[4] Böylece bilim, iletişim (information) sağlayarak, gerçek ve özlü yaşam sorunlarına ilişkin konu ve kavramları açıklığa kavuşturarak anlam kazanmış-

---

[1] **Beruf**: düz anlamda meslek olmayıp, bir hayat biçimi ögesini de içermektedir. Bkz. H.H. Gerth and C.Wright Mills: **From Max Weber. Essays in Sociology** (Routledge and Kegan Paul, London 1948).

[2] Bu yazıda sözü edilen sorunsalla ilgili pek çok sayıda çalışma içinde en çok başvurduğum kaynak Arnold Brecht: **Political Theory** (Princeton University Press, 1959).

[3] H.H. Gerth and C.Wright Mills a.g.e. s.143.

[4] A.g.e. s.150-151.

tır; ancak bilimin kendisi, bu tür cevapları hiçbir zaman veremez.

Dersliklerdeki ya da amfilerdeki duruma uygulandığında bu kavramsal ayrımların sonucu şu olmaktadır: Bir öğretici olarak sosyologlar, kendi kişisel değerlerini öğrencilere empoze etmeme konusunda son derece titiz olmalıdır. Öğretmenin otoritesi, bu tür amaçlar için kötüye kullanılmamalı; dershaneler, dar anlamda da olsa, bilimsel tartışma için bir platform oluşturmalıdır. Bilimsel tartışma ideolojik ve politik tercihlerden arınmış bir tartışmadır. Öğretim üyeleri, bir öğretici yerine bir lider olarak hareket etmenin çekiciliğinden kaçınmalıdırlar.

Sanırım sosyal bilimler alanında eğitim deneyimi olan herkesin az ya da çok yaşadığı bir tecrübe vardır: Öğrencilerle kurulan iletişim sırasında ortaya çıkan farklı ideolojilere ilgisiz kalmak, hemen hemen imkansızdır. Tartışılan farklı görüşlere katılın ya da katılmayın, akademik kurumların koridor ve amfilerinde esen ideolojik rüzgârlara karşı kendinizi tamamen tarafsız bir biçimde tutmak da aynı derecede zordur.

Bu durumun kuşkusuz son derece güçlü nedenleri vardır. Çok spekülatif kalma riskine rağmen, konuyla ilgili önemli gördüğüm bazı noktalara dikkat çekmeye çalışacağım:

Bizler, dinin çekim gücünün hatırı sayılır ölçüde zayıfladığı bir çağda yaşıyoruz. Dini kurumların ve dogmanın hayata genel bakış açımızı etkilemesi, hem bilgi hem de etik alanında azalmıştır. Ancak bundan, yaşamın anlamını sorgulayan (varoluşsal) sorunlara cevaplar arama bağlamında "dine" duyulan inancın öneminin azaldığı sonucu çıkmamaktadır. Aksine bugün insanlar, özellikle de genç insanlar, kendilerini hayatta yönlendirecek, onlara kılavuzluk edecek ifadeler, semboller ve işaretlere büyük bir açlık duymaktadırlar.

Şurası muhakkak ki, din hiçbir zaman varoluşsal problemlere kılavuzluk eden yegane kaynak olmamıştır. Geleneksel toplumlarda bile kültür, yalnızca dini kurumlar ve pratikler sayesinde ayakta kalmış değildir. Edebiyat, şiir, masallar, destanlar gibi dünyevi ilham kaynakları daima olagelmiştir. Ancak dinin modern zamanlarda göreli etkisinin azaldığı, bir vakıadır.

Bu sekülarizasyon çağında, ahlak, moral, hayat, ölüm ya da hayatın anlamıyla ilgili sorunlar kendilerine farklı alanlar bulmak zorundadır; yani kurulu dinin dışındaki diğer kültürel etkinlik alanlarına transfer edileceklerdir. Bu nedenle felsefi (rasyonel) düşünme, edebiyat ve resim, müzik gibi farklı sanat biçimleri artan bir anlam kazanmıştır. Dini pratikte ve dogmada bulunamayan hususlar, diğer kültürel alanlarda geliştirilmiş sembol, ifade ve işaretlerde aranacaktır. Bu hususları biz felsefede ya da farklı artistik ifade biçimlerinde bulacağız; bu doğrudur, ancak niye aynı işlem farklı bilimsel disiplinler için de geçerli olmasın?

Bilimin varoluşsal problemlere ilişkin sorunlara cevap bulmak baskısı altında bulunabileceğini iddia etmek ilk bakışta bir çelişki gibi gözükmektedir; çünkü bizler, Kantcı epistemolojinin ve pozitivizmin etkisinin çok güçlü olduğu bir dönemde yaşamaktayız. Ve bu noktada, tam da Weber'in ifade ettiği gibi, "bi-

lim", tanımı gereği, varoluşsal sorulara cevap verme yeteneğine sahip değildir. "Olan" ve "olması gereken" arasındaki mantıki boşluk çerçevesinde Kantcı epistemolojinin yarattığı devrime rağmen, birçok insanın bugün hâlâ kendi varoluşsal sorunlarına bilimsel bağlamlar içerisinde cevaplar araştırdığına tanık olmaktayız. Hayatın amacı ve nihai değerler gibi sorunlara yorumlar getirilmesine yönelik baskılar, ilgi alanı nedeniyle, özellikle sosyal bilimlerin farklı dalları içinde kendisini hissettirmektedir.

Kuramsal buluşlar ve aşamalar bir şeydir, bunların pratik sonuçları başka bir şeydir. Bu makalede tartışma konusunu, bunlardan ikincisine ilişkin sorunlar teşkil etmektedir.

Sosyoloji'de bir öğretici olarak meslek hayatımın ilk yıllarında, kendimi sanki cübbesi olmayan bir rahip gibi hissettiğimi hatırlıyorum; dahası, kendimi öyle bir rolde buldum ki, bunun için ne bir eğitimim ne de bir eğilimim vardı. Şüphesiz, tarafsız kalabileceğiniz ve mesafeli durabileceğiniz sorunlar ve konular vardır; ancak bir kez kendinizin de ait olduğu toplumsal ve politik gerçekliğin sorunlarıyla yüzyüze geldiğinizde, artık bu tavrı sürdürmeniz oldukça güç olacaktır. Devlet, ideoloji, güç ilişkileri, otorite, birey, toplum, eylem, yapı gibi kavramlarla ilgili sorunlar tartışıldığında, yalnızca "olguları ve mantığı" söz sahibi kılmak nasıl mümkün olablir? Diğer taraftan bir öğretici olarak, ele alınan temel bakış açılarından herhangi birini savunmak için kendinizi yeteri kadar hazır ya da emin hissetmediğiniz durumlar da söz konusu olabilmektedir. Bir dersliğin koşulları içerisinde sorun, güç bir dilemma olarak gözükmektedir.

Bir örnek olarak, sosyolojide sık sık karşılaşılan, modern ve endüstriyel toplumu karakterize etmek üzere kullanılan "kitle toplumu" kavramını ele alınız. "Kitle toplumu", bilindiği üzere, geleneksel toplum bağlarının koptuğu bir toplum olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bireyler serbest bir şekilde dolanan atomlar gibi, kendi başlarına hareket etmektedirler.

Bu kavram, Amerikalı Leon Bramson'un "The Political Context of Sociology"[5] adlı kitabında tartışılmaktadır. Bramson, aynı kentin farklı kesimlerindeki ailelerinin hatırlayabildikleri atalarının sayısına göre karşılaştırıldıkları bir araştırma projesinden örnekler vermektedir. Kırsal bölgelerden kente yeni göç etmiş aileler, kentte uzun bir süredir yaşamakta olan ailelerden çok daha başarılı bir biçimde atalarını ve akrabalarını hatırlayabilmektedirler. Bu farklılıklar, zikredilen araştırma projesinin vardığı sonuçları doğuran "olguları" oluşturmaktadır.

Ancak bu olgular, en azından iki farklı biçimde yorumlanabilirdi: Kentte uzun süredir yaşamakta olan aileler açısından bu olgular, "cemaat ruhunun kaybolması"nın bir göstergesi olarak kabul edilebilirdi. Ya da aynı insanların, henüz geleneksel köy-hayatının sınırlandırmalarından kurtulmayı başaramamış gruplara nazaran daha serbest hareket edebildiklerinin bir göstergesi olarak da su-

[5] Leon Bramson: **The Political Context of Sociology** (Sosyolojinin Politik Muhtevası) (Princeton University Press, 1961).

nulabilirdi. İlk yorum muhafazakâr, ikincisi ise liberal bir yorumdur. Bu yorumlar farklı ideolojik öncüllerden hareket edilerek yapıldığından, önerilen yorumların hangisinin "doğru" olduğunu söyleyebilmemize yardım edecek herhangi bir şey, olguların kendisinde bulunmaktadır.[6]

Buradaki sorun, sınıfta ders verirken yalnızca olguları söz sahibi kılmanın gerçekten ne kadar anlamlı olacağıdır.Yukarıda verilen örnekteki tarafsızlığı sınırlı anlamda olsun korumak için çok farklı bir kişilik gerekecektir. Teorik olarak, olguların yanısıra, muhtemel farklı yorumların eşit ağırlıkta sunulması da mümkün gözükmektedir. Buna rağmen pratikte, sesinizin derecesi, ifadenizin çekiciliği, tavrınızın güveni sizi daima ele verecektir. Her şeyden önemlisi de, daima öğrencilerin yüzünde aynı soruyu okuyacaksınız: "Evet buraya kadar anlattıklarınız güzel, fakat, şimdi söyleyin bakalım, bu yorumlardan en iyi olan hangisidir? Hangisine inanılmalıdır? Gerçekten doğru olan hangisidir?"

Burada tasvir edilen problem, evrensel bir problemdir. Sosyolojideki ve diğer sosyal bilimlerdeki öğreticiler dünyanın her tarafında kendilerini benzer müşkül durumlarda bulmaktadırlar. Fakat Türkiye gibi bir ülkede, zikredilen durumu daha da zorlaştıran özel koşullar mevcuttur. Bu zorlaştırıcı koşullar, Türkiye'den gönüllü örgütlenme geleneklerinin zayıflığı ve serbest örgütlenme ve toplantı haklarının ileri derecede sınırlı olmasıyla yakından ilgilidir.

Batı'da gelişmiş demokrasilerde bugün, oldukça önemli bir örgütsel bağlar sistemi mevcuttur. Farklı düzeylerdeki politik örgütlenmeler, sendikacılık ve değişik talepler etrafında kümelenen gönüllü birlikler, batılı toplumlardaki bütün yurttaşların gündelik hayatının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu örgütlenmeler içinde insanlar, konu doğrudan doğruya o örgütlenmenin amacıyla ilgili olmasa bile, günlük hayatta karşılaştıkları değişik problemlere çözüm bulmak ve tartışmak fırsatını bulabilmektedirler, belki hepsinden daha önemlisi, bu tür gönüllü örgütlenmelerdeki katılım ve üyeliğin, bireylere, anlamlı görünen amaç ve değerlerle özdeşleşme fırsatını yaratmasıdır.

Bu makalede incelemeye çalıştığımız konu açısından bunun anlamı, gelişmiş demokratik toplumlarda eğitim kurumlarındaki, özellikle de akademik kurumlardaki öğretim üyeleri üzerinde, genel yaşam tarzına ilişkin sorunlara çözüm bulma yolundaki baskının daha az olduğudur. Diğer taraftan Türkiye gibi bir ülkede, bu tür problemlere farklı örgütsel bağlar içinde alternatif çıkış yolları bulabilme fırsatları hayli sınırlı olduğundan, eğitim kurumları üzerindeki baskı son derece şiddetli olmaktadır. Bu olgu, bir öğretim üyesinin durumu açısından gerçek bir ikilem teşkil etmektedir. Ne sınıflara getirilen sorunlar karşısında tam bir kayıtsızlık, ne de sahip olduğunuz değerlere sıkı bir şekilde bağlı kalmak çözüm olabilecektir.

Bu güç duruma karşılık verebilecek farklı yollar vardır. Söz gelimi, bu durum bir çıkmaz olarak kabul edilerek, kayıtsızlık ve kişisel değerlere bağlılık uçları arasında, büyük bir kararsızlık ve belirsizlik pahasına da olsa, bir denge yaka-

[6] A.g.e. s.117-118.

lanmaya çalışılabilir. Diğer bir yol, gözlerinizi probleme kapatmak ve kişisel kanaatlerinizle kendinizi, ortaya konulan problemlere alternatif bakış biçimlerini ciddi olarak düşünmeden, olup bitenlerin dışında tutmaktır. Bu sonuncu yolu seçerseniz, sahip olduğunuz öz güven artacaktır ama, geniş fikirli bir tutum sergilemiş olmayacaksınız.

Bugün Türkiye'de sosyal bilimciler arasında, ikinci alternatife yönelik eğilimi birincisine olan eğilimden daha güçlü kılan bazı nedenlerin bulunduğunu sanıyorum. Her şeyden önce, Genç Osmanlılar'dan bu yana Türk entellektüel hayatında, sahip olduğu bilimsel yöntem aracılığıyla diğer düşünme biçimlerinin hepsinden daha üstün olduğunu iddia eden rasyonalist bir düşünce çizgisi vardır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra bu tavır, seküler bir dünya görüşünü benimsemiş entelektüeller arasında önemli bir yer kazanmıştır ve bu gruplar için bir dereceye kadar, doğru bilginin nihai kaynağı olarak dinin geleneksel olarak oynadığı rolünün yerine geçmiştir. Atatürk'ün "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözü, bu tavrı temsil eden bir açıklama olarak görülebilir.

Aydınlanma'dan devralınan bu tür bir rasyonalizme göre, rasyonel bir zihnin gücü üzerinde herhangi bir sınır yoktur. İlke olarak, rasyonel bir çözümünün bulunamayacağı hiçbir problem olamaz; ve dahası, yine ilke olarak, herhangi bir düşünce problemine rasyonel ve dolayısıyla en iyi olan çözümden başka bir çözümden söz edilemez.

Bu tavır Türk üniversitelerinin akademik kuruluşlarına girdiğine, profesörlere ve diğer öğretim üyelerine oldukça yüksek fakat hak edilmemiş bir statüyü de garantilemiştir. Bilim adamlarının, bilimsel düşüncenin **"par excellence"** temsilcileri olduklarından genç Cumhuriyetin farklı problemlerinin çözümü için gerçek anahtar'ı elinde tuttukları kanısını doğurmuştur. Bu tavır rasyonel düşünceden çok, yanlış anlaşılmış bir rasyonalizm (yanlış anlaşılmış çünkü, rasyonel bilginin sınırlarını tanımamaktadır) üzerine inşa edilmiş olup hayret edilecek kadar değişmez kalmıştır. Sosyal bilimciler arasında, bugün hâlâ, kendilerinin belirli sorunlara ilişkin çözüm'e sahip olduğu yolunda yaygın bir kanaat mevcuttur. Sosyal bilimcilerin karar verici (siyasi) komitelere girmesi durumunda, farklı problemlerin çok daha kolaylıkla çözülebileceğine inanmaktadırlar. Bu tavrın paralel bir sonucu, sosyal bilimcilerin en iyi çözümleri bulacak anahtara sahip oldukları ve tüm sosyolojik uğraşıların esas amacının ulusu ve halkı koruyacak çözümler üretmek olduğu yolundaki kanıdır.

Değinmek istediğim ikinci husus "yanlış kavranan rasyonalizm" tavrının ve onun doğurduğu elitizmin niçin bu kadar uzun bir süredir Türk sosyal bilimcileri arasında geçerli kaldığı sorunuyla ilgilidir. Bu tavrı kolaylaştıran ve koruyan faktörlerden bir tanesi de, daha önce zikredilen öğretim sorumluluklarının ağır yüküyle ilgilidir.

Öğretim, geniş anlamdaki toplumsal gerçeklerden belli bir uzaklıktaki sınıf ortamında yapılmaktadır. Ancak öğretim, uygulamalı araştırmaların farklı biçimlerinden uzak ve alan-çalışmalarıyla yakın bir ilişki kurulmadan yapıldığında, genellikle bu etkinliklerle ilişkisi olan gerçekçiliğin de ortadan kalkmasına yol

açacaktır. Karmaşık fenomenlere basit ve kesin çözümler bulunabileceği ("yanlış kavranılan rasyonalizm"), bilginin ya da iradenin gücünün abartılması ("yanlış kavranılan idealizm") veya sosyal bilimcilerin bir mesleki grup olarak aşırı önemsenmesi (egosantrizm ve elitizm) gibi çeşitli ideallzasyonlar, sınıf atmosferinde yaşayabilmektedir.

Bu tabloya, öğrencilerin beklentileri de ilave edilmelidir. Öğrenciler çoğu zaman, yalnızca bilgi çerçevesinde değil, etik ve ideolojik tercihler açısından da kesin ve net cevaplar peşindedirler. Mesleki hayatının büyük bir kısmı sınıf ortamıyla sınırlı bulunan bir grup insan için, bir bütün olarak ele alındığında sosyolojik düşünceyi yaralama pahasına da olsa, nasihat veren bir vaiz gibi hareket etmenin çekiciliğinden kurtulabilmek son derece güçtür.

Sosyoloji bir disiplin olarak bugün Türkiye'de büyük güçlükler içerisindedir: Bir taraftan kapsamlı toplumsal sorunlara "bilimsel" çözümler hazırlama yeteneğinin peşindeki geniş bir çevrede varolan gerçekdışı ve şişirilmiş bir özgüven eğilimi, diğer taraftan sosyolojinin farklı disiplinler arasında üvey evlat muamelesi görerek akademik ailenin diğer üyelerine sağlanan araçların çok küçük bir kısmından bile mahrum edildiği Türk üniversitelerindeki katı gerçekler. Bu karşıt ifadeler bir paradoks gibi gözükmektedir ancak, gerçekte böyle değildir. Hatta, sosyolojinin bir disiplin olarak sahip olduğu nazik konumundan doğan bazı açıkların, sosyologlar tarafından kapatılması şeklinde görülmektedir. Halbuki bu tavır, hem sosyolojinin bir disiplin olarak genelde başarabileceği hususlar çerçevesinde, hem de sosyologların bugün Türkiye'de mesleki bir grup olarak gerçek güçleri bağlamında gerçekçi değildir.

Ancak, ilgi duyan bir gözlemcinin kaçırmaması gereken bir husus, bugün artık Türkiye'de iyimser sosyal bilimcilerin duydukları özgüvenin azalmış olduğudur. Eğer bu nokta, sosyolojinin başardığı ya da başarması gereken şeyin ne olduğu konusunda daha gerçekçi bir anlayışa doğru atılan bir adıma dönüşebilirse durum bütünüyle olumsuz bir gelişme olarak görülmeyebilir. Öyleyse, 1960'ların sosyal bilimlerle ulusal politikanın talihsiz bir karışımı üzerine temellenmiş yanıltıcı radikalizmine nostaljiyle bakmak yerine, sosyologların, kendi mesleklerinin ne durumda olduğunu düşünmelerinin zamanı gelmiştir. Sosyal bilimciler kaderlerini ülkelerindeki politik gelişmeye sunmaktan ve bağlamaktan kaçınamadığı sürece, kendi mesleki uğraşlarını yürütmede uzun vadeli başarı elde edemeyeceklerdir. Bir mesleki grubun çıkarlarını korumaya çalışarak, çok daha büyük bir ilerleme kaydetmek mümkündür. Bizim kollektif bir grup olarak neyi temsil ettiğimiz, gücümüzün ne olduğu, bilimsel statümüzün hangi durumda bulunduğu gibi konulara ilişkin sorular, yüzyılın sonuna yaklaştığımız şu yıllarda Türkiye'de yaşayan sosyologlar olarak bizlerin en acil problemleri olarak gözükmektedir.

İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedeflerinin Değişimi: 1980 Sonrası Türkiye

*A.Suut Doğruel**

1. GİRİŞ

1980 yılı başından itibaren, kendi içinde çeşitli aşamalardan ve biçim değiştirmelerinden geçmesine rağmen, temel çizgilerini koruyan bir dizi istikrar politikaları sekiz yılı aşkın bir süredir uygulanmaktadır. 1970'li yılların sonunda Türkiye'de yaşanan yüksek oranlı enflasyon ve büyük ödemeler dengesi açıkları sorunlarına çözüm olarak, daha önceki uygulamalara oranla, geniş kapsamlı bu istikrar politikaları diğer gellşmekte olan ülkelerdeki benzer deneylere yakın sonuçlar verdi: Uygulamaların ilk yıllarında fiyat artışları üzerinde belirgin bir kontrol sağlanmasına karşın daha sonraki yıllarda enflasyon oranı hızla yükseldi. Ödemeler dengesini iyileştirmeye yönelik politika uygulamaları yeni bir sanayileşme stratejisi ilanı ile birlikte geldiği için, istikrar politikalarının performansına ilişkin tartışmalar 1980 öncesi sanayileşme stratejisi-24 Ocak kararları ve bunun uzantısı yeni sanayileşme stratejisi ekseninde yoğunlaştı.

1980 istikrar politikaları ile gündeme gelen ihracata yönelik sanayileşme stratejisi ile daha önceki dönemlerde uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisi temel olarak ekonominin uzun dönemli gelişme çizgisini tanımlayan iktisat politikalarıdır. Buna karşılık, 'istikrar politikaları' tanım gereği ekonominin bozulduğu varsayılan dengelerini tekrar oluşturmaya yönelik kısa dönemli girişimlerdir. Dolayısıyla, 1980 sonrası gündeme gelen ihracata yönelik sanayileşme stratejisi ile istikrar politikaları, içerdikleri zaman profili bakımından, kesin bir farklılık göstermektedir. Çalışmanın amacı, dış ticarete yönelik kısa dönemli politika araçlarının sanayide yeni stratejinin gereklerine uyumlu yapısal dönüşümleri hangi oranda etkileyebildiğini tartışmaktır. Değerlendirmeler uygulanan politikaların yatırımlar üzerinde ne yönde etki ettiğinin incelenmesi üzerinde yoğunlaşılarak yürütüldü. Elde edilen bulgulara göre, talep genişlemesine oranla

* Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümü öğretim üyesi.

kârlılık koşullarının yatırımlar üzerinde daha belirleyici bir etkiye sahip olduğu, bu politika uygulamalarının ihracata yönelik faaliyetlerin kârlılık koşullarını etkilemesi oranında üretimde yatırımlar yoluyla yapısal bir dönüşümün mümkün olduğu söylenebilir. İzleyen bölümde 1980 sonrası ihracata yönelme performansının genel bir değerlendirmesi verildi. 3. bölümde, yatırımlar üzerinde kârlılık ve talep genişlemesinde hangisinin daha etkili olduğunu ölçmek için kullanılan model tartışıldı. Ampirik bulgular 4. bölümde yer almakta, 6. bölümde ise elde edilen sonuçların genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

2. 1980 SONRASI İHRACAT PERFORMANSININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Çizelge-1'de 1980 sonrası dönem için ihracat performansına ilişkin temel göstergeler önceki dönemlerle kaşılaştırmalı olarak verilmektedir. İthal ikamesine dayalı sanayileşmenin uygulandığı ve ekonominin oldukça kararlı bir yapıda olduğu 1964-1969 yılları ile bu sanayileşme stratejisiin sınırlarına gelindiğl ancak yine de devam ettirilebildiği 1974-1977 yılları 1980 öncesi dönemleri oluşturmaktadır. Ekonominin inişe geçtiği 1978-1979 yılları karşılaştırmada bu özel durumu dikkate alınarak değerlendirilmedi. 1980-1982 yılları ise, bir geçiş dönemi olarak, yeni dengelerin oturtulmaya çalışıldığı bu nedenle göstergelerin karşılaştırmada yanıltıcı olabileceği düşünülerek dışarıda bırakıldı. 1983-1988 yılları ise ilk şokların atlatıldığı ve yeni politika uygulamalarına parelel uyum mekanizmalarının oluştuğu kabul edilerek, ihracata yönelik politikaların sonuçlarının alınmaya başladığı dönem olarak ele alındı.

Çizelge-1'de, ihracata ilişkin göstergelerin hepsinde 83-88 döneminde önemli ilerlemeler görülmektedir. Özellikle, toplam ihracat içindeki payı yüzde 70'i aşmasına rağmen, imalat sektörünün toplam ihracat içindeki payının artış oranının bu dönemde de öncekilere oranla çok yüksek olması, toplam ihracattaki gelişmeye ek olarak ihracatın yapısında da belirgin ilerlemelerin elde edildiğini göstermektedir. İmalat sektörü ihracatında 83-88 dönemindeki hızlı artışa karşın bu sektörün toplam katma değer artışı 64-69 döneminin gerisinde, 74-77 döneminin ise biraz ilerisindedir. Toplam katma değer artış oranının ihracat artış oranının gerisinde kalması, imalat sektörünün iç pazarlardan dış pazarlara doğru kaydığını, bunun iç pazarlarda bir daralma pahasına gerçekleştiğini gösterir. Ölçek ekonomileri nedeniyle iç pazarların geniş olduğu sektörlerde uluslararası pazarlarda rekabet şansının yüksek olması az sayıdaki ülke dışında genellikle gözlenen bir durumdur (Krugman, 1980). Bu imalat sektörü için ihracata yönelmedeki başarının kalıcılığı konusunda şüphe yaratmaktadır. Benzer bir durum yatırımlarda da görülmektedir: İmalat sektörü yatırımlarının artış oranı 83-88 döneminde diğer dönemlere göre oldukça düşüktür.

Bu gözlemler akla şu soruyu getirmektedir: İhracatta elde edilen başarılar özellikler ihracatın sürükleyicisi olarak imalat sektöründe üretim yapısında ihracata yönelik bir dönüşüme yol açmakta mıdır? Üretim yapısındaki dönüşüm yeni yatırımlarla gerçekleştiğine göre, kullanılan politika araçlarının yatırım ka-

ÇİZELGE- 1 İHRACAT PERFORMANSINA İLİŞKİN TEMEL GÖSTERGELER (a)

	Dönemler		
	64-69	74-77	83-88
Toplam İhracatta Yıllık Artış (%) (b)	6.653	9.369	13.436
Toplam İhracatın GSMH'ya Oranı (%)	4.653	3.318	14.296
Toplam İhracatta İmalat Sektörü Mallarının Payı (%)	17.436	34.586	73.091
Toplam İhracatta İmalat Sektörü Malları Payının Artış Oranı (%)	0.006	1.557	4.484
İmalat Sektörü İhracatında Yıllık Artış (%) (b)	7.093	9.959	19.168
İmalat Sektörü Reel Katma Değerinde Yıllık Artış (%)	11.325	8.022	9.084 (c)
İmalat Sektörü Reel Gayrı Safi Yatırımlarında Yıllık Artış (%)	11.971	13.804	7.134

a) Yıllık değerlerin dönem için ortalamaları.
b) Dolar cinsinden cari değerler.
c) 1988 yılı hariç.
Kaynak: DIE,DPT.

rarları üzerindeki etkilerini incelemek gerekir. Eğer böyle bir etkisi varsa, en azından potansiyel olarak ihracatı teşvik eden politikaların üretim yasınıda bir dönüşüme yol açabileceği söylenebllir.

3. MODEL

Ekonominin tıkanmasına yol açan döviz sıkıntısı ve dış ödemeler dengesinin yarattığı sorunları gidermek amacıyla 1980 sonrası uygulanan istikrar politikalarının temel amaçlarından biri döviz kazandırıcı faaliyetlerin canlandırılmasıydı. Bu tür faaliyetler döviz kurları yurt içi fiyat artışlarına göre ayarlanarak ve çeşitli teşvik araçları kullanılarak desteklendi. Ancak bu uygulamaların tümü, ilk etki olarak üretim sonrası ekonomik faaliyetlere yöneliktir: İhracatçı firmalara bir yandan kâr oranını artırarak bir teşvik sağlamakta, diğer yandan da uluslararası piyasalarda fiyat avantajı sağlayarak pazar genişlemesine yol açmaktadır. Üretici firmalar açısından ise, bu politikalar doğrudan talep genişlemesine, dolaylı olarak ihracat kârlarının artması yoluyla kârlılıkta artışa karşılık gelmektedir. Kârlılık ve talep genişliği yatırım kararları üzerinde göreli etkinliği tartışmalı iki faktördür.[1] Teorik tartışmaların ötesinde, bu faktörlerden göreli olarak hangisinin yatırım kararları üzerinde belirleyici olduğu iki açıdan önemlidir: Birincisi, iktisat politikası uygulamalarının, ülke içinde kârlılık üzerinde doğru-

[1] Bu konudaki teorik tartışmalar Shapiro (1986)'da yer almaktadır.

dan bir etkisi varken, dış pazarlara yönelme söz konusu olduğundan talep genişlemesi üzerinde bu oranda bir kontrolü yoktur. İkincisi, kısa dönemli istikrar politikaları nisbi fiyatlar yoluyla kârlılık üzerinde etkisini gösterirken, pazar genişlemesi üzerindeki devlet etkisi kendini uzun dönemde ekonomik olduğu kadar siyasal koşullara da bağlı olarak gösterebilmektedir. Ayrıca, uluslararası piyasalardaki örgütlenme ve pazarlama ağlarına katılabilme de pazar genişlemesinin yapısal bir boyutu olarak önemlidir. Bu durumda, kısa dönemli istikrar politikalarının sanayinin ihracata yönelik bir yapıya dönüşmesinde yatırım kararları üzerindeki etkisi yoluyla bir katkı sağlayıp sağlayamadığının cevabı, bu iki faktörden hangisinin yatırım kararları üzerinde belirleyici olduğunun anlaşılmasında yatmaktadır:

Ampirik çalışmalarda, Türkiye'de yatırımların önceki dönem yatırımlarından önemli ölçüde etkilendiği bulunmuştur.[2] Bu bulgudan hareket ederek, kârlılık ve pazar genişlemesinden hangisinin yatırımlar üzerinde daha etkili olduğu aşağıdaki model ile değerlendirilebilir[3]:

$$(1)\ Y = u\, Y_{-1} + (1-u)\, X1 + b\, X2$$

Y değişkeni üzerinde gecikmeli değerinin önemli oranda belirleyici olması durumunda X1 değişkeni modelde bu etkiyi söndüren bir faktör olarak yer almaktadır. X2 değişkeni ise, alternatif olarak, X1 ile Y_{-1}'in toplam etkisini azaltan bir faktördür. Bu durumda, büyük u değeri ise X1'in Y üzerinde etkili olduğunu, küçük u değeri ise X1'in Y'nin trendini etkileyemediğini gösterir. (1-u) değeri ile b değerinin toplamının gecikmeli değişkenin Y üzerindeki belirleyiciliği arttığı oranda sıfıra yaklaşması beklenir. Böylece pozitif (1-u) değerine karşılık b'nin negatif bir değer alması beklenir. b değerinin küçülmesi, negatif bir etki olarak, kendi başına Y_{-1} ile X1 değişkenlerinin Y üzerindeki toplam etkisinin X2 tarafından aşağıya çekildiğini gösterir. X1 ve X2 değişkenlerinden hangisinini daha etkili olduğu, bu değişkenler modelde farklı anlamlarla yer aldığı için, doğrudan (1-u) değeri ile b değerinin karşılaştırılması ile belirlenemez. Bu nedenle, X1 ile X2 değişkenleri birbiri ile yer değiştirilerek, her iki durum için bulunan parametre değerleri karşılaştırılır: Büyük (1-u) ve b değeri (1-u) parametresine karşılık gelen değişkenin b parametresine karşılık gelen değişkene göre Y üzerinde daha etkili olduğunu gösterir. Tersi durumda ise (1-u) ve b parametreleri daha küçük değerler alır.

Bu model, yatırımlar Y değişkeni kârlılık ve talep genişlemesi X değişkenleri olarak alınarak imalat sektöründeki yatırım davranışlarını değerlendirmek amacıyla kullanıldı. Yatırımlar üzerinde kârlılık ve talep genişlemesinden hangisinin daha etkili olduğu yukarıda yer alan tartışmalara dayanarak tahmin edilen parametrelerin büyüklüklerini karşılaştırarak değerlendirilebilir.

---

[2] Bu yönde sonuç veren ampirik çalışmalar örnek olarak Çeçen ve diğerleri (1988), Doğruel (1986), Özmucur (1984), Uygur (1987) ve Yağcı (1983) gösterilebilir.

[3] Bu fonksiyon formu, parametrelere farklı bir anlam yükleyerek, benzer bir amaçla Blanchard (1987)'de kullanılmıştır. Burada basitleştirmek amacıyla sabit terim dahil edilmemiştir.

TAHMİN SONUÇLARI

(1)'de verilen model imalat sektörü yatırımları için kârların daha belirleyici olduğu durum (Model-I) ve pazar genişlemesinin daha belirleyici olduğu durum (Model-II) olmak üzere iki regresyon modeli olarak tanımlanmıştır:

(2) MODEL-I

$$IM = a_1 + u_1 IM_{-1} + (1-u)_1 MM_{-1} + b_1 dQM_{-1} + e_1$$

(3) MODEL-II

$$IM = a_2 + u_2 IM_{-1} + (1-u)_2 dQM_{-1} + b_2 MM_{-1} + e_2$$

Burada IM imalat sektörü gayri safi yatırım harcamalarını, MM kârlılık göstergesi olarak imalat sektöründe kâr marjını, dQM ise pazar genişlemesinin göstergesi olarak üretim artış oranını göstermektedir. e_1 ve e_2 ilgili regresyon denklemlerinin stokastik hata terimleridir. Modeller yıllık veriler kullanarak tahmin edildi. MM ve dQM bir sonraki yıl yatırım kararları üzerinde etkili olduğu düşüncesi ile modellerde gecikmeli olarak yer almaktadır. Böylece, bu değişkenlerin önceki yıl değerleri ilgili yıl için MM ve dQM'ye ilişkin beklentileri ifade etmektedir. Modeller en küçük kareler yöntemi ile tahmin edildi. Her iki model bir (2) ve (3)'te verildiği gibi (A), bir 1980 ve sonraki yıllar için kukla (dummy) değişken kullanarak (B) tahmin edildi. Tahmin aralığı 1965-1986 yıllarıdır. Elde edilen tahmin sonuçları Çizelge-2 ve Çizelge-3'de yer almaktadır.

Modeller (1)'deki tanımlamayı korumak için kısıtlama ile tahmin edildi. Kullanılan kısıtlamalardan ilki

(4) $u + (1-u) = 1$

dir. Kukla değişkenlerin kullanıldığı modellerde bu kısıtlamaya ilave olarak, (4)'deki koşulu sağlamak amacıyla şu kısıtlama da kullanıldı:

(5) $u' + (1-u)' = 0$

Elde edilen tahmin sonuçlarına göre kâr marjı (MM) piyasa genişlemesine göre (dQM) yatırımlar üzerinde daha etkilidir. Çünkü (1-u) parametresi en büyük değeri MM için kullanıldığında b parametresi ise en küçük değeri yine MM için kullanıldığında almaktadır. Bu durum kukla değişkenin kullanıldığı modellerde 1980 sonrası yıllar için daha da kuvvetlenmektedir.

1980 sonrası uygulanan ihracatı teşvik politikalarının yatırımlar üzerindeki etkisini bu bulgular ışığında değerlendirmek mümkündür. Uygulanan istikrar politikaları temel olarak kârlılık üzerinde doğrudan bir etki yarattığı için, yeni yatırımların daha kârlı olan ihracata yönelik alanlara doğru kayması beklenebilir. Kârlılık koşullarının yatırımlar üzerindeki etkisi 1980 sonrası yıllarda, tahmin sonuçlarına göre, daha da kuvvetlenmiş görülmektedir. Nitekim, kârların daha be-

ÇİZELGE-2 TAHMİN SONUÇLARI: MODEL-I; Yatırım Kararlarında Kârların Daha Belirleyici olması Durumu

Değişkenler	Parametreler	Parametre Tahminleri A	B
Sabit	a	1.992	7.128
		(0.215)	(0.539)
IM_{-1}	u	0.915	0.909
		(10.326)	(9.526)
MM_{-1}	(1-u)	0.085	0.091
		(0.956)	(0.958)
dQM_{-1}	b	-0.406	-4.978
		(-0.050)	(-0.428)
$D.IM_{-1}$	u'		-0.308
			(-0.602)
$D.MM_{-1}$	(1-u)'		0.308
			(0.602)
$D.dQM_{-1}$	b'		3.544
			(0.598)
R^2		0.876	0.879
$\bar{R}^2$		0.863	0.850
Durbin h		1.449	1.766

Not: t değerleri parantez içinde verilmiştir.

ÇİZELGE-3: TAHMİN SONUÇLARI: MODEL-II; Yatırım Kararlarında Pazar Genişlemesinin Daha Belirleyici Olması Durumu

Değişkenler	Parametreler	Parametre Tahminleri A	B
Sabit	a	5.778	7.257
		(1.515)	(1.498)
IM_{-1}	u	0.946	0.932
		(11.845)	(10.702)
dQM_{-1}	(1-u)	0.054	0.068
		(0.682)	(0.787)
MM_{-1}	b	-20.194	-27.093
		(-1.161)	(-1.207)
$D.IM_{-1}$	u'		0.072
			(0.154)
$D.dQM_{-1}$-I	(1-u)'		-0.740
			(-0.154)
$D.MM_{-1}$	b'		-0.040
			(-0.031)
R^2		0.884	0.887
$\bar{R}^2$		0.872	0.860
Durbin h		1.047	0.952

Not: t değerleri parantez içinde verilmiştir.

lirleyici olduğu kukla değişkenli modelde (Model-IB) 1980 öncesi için (1-u) parametresi 0.091 değerini alırken 1980 sonrası dönem için daha da büyüyerek 0.399 değerini almaktadır. Elde edilen bu sonuçlara göre, ihracatı daha kârlı hale getiren politika uygulamalarının potansiyel olarak yatırımları bu alanlara çekmesi mümkündür. Çizelge-1'de yer alan değerlere göre imalat sektörü için dış pazarlarda 1980 sonrası dönemde meydana gelen genişleme, bu bulgulara göre hızlandıran etkisi yaratarak yatırımları yönlendirememektedir. Pazar genişlemesinin etkisi 1980 sonrası dönemde daha da küçülmüştür. Tahmin sonuçlarına göre, 1980 sonrası dönemde daha da küçülmüştür. Tahmin sonuçlarına göre, 1980 sonrası dönemde Model-I'de b parametresi -4.978'den -1.434'e çıkmakta, Model-II'de ise (1-u) parametresi 0.068'den -0.004'e düşmektedir.

5.GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Daha önce değinildiği gibi, ihracatı teşvik eden politikalar üretici firmalar açısından pazar genişletici etkisini doğrudan, kârlılık üzerindeki etkisini ise dolaylı olarak göstermektedir. Buna karşılık, ampirik bulgular ise yatırım kararları üzerinde kârlılığın pazar genişlemesinden daha etkili olduğunu göstermektedir. Bu durumda, 1980 sonrası uygulanan politikaların üretimde dışa yönelik bir yapılanmaya yol açıp açmadığı öncelikle kârlılığı artıran politikaların üretici firmalar üzerindeki net etkisine bağlıdır. Ancak, imalat sektörünün bu dönemde ihracata ağırlık vermesinde kârlılık koşulları kadar uygulanan politikaların iç talebi daraltıcı sonuçlarının da belirleyici olduğu söylenebilir.

Türkiye ve benzeri gelişmekte olan ülkelerde üreticilerin risk yüklenmekten kaçınma eğiliminin yüksek olduğu genellikle kabul edilen bir olgudur. İthal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisinde korunan kararlı piyasalar yoluyla riskleri azaltıp yatırımların hızlandırılması büyümenin temel itici güçlerindendir. Bu çerçevede, ihracata yönelmede yatırımları etkileyen kârlılık ve piyasa genişlemesinin riskleri ve geleceğe yönelik kararsızlıkları azaltmada ne oranda etkili olduğu da önem kazanmaktadır.

1980 sonrası uygulanan genel olarak istikrar, özel olarak döviz kazandırıcı faaliyetleri teşvik eden politikaların üretici kesim için kârları ve riskleri ne oranda etkilediği bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu dönemde imalat kesiminde ihracata yönelik bir yapısal dönüşümün ne oranda gerçekleştiği ve bu dönüşümde uygulanan politikaların hangi oranda belirleyici olduğu bu noktaların açığa kavuşturulması ile değerlendirilebilir. Ancak, elde edilen bulgular kısa dönem politikalarında üretimde yapısal dönüşümleri motive edebileceğini, en azından potansiyel olarak, göstermektedir.

KAYNAKLAR

BLANCHARD, Olivier Jean, 1987, "Aggregate and Individual Price Adjustment", **Brookings Papers on Economic Activity**, 1987/1.

ÇEÇEN, Aydın, DOĞRUEL, Fatma ve DOĞRUEL, A. Suut, 1988 "Türkiye Ekonomisi İçin Bir Makro Ekonometrik Model", Yayımlanmamış çalışma.

DOĞRUEL, A.Suut, 1986, **Short-Run Structural Rigidities and Supply Performance in a Financially Repressed Economy: The Case of Turkey**, Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi.

KRUGMAN, Paul, 1980, "Scale Economics, Production Differentiation, and the Patterns of Trade", **The American Economic Review**, V.70, N.5, s.950-9.

ÖZMUCUR, Süleyman, 1984. **Türkiye Ekonomisi Tahmin Modeli 1965-1983**, TÜSİAD Yay., İstanbul.

SHAPIRO, Matthew D., 1986, "Investment, Output, and the Cost of Capital", **Brookings Papers on Economic Activity**, 1986/1, s.111-52.

UYGUR, Ercan, **SESRTCIC Econometric Model of the Turkish Economy**, SESRTCIC pub., 1987, Ankara.

YAĞCI, Fahrettin, 1983, **Türk Ekonomisi İçin Ekonometrik Bir Model Çalışması: TEM 2**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yay., İstanbul.

Tarımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Konuşmaları

*Fatma Doğruel**

1. GİRİŞ

Tarımsal üretim üzerindeki doğrudan etkileri ile yeni üretim teknolojisi olan sulama, kategorik olarak yapının kendi içinde ürettiği (indigenous) teknolojik gelişme olmaktan çok dışarıdan verilmiş (induced) yeni teknoloji olarak tanımlanabilir. Dışarıdan verilmiş yeni teknolojilerin etkinliği bölgenin sulama öncesi yapısı ile tanımlanan "başlangıç koşulları" ile büyük ölçüde belirlenmektedir. Başlangıç koşulları, sulama yatırımı yapılan bölgede sulama öncesi ulaşılan gelişme düzeyi, tarım ve diğer kesimlerde oluşan yapısal ve kuramsal özellikler ve bu özellikleri biçimlendiren sosyal, politik ve ekonomik yapı ile ortaya çıkmaktadır. Ancak, Türkiye için önemli bir yatırım olan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile ilgili dikkatler daha çok mühendislik ve teknolojik konularda toplanmıştır. Bu boyutta bir projeye sadece teknik yönleri ile yaklaşmanın, projenin sonuçlarını ve yaratacağı etkiyi değerlendirmede pek yeterli olmayacağı açıktır[1].

Bu çalışmada, yukarıdaki bakış açısı dikkate alınarak tarımda büyük ölçekli sulama projelerine yönelik bir değerlendirme çerçevesi oluşturmak ve tartışmak amaçlanmıştır. Bir projeyi etkileyebilecek farklı düzeylerde yer alan faktörler üç ayrı grupta sınıflandırılmıştır. Bunlardan ilki, başlangıç koşullarını oluşturan yapısal ve kurumsal özelliklere ilişkin tartışma ikinci bölümde yer almaktadır. Bu bölümde, işletme genişliği ve işletme biçiminin (kiracılık, vb.) sulamanın benimsenmesini nasıl etkileyebileceği incelenmiştir. İkinci grup faktörler olan sulamanın üretim teknolojisi üzerinde yaratabileceği değişme, üçüncü bölümde incelenmiştir. Burada ele alınan girdi talebi ve ölçekteki değişim, herhangi

* Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat bölümü öğretim üyesi.

[1] Sulama sistemleri herhangi bir disipline mal edilemeyen çok yanlı gerçekleri sunar - mühendislik yapısının fiziki ölçütleri agronomi, ekonomi, hukuk, antropoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerle bütünleştirilmelidir. (Hazlewood ve Livingstone, 1982).

iki bölge karşılaştırılmak istendiğinde kullanılabilecek tek göstergedir. Çünkü bunun dışındaki sonuçlar bölgenin kendi özelliklerinden etkilenmektedir. Yine bu bölümde yer alan girdi arz koşulları ise başka değişkenlerden etkilendiğl için genellikle karşılaştırılabilir olmaktan uzak göstergelerdir. Son olarak dördüncü bölümde ise sulamanın kısa ve uzun dönemde nasıl bir finansman talebi doğurduğu incelenmiştir.

Tartışmalarda kullanılan sonuçlar, Çukurova'da yer alan, hem Çukurova'nın hem Türkiye'nin bugüne kadar gerçekleştirilen en geniş ölçekli sulama projesi olan ASO (Aşağı Seyhan Ovası) sulama projesinden elde edilmiştir[2]. Bu sonuçlar yer yer GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile bağlantı kurularak değerlendirilmiştir.

Çalışmada değerlendirmeler üretim süreci çerçevesinde kalınarak yapılmış, üretim sonrası sürecin ilgili olduğu kuramsal ve yapısal özelliklere girilmemiştir. Bu nedenle, bu bağlamda ele alınabilecek incelenen bölgenin ulaşım yapısı, pazar ağları ve bölge ekonomisi ile genel ekonomik yapının bağlantıları dışarıda bırakılmıştır[3].

2. YAPISAL VE KURUMSAL ÖZELLİKLER

2.1. İşletme Büyüklüğü ve İşletme Biçimi

Bir bölge tarımsal yapısının temel özellikleri toprak dağılımı ve toprağın işletme biçimi ile şekillenir. Bu iki özelliğe bağlı olarak eğer işletme büyüklükleri ve kiracılık-ortakçılık koşulları yeni teknolojinin benimsenmesini engelleyecek ve projenin etkinliğini azaltacak özellikler taşıyorsa, genellikle yatırımlar yapılmadan önce bazı düzenleme çalışmaları yapılır. Yapılacak düzenleme çok büyük işletmelerin parçalanması ya da sulama altında etkin olmayacak arazilerin toplulaştırılmasıdır. Arazi toplulaştırması gereği, sulamanın geniş sabit maliyetler getirmesi ve işletmeler küçüldükçe bu maliyetlerin sulama teknolojisinin benimsenme eğilimini düşürmesinden doğmaktadır. İşletmeler küçüldükçe sulamanın benimsenmesinde güçlüklerle karşılaşıldığı bazı Asya ve Afrika ülkeleri için farklı çalışmalarda ortaya konmuştur (Feder et al., 1985). İşletmenin büyüdükçe teknolojik olarak avantajı olması sulamanın etkinliği açısından önemli olmakla birlikte sulamanın geleneksel üretime göre birim ürün ya da birim arazi için getiriyi çok yükseltmesi ve ayrıca sulamadan dolayı toprağın değerinin artmasının getirdiği rant, o bölgede sulama sonrası gelir dağılımını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle teknolojik olarak optimumu aşan işletmelerin ağırlıklı olduğu bir toprak dağılımı için çok büyük arazilerde de parçalama gerekebilir[4].

---

[2] Toplam hedef sulama alanı 174088 ha olan ASO sulama projesi Çukurova'da Tarsus ve Yüreğir ovalarını kapsamaktadır. Yenileştirme yatırımları sürmekle birlikte projenin artık tamamlandığı kabul edilebilir.

[3] Çukurova'da gelişmiş bir pazar ağı sulama öncesinde de vardı. Sulamadan sonra sadece pazar kanalları çeşitlendi. Bu önemli bir yapısal özelliktir. Yalman (1971) Güneydoğu'da 1970'li yıllarda denenen üzümden pazarlama problemi nedeniyle vazgeçildiğini belirtmektedir.

[4] İşletme büyüklüğü için teknolojik optimumun ne olabileceği bu çalışma çerçevesinde tartışılmadığı için işletme büyüklüklerine ilişkin çok somut sayılar söylenmemiştir. Bu optimumun saptanması bölge özellikleri, sulama tipi, işletmelerin üretim koşulları ve ürün tercihleri gibi çok değişik faktörlerle ilişkilidir.

Proje alanında işletme genişliği ve işletme biçimi yapısı kadar önem taşıyan bir diğer faktör de toprağın mülkiyet durumunun taşıyabileceği hukuki sorunlardır. Tapu ve kadastro işlemlerinin proje öncesi tamamlanmamış olması gelecekte projenin yürütücü kuruluşlarına büyük sorunlar yaratmaktadır[5]. Bu nedenle proje yatırımları başlamadan önce varolan hukuki problemlerin çözülmüş olması ve yeni problem yaratmayacak ya da en aza indirecek çalışmaların yapılmış olması, projenin etkinliğini olumlu yönde etkileyecektir.

İşletmeler büyüdükçe yeni teknolojileri benimsemelerinin kolaylaştığı bilinmekle birlikte, Çukurova için, sulamanın işletme büyüklüğünden bağımsız olarak yerleştiğini söylemek mümkündür. Bu bölgede de, her ne kadar sabit sermaye yatırımlarında işletme büyüklüğü bir avantaj olsa da, küçük işletmeler -görece yatırımlarını gerçekleştirmekle güçlük çekmekle birlikte- bütünüyle sulamayı benimsemişlerdir. Bu sonuç için Çukurova'da sulama öncesi yapıya yeni başlangıç koşullarına dönmek gerekmektedir. Sulama, mekanizasyon gibi yeni tarım teknolojileri ile bölge üreticisinin tanışması, proje çalışmalarının yaygınlaşmasının çok öncesine uzanmaktadır[6]. Bölgenin bu teknolojiyi ticaret, sanayi ve kurumsallaşmada ulaştığı düzey ile yatırım öncesi benimsemeye hazır olduğu söylenebilir. Bölge yapısının yeni teknoloji için sağladığı bu olumlu görünüme ek olarak Çukurova'daki bazı gelişmeler, Asya ve Afrika ülkelerinde sulama yatırımlarının etkinliğini genellikle olumsuz etkileyen sorunların ortaya çıkmamasını sağlamıştır. Bunlardan ilki, makinalaşma düzeyinin sulama öncesinde yüksek olması ve sulama ile aynı anda makina yatırımlarının gerekmemesidir (Doğruel, 1987). İkincisi, sulama için gerekli büyük yatırımlar DSİ tarafından yapılırken suyun tarlalara ulaşmasını sağlayacak sabit harcamaların TOPRAKSU tarafından yapılması, dolayısıyla üreticinin sulama ekipmanı sabit maliyetlerinden kurtulmasıdır. Üçüncü olarak, üretim için gerekli makineleşmeyi sağlayamayan üreticinin kiralık makine kullanımı ile bu sorunu aşabilmesidir.[7]

Çukurova'da ASO için sulamanın benimsenmesinde toprağın işletme biçimi -yani toprağın mülk, kiracılık ya da ortakçılıkla işlenmesi- ile negatif bir ilişki kurmak zordur. İşletme biçimi ile teknoloji uyumu arasında direkt bir ilişkinin her zaman bulunamadığı yapılan ampirik çalışmalarda da gözlenmiştir (Feder et al. 1985)[8]. Ancak sulamanın yoğun modern girdi kullanımını gerektirmesi ile doğan kısa dönemli işletme sermayesi talebinin karşılanmasında işletme biçimi işletmeler arası farklılaşma yaratabilmektedir. Örneğin kiracılık yapan işletmeler, örgütlü kredi piyasasında krediler arazi teminatı gerektirdiği için bu pi-

[5] DSİ VI. Bölge yetkililerinden alınan bilgilere göre özellikle su hakkı için çözümlenmeye çalışılan çok sayıda dosya bulunmaktadır. Bunların arasında DSİ VI. Bölge'nin sorumlu olduğu Güneydoğu Anadolu'da daha önce gerçekleştirilmiş küçük sulama projeleri de yer almaktadır.

[6] Doğruel (1987) içinde "Çukurova Tarımında Sulama" adlı bölüm.

[7] ASO için yapılan çalışma özellikle 50 dekarın altındaki işletmelerin traktör sahibi olmadığını ancak pamuk ve buğday üretiminin gereken bütün aşamalarında makine kullanıldığını göstermiştir. Bu sonuç, kurumsal bir organizasyondan çok üreticilerin girişimciliği ile gerçekleşmektedir. Diğer bazı ülkelerde bu tür makine kullanımı için kurumsal organizasyona gidilebilmektedir. Örneğin Tayland, Filipinler ve Nijerya. (Feder et al., 1985).

[8] Sadece Hindistan için kiracılığın teknolojiye uyum eğilimini yavaşlattığı bulunmuştur (Parthasarathy ve Prasad (1978)'den aktaran Feder et al., 1985).

yasadan kredi kullanamamakta, örgütlü olmayan piyasadan alınan yüksek faizli krediler ile üretim maliyetleri yükselerek işletme biçimi mülkiyet olan İşletmelerden farklılaşmaktadırlar. Bu sorun işletmeler küçüldükçe de ortaya çıkmakta, ancak küçük işletmelerin varlığını sürdürmesini engellememektedir (Doğruel ve Doğruel, 1989). Diğer taraftan makina ve ekipmanı olan üreticinin kiracılık ve/veya ortakçılık yoluyla İşlediği toprağı genişletmesi ya da profesyonel olarak işletmecilik (pure tenant) yapması, bölgede varolan sabit sermaye stoğunun daha etkin kullanılmasını sağlayarak etkinliği artırabilmektedir. Bu durum, aynı zamanda tarım kesimindeki ticarileşme ve toprağın kullanımındaki yoğunluk açısından da önem taşımaktadır. Çukurova bugün, toprak sahipliğinin zayıfladığı, hatta hiç öneminin kalmadığı bir bölge olarak kabul edilebilir. Ekonomik ve sosyal illşkiler tarım kesimi İçinde kapalı değildir. Ekonomik ve sosyal ilişkiler tarım kesimi içlnde kapalı değildir. Buna örnek olarak örgütlü olmayan kredi piyasasında borç veren kesimin ticaret, borç alan kesimin tarım olması gösterilebilir. Oysa bu ilişki geleneksel tarım yapısında toprak sahibi ile küçük üretici arasında olup bitiyordu. Çukurova'da bu düzeyde olmasa da ticarileşme ve tarımın yapısında gözlenen bu özellikler sulama öncesinde de vardı. Başlangıç koşulları bu anlamda çok farklı olan GAP için sonuçların da farklı olması beklenmelidir. Örneğin Hindistan için Bahduri (1973)'nin incelemeleri, toprak sahiplerinin kredi sağlayan ve toprak sahibi olarak çift rol oynadığını ve verim yükseltici yeniliklere izin vermediklerini göstermiştir (Aktaran Feder et al., 1985).

2.2. Sosyal Yapı ve Eğitim

Yeni bir teknolojinin etkin biçimde uygulanabilmesi, bu teknolojinin getirdiği üretim tekniğinin üreticiye benimsetilebilmesi ile mümkündür. Üretici kesimi tarafından yeni tekniklerin benimsenmesinde belirleyici olabilecek faktörlerden biri sosyal yapı ve eğitim düzeyi, diğeri ise yayım hizmetlerinin yeterli düzeyde yapılmasıdır. Yayım hizmetleri yeterli düzeyde organize edilse bile sosyal yapının özellikleri, okur-yazarlık oranı, üretlcinin yenilikleri benimseme eğiliminde, daha doğrusu yayım hizmetinin etkinliğinde belirleyicidir. Çukurova'nın -Türkiye'nin geneli dikkate alındığında- görece gelişmiş olması üreticinin yenilikleri benimseme davranışını da geliştirici yönde etkilemiştir. Ayrıca bir yayım kuruluşu olan ÇES'nin (Çiftçi Eğitim Servisi) varlığı ASO sulama alanında verimlilik üzerinde olumlu sonuçlar yaratmıştır[9]. Güneydoğu Anadolu Bölgesi GAP projesi için, bu performansın, Çukurova ile bu bölge arasındaki farklılıklar dikkate alınarak bire bir ilişki kurulmadan değerlendirilmesi gerekir.

Yayım çalışmaları ve sosyal yapı, yeni teknolojinin benimsenmesinde önemli olmakla birlikte tek başına belirleyici değildir. Hangi ürünün ekileceği ve girdilerin - teknolojinin esnekliğine bağlı olarak - hangi oranda kullanılacağı kararında işletme için önemli olan daha çok kârlılık, düşük risk, pazar garantisi ve destekleme gibi faktörlerdir. Ancak bu faktörlerin üreticiyi nasıl etkileyeceği de

[9] ÇES'in çalışmalarının başladığı 1967 yılında pamuk verimi 173 kg./da iken 1971 yılında pamuk verimi hizmet götürülen alanda 377 kg./da olmuştur (ÇES 1971).

eğitime bağlı olarak değişebilmektedir. Çünkü eğitim, girdi ve ürün fiyatlarındaki değişmeye duyarlılık artırmakta (Feder et al., 1985), dolayısıyla üretim kararını etkileyebilmektedir. Bir başka deyişle kârlılık, düşük risk, vb. tercihler eğitimle farklılaşabilmektedir. Bu türde bir etkinin, Çukurova gibi sosyal yapı ve eğitim düzeyinde oldukça homojen bir yapı gösteren bir bölgede yok kabul edilmesi pek yanlış olmaz. Ancak Güneydoğu Anadolu gibi, hetorojen yapı gösteren bir bölgede bu türde bir etki beklenebilir. Bu sonuç, bu bölgeye yönelik tarım politikalarının sonuçları açısından önem taşımaktadır. GAP proje alanında sosyal yapının ve eğitim düzeyinin uygulanacak politikalara nasıl tepki vereceğinin önceden görülebilmesi, projenin uygulama aşamasındaki sorunlarını azaltır.

3. TEKNOLOJİK ÖZELLİKLER VE ARZI KISITLAYAN FAKTÖRLER

Sulama üretim teknolojisini farklılaştırarak, üretim deseninin bileşimini sulanan ürünlere kaydırarak ve aynı arazide birden fazla ürün üretimini sağlayarak girdi talebini uyarmakta ve ayrıca ölçeğe getiriyi artırmaktadır. Girdilerin değişen teknoloji altında nasıl (hangi düzeyde) kullanılacağını, girdiler arası ikame koşullarını yeni teknolojinin özellikleri belirlemektedir. Bu özelliklerle, benzer - bir başka deyişle üretim için belirleyici olan toprak yapısı ve iklim özellikleri homojen alan - yapıda birbirine yakın sonuçlar elde edilmektedir. Yani, herhangi bir ürün için ölçeğe getiri ve girdiler arası ikame koşulları, homojen yapıya sahip iki bölgede benzerdir. Giriş bölümünde açıklandığı gibi sulamanın inceleme çerçevesini oluşturan yapısal ve kurumsal özellikler ile parasal sınırlamalar ve sulama projesinin uygulandığı alana yönelik tarım politikaları dışarda bırakıldığında, bu sonuç, iki projenin karşılaştırılmasında yansız kullanılabilecek tek kıstas olmaktadır.

Sulama ile herhangi bir ürün için girdi talebinin nasıl oluşacağına girdi talep ve ikame esneklikleri açıklık getirmektedir. Bu talebin nasıl oluştuğu, işgücü, ara girdiler ve makina kullanımı için ASO proje alanındaki sonuçlar da dikkate alınarak burada incelenmiştir. Ancak girdi talebinin yapısı üretimin gerçekleşme sürecinin bir tarafını göstermektedir. Diğer tarafta ise girdi arz koşulları yeralmaktadır. Girdi talep koşullarını sadece üretim teknolojisinin özellikleri belirlerken, girdi arz koşullarını fiziksel ve parasal sınırlamalar bölgeden bölgeye ve üründen ürüne farklılaştırabilmektedir. Bu nedenle, ASO ve GAP için kabaca gözlenebilen girdi arzı önündeki sınırlamalar da ortaya konmaya çılışılmıştır.

3.1. Girdi Talebi ve Arz Koşulları

Sulamanın işgücü talebi üzerinde uyarıcı bir etki yarattığı birçok çalışmada değişik ülkeler için ortaya konmuştur. Hindistan için Joshi et al. (1981) ve Singh et al. (1981). Malezya için Goldman ve Squire (1982) sulamanın işgücü talebini doğrudan artırdığını, Kumar et al. (1981) ise teknolojik değişmenin işletme içindeki işgücü fazlasını emme sonucunu yarattığını gözlemişlerdir. Bu talebin özellikle mevsimlik işgücü için daha yoğun olduğu söylenebilir (Feder et al., 1985). Çukurova'da ASO için yapılan çalışma pamuk ürünü için bu sonuçları desteklemektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, işgücü talebindeki

artışı tek ve mutlak bir sonuç olarak almamaktır. Çünkü işgücü talebi üründen ürüne değiştiği gibi (örneğin buğdayda pamuğa göre çok düşüktür), teknolojinin özelliklerine daha açık bir deyişle girdiler arası ikamenin olup olmamasına bağlı olarak da değişebilir. ASO'da pamuk üretimi için hesaplanan ikame esneklikleri, pamukta işgücü ile diğer girdilerin tamamlayıcı olduğunu göstermiştir. O halde işgücü arzında herhangi bir azalma belki pamuk üretiminin bu bölgede terkedilmesine, belki de pamuk toplama sürecinde mekanizasyona gidilmesine neden olacaktır. Bu durum Çukurova mevsimlik işgücü kaynağının Güneydoğu Anadolu bölgesi olması açısından önem taşımaktadır. Çünkü GAP'ın yaratacağı işgücü talebi, çok yakın bir gelecekte Çukurova için bu sonucu yaratabilecektir. Pamuk toplamada, çapa yapımında ya da pamuk dışında herhangi bir ürünün üretim sürecinin yoğun işgücü gerektiren aşamalarında mekanizasyona gidilmesinin sonuçları uzun vadede istihdam üzerinde olumlu gibi görünen teknolojik bir yeniliğin (sulamanın) ters etki yaratmasına da neden olabilir. Bu koşullarda, bir olasılık olarak, üretim kararını belirleyen faktörlerden biri olan maliyetlerde, işgücü maliyetinin zaman içinde görece yüksek olması durumunda GAP üreticisi de mekanizasyona - gerekli makine yatırımını yapacak koşullarında oluşmasına bağlı olarak - gidebilir. Buradan hareketle sonuçlar makro düzeyde değerlendirildiğinde, en azından tarım kesimi içinde, toprak tasarruf eden tekniklerin istihdam üzerinde daraltıcı etki yaptığı ortaya çıkmaktadır[10]. Bununla birlikte, bugüne kadar yapılan mikro düzeydeki sulama proje sonuçlarını inceleyen araştırmalarla varolan sulama teknolojisinin işgücü üzerinde uyarıcı, dolayısıyla istihdam üzerinde olumlu bir etki yaptığı kabul edilebilir. Ancak, proje düzeyinde elde edilen bu sonuçların zaman içinde değişmesinin mümkün olduğu, yukarıda da belirtildiği gibi, herzaman yakın bir olasılık olarak değerlendirilmelidir.

Ara girdi grubuna tohum, gübre, tarımsal mücadele ilacı ve akaryakıtı almak mümkündür. Sulama bu girdilerin talebini de uyarmaktadır. Zaten sulamanın artık bir paket teknoloji olduğu yaygın olarak bilinmektedir. Paketin içerdiği bu girdilerin kalite ve miktar olarak yeterliliğinin sağlanması ve bunların doğru zamanlarda üreticiye ulaşması sulamanın benimsenmesi ve etkinliğinin artırılmasında önemlidir. ASO için yapılan çalışmada, özellikle pamukta ara girdi talebinin arttığı gözlenmiştir. Pamukta ve buğdayda ara girdiler ile makine ve işgücünün tamamlayıcı özelliğe sahip olduğu bulunmuştur. Bu grupta yeralan girdilerle ilgili sınırlamalar, sulama öncesi yapıdan çok sulama sonrası izlenecek politikalarla ilişkilidir. Bu girdilerin kullanımı işletme sermayesi talebini artırdığı için parasal sınırlamalar da arzı kısıtlayan etki yaratabilir.

Sulama ile yoğun tarım yapılması makine talebini de artırmaktadır. Ancak, makine arzı bir ölçüde sulama öncesi makine stoğu ile de ilişkilidir. Örneğin Çukurova'da tarımda makineleşmenin sulama öncesi gelişmiş olması makineleşme düzeyine daha çok makine sermayesinin yenilenmesi olarak yansırken, Hindistan'da tarımda makine kullanımı sulama ile birlikte gelişmiştir (Doğruel,

[10] Burada sadece tarım kesimi çerçevesinde değerlendirme yapılmıştır. Bölgesel entegre projeler tarım dışında da istihdam yaratabilmektedir (Sander, 1983).

1987; Patel, 1981). Güneydoğu Anadolu Bölgesi için de, en azından traktör kullanımında, 1950 sonrasında önemli bir gelişme olduğu söylenebilir (Yalman, 1971). Ancak bu gelişmenin Çukurova'nın boyutunda olmadığı açıktır. Bu nedenle GAP proje alanında ASO'dan farklı bir talep oluşabilir.

3.2. Arzı Kısıtlayan Diğer Faktörler

Yukarıdaki alt bölümde yeralan, işgücü, ara girdi ve makine olarak sınıflandırılan girdilerin arz koşulları bir yönüyle kısa dönemli işletme sermayesini karşılamaya yönelik kredi arzı ile ilişkilidir. Diğer yönüyle ise uzun dönemli ve yapısal faktörler belirleyicidir. Bu girdilerden makine arzı bir ölçüde sulama öncesi sermaye stoğundan bir ölçüde de işletmenin orta ve uzun dönemde makine yatırımı yapabilecek performansa sahip olmasına -orta ve uzun vadeli kredi sağlayabilmesine- bağlıdır. İşgücü arzı ise bölgede nüfus yapısı, bir başka deyişle nüfus hareketleri ve aktif işgücü sayısının bir sonucudur. Ancak, bu sıralananların dışında, sulama proje alanında toprak ve su gibi temel girdilerin arzında da sorunlar olabileceğini gözönünde bulundurmak gerekmektedir. Bunlar, projenin teknik ve mühendislik sorunlarıyla sulama suyu arzında oluşabilecek kısıtlamalardır. Sulama, uygulandığı alanda iklim ve toprağa yaptığı etki ile bölge ekolojisini değiştirebilmektedir. Sulama yatırımlarının ve hizmetlerinin zamanında tamamlanamayışı, suyun kullanımında bilgi eksikliğinin doğurduğu çoraklaşma, sızıntı gibi teknik sorunlar toprağın etkin kullanımını olumsuz etkileyecek faktörlerdir. Bu tip sorunların gelecekte projenin etkinliğini engellememesi için sulama öncesi kapsamlı teknik etüd yapılması, projenin işletilmesi aşamasında da özellikle çoraklaşmanın doğmasını engelleyecek şekilde toprağın kullanılmasını sağlamak gerekmektedir. Barajlarda sızıntı olması, daha çok proje yatırımıyla ilişkili ve yatırımcı kuruluşları ilgilendiren bir sorundur. Ancak çoraklaşma oluşturmayacak şekilde toprağın kullanılabilmesi, proje alanındaki tarımsal yayım hizmetleri ile bölgenin bu hizmetleri alabilecek sosyal yapı ve eğitim düzeyine sahip olmasına bağlıdır. Toprağın kullanımındaki hukuki anlaşmazlıklar ise diğer önemli bir girdi olan sulama suyunun etkin kullanımını engelleyebilmektedir. Eğer toprak sahipleri arasında sorun varsa, suyun tarlalara ulaşmasını sağlayan kanal geçişleri (tersiyer, kartiyer) problem olmaktadır[11].

Bu sorunlar çerçevesinde, Çukurova'da ASO dikkate alındığında, ilk söylenebilecek sorun ürünler arasında gerekli münavebe yapılamadığı için toprağın zayıf düşmüş olmasıdır[12]. Bu nedenle çoraklık çok ağır bir toprak sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Toprağın verimliliğini olumsuz yönde etkileyen bu gelişme, sulamanın etkisini azaltmaktadır. Toprağın yorulması daha çok zaman içinde ortaya çıkan bir problem olduğundan bu tip sorunlar GAP için ilk aşamada değil de projenin ilerki yıllarında ortaya çıkabilir. Ancak, GAP için ilk aşamada ve teknik sorunlar bağlamında önemli olan, sulama suyunun kullanımın-

[11] 2. Bölüm, 2. Dipnot'ta da belirtildiği gibi bu konuda çok sık sorunlarla karşılaşılabilmektedir.
[12] Bu bilgiler DSİ VI. Bölge Müdürlüğü değerlendirme raporlarında yeralmaktadır.

da toprağın hukuki sorunlarından doğabilecek engellerdir.

4. SULU TARIMIN FİNANSMAN İHTİYACI

Sulamanın yarattığı finansman ihtiyacı uzun ve kısa dönemli olarak ikiye ayrılarak incelenebilir. Uzun dönemli finansman ihtiyacı daha çok sulama ile artan sabit sermaye yatırım talebinden doğmaktadır. Bunlar, sulama suyunun tarlada kullanılmasını sağlayacak ekipman ile üretimin değişik aşamalarında kullanılacak traktör ve ekipmanı ve bazen de hasat için kullanılabilecek araçlardır. Bu tip sabit sermaye yatırımları proje uygulamasının ilk aşamasında gerekli olduğu düzeyde sağlanabilirse sulamanın benimsenmesinde bu yönden çıkabilecek sorunlar aşılmaktadır. Ancak, proje alanında yatırımların gerektirdiği finansman ihtiyacı, örgütlü kredi kuruluşlarına oldukça ağır bir yük getirebilmektedir. Bu yükü hafifletebilecek koşul, sulama öncesinde o bölgede yeterli sermaye birikiminin oluşmuş olması ve üreticilerin -hiç değilse bir bölümünün- kendi finansmanlarını sağlayabilmeleridir. Çukurova tarımının, daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, sulamadan önce makineleşmiş olması ASO sulama projesinin önemli bir avantajıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de 1950'li yıllarda makineleşme düzeyinde bir artış olmuştur (Yalman, 1971). Bununla birlikte sulamanın bu bölgede yaygınlaşmasına paralel olarak ek yatırımlar gerekebilir ya da varolan sabit sermaye stoğunun yenilenmesi ihtiyacı doğabilir. Ancak, yine de makineleşmede, örneğin Hindistan'ın yaşadığı boyutta bir geçiş problemi yaşanmayabilir.

Kısa dönemli finansman ihtiyacı bütünüyle değişen tarımsal üretim teknolojisinin doğurduğu girdi talebine dayanmaktadır. Geleneksel üretimde üretim için gerekli girdilerin çoğu kırsal kesimdeki mekanizma içinde sağlanabilirken, sulu tarımda yapay gübre, yüksek verimli tohum (HYV), tarımsal mücadele ilacı ve daha sık kullanılan makine için gerekli akaryakıt talebinin karşılanması tarımı tarım dışındaki kesimlere (ticaret ve bankacılık) açmaktadır. Kısa dönemli sermaye talebinin finansmanı örgütlü kredi kuruluşlarına ek bir yük getirmektedir. ASO'da yapılan çalışmada her büyüklükteki işletmede kendine yeterliliğin kaybolduğu gözlenmiştir. İncelenen işletmeler kısa dönemli sermaye ihtiyaçları için Ziraat Bankası, ticari bankalar ve kooperatiflerden oluşan örgütlü kredi piyasasının yanında önemli ölçüde tüccara da başvurmuşlardır. ASO deneyi, örgütlü kredi piyasasının en azından bu proje uygulamasında yeterli olmadığını göstermektedir. ASO'da borç para alınan tüccarın niteliği çoğunlukla, sulamayla birlikte gerek duyulan gübre ve özellikle tarımsal mücadele ilacı satışı yapan kişi olmasıdır. Ayrıca, kredi mekanizmasıyla kurulan bu ilişki de küçük işletmeler daha pahalı krediler kullanmaktadırlar. Ancak bu kredi ilişkisinin tarımsal kesimi açısından bütün olumsuz koşullarına rağmen, toprakta bu finansman biçimine bağlı bir el değiştirme olmamakta ve tüccarla tarım kesimi arasındaki ilişki değişmeden sürmektedir. Bu durum Çukurova'daki sulama öncesi koşullarla da ilişkilidir. Çukurova'da çok eski yıllardan bu yana oturmuş tarıma dayalı bir ticaret kesimi bulunmaktadır ve tarımda parasallaşma çok yüksektir. Tüccar borç verdiği üreticinin toprağına el koymayı değil de tekrar tekrar borç vermeyi daha kârlı bulmaktadır. Böyle bir mekanizmanın aynı biçimde

Güneydoğu Anadolu'da GAP'a bağlı olarak oluşması, uzak bir olasılık olarak görülmektedir. Çünkü bu kredi mekanizmasını oluşturan yapı, Çukurova'nın sulama öncesinde de gelişmiş bir tarım kesimine ve kurumsallaşmaya sahip olmasına dayanmaktadır. Oysa Güneydoğu Anadolu'da bu koşullar bulunmamaktadır. GAP, bölgede, bu anlamda bir altüst oluş yaşanmasına neden olabilir. Eğer istenmiyorsa, böyle bir olasılığı bugünden kaldırmanın yolu, GAP'la birlikte doğabilecek üretim finansmanı yükünün bankacılık kesimi üzerindeki etkisini hesaplamak ve sonuçların doğuracağı etkilere bağlı politika senaryolarını bugünden ortaya koymaktadır.

5. SONUÇLAR

Geniş ölçekli sulama projelerinin tarımsal üretimi artırması ve tarımdaki değişmeyle birlikte bölge ekonomisinde ortaya çıkan canlanma, sulamanın en cazip sonuçlarıdır ve artık bu yönü tartışılmamaktadır. Ancak, sulamanın etkilerinin -fiziksel planda ve toplumsal yapıda- boyutlarının önceden görülememesi istenmeyen ve beklenmeyen sonuçların doğmasına neden olabilmektedir. Bu durum, sulamanın yarattığı problemlerin tartışılmasını da güncelleştirmiştir. Sulama yatırımlarından etkin biçimde yararlanamama mühendislik hatalardan ve sulamanın işletilmesine ilişkin problemlerden kaynaklanabilmektedir. Ancak bu sorunun sadece bir yönüdür. Diğer tarafta bölge tarımının sulama öncesi yapısı, sulamanın benimsenmesinde ve başarısında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, tarımda önemli bir teknoloji değişimi olan sulamanın değerlendirilebilmesi için çerçeve oluşturmak amacıyla yapılan bu tartışma üç ayrı noktada odaklanmıştır:

i) Yapısal ve kurumsal özellikler sulamanın benimsenmesi ve sonuçları açısından belirleyici öneme sahip faktörlerden biridir. Bu özelliklerle ilgili iki nokta vurgulanabilir. İlki, genelde büyük işletmeler sulama ile birlikte gereken sabit sermaye yatırımlarını daha rahat karşılayabildikleri için, işletmeler büyüdükçe sulama daha kolay benimsenmektedir. Ancak, Çukurova özelinde olduğu gibi gerekli yatırımların bütünüyle üreticilere bırakılmaması, işletme büyüklüğü avantajını önemsizleştirmektedir. İkinci önemli nokta ise, sulamanın toprağın getirisini artırması ile toprak sahibi lehine bir rant oluşması, toprak (işletme genişliği) büyüdükçe rantın büyümesi ve bunun bölge gelir dağılımında yaratacağı kötüleşmedir.

ii) Sulama üretimi teknolojisinin özelliklerini bütünüyle değiştirmektedir. Sulu tarım koşullarında kendine yeterlilik bütünüyle sona ermekte, girdi ihtiyacı çok artmaktadır. Diğer taraftan üretim teknolojisinde -üretim girdilerinin ikamesi ve kullanım düzeyi bakımından- daha katı bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, üretimin girdi arzı koşullarına yönelik duyarlılığını artırmaktadır.

iii) Sulama ile tarım, tarım dışı kesim daha hızlı bir bütünleşmeye girmektedir. Çünkü bir taraftan sulama ile gerekli sabit sermaye orta ve uzun vadeli finansman talebini, artan girdi ihtiyacı ise işletmelerin kısa dönemli finansman talebini artırmaktadır. Bu ise sulu tarım yapılan alanda genel iktisat politikalarına ve ekonominin genel performansına daha duyarlı bir yapı ortaya çıkarmaktadır.

KAYNAKLAR

BAHDURI, A. (1973) "A Study in Agricultural Backwardness under Semi-Feudalism" **Economic Journal**, V.83, 120-37.

ÇES (1971) **Aşağı Seyhan Ovası Sulama Projesi Çiftçi Eğitimi Servisi**, Yıllık Rapor. Çoğaltma Teksir. Adana.

DOĞRUEL, F. (1987) **Tarımda Sulamanın Üretim Yapısı, Girdi Kullanımı ve Ekonomik Faaliyet Sonuçları Üzerine Etkileri**, Basılmamış Doktora Tezi.

DOĞRUEL F. ve DOĞRUEL, A.S. (1989) "Çukurova Bölgesinde Tarımsal Üretimin Finansmanı ve Küçük Üreticilik Üzerine Gözlemler" **B.U. Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi**, Basılacak.

FEDER, G., JUST, R.E., ZILBERMAN, D. (1985) "Adoption of Agricultural Innovations in Developing Countries: **A Survey**" **Economic Development and Cultural Change**, V.33, N.2, 255-98.

GOLDMAN, R.H., SQUIRE, L. (1982) **Technical Change, Labor Use, and Income Distribution in the Muda Irrigation Project**, World Bank Reprint Series. Washington.

HAZLEWOOD, A. and LIVINGSTONE, I. (1982) **Irrigation Economics in Poor Countries**, Pergamon Press. Oxford.

JOSHI, P.K., BAHL, D.K., JHA, D. (1981) "Direct Employment Effect of Technical Change in Uttar Pradesh Agriculture" **Indian Journal of Agricultural Economics**, V.36, 1-20.

KUMAR, P., MATHUR, U.C., SINGH, R.P. (1981) "Estimating Labour Demand Functions and Labour Absorbtion in Agriculture: **A Case Study of Delhi Wheat Farms. Indian Journal of Agricultural Economics**, V.36, 7-14.

PARTHASARAHTY, G. and PRASAD, D.S. (1978) **Response to the Impact of the New Rice Technology by Farm Size and Tenure: Andhra Pradesh, India**, Los Baños: International Rica Research Institute.

PATEL, A.S. (1981) "Irrigation: Its Employment Impact in the Command Areas of Medium Irrigation Projects in Gujarat" **Indian Journal of Agricultural Economics**, V.36, 31-39.

SANDER, W. (1983) "Irrigation Development and Non-Farm Employment Changes in two Communities in the Philippines" **Indian Journal of Agricultural Economics**, V.36, 1-14.

SINGH, D., SINGH, U.K., SINGH, R.K. (1981) "Changing Pattern of Labour Absorbtion on Agricultural Farm in Eastern Uttar Pradesh: **A Case Study**" **Indian Journal of Agricultural Economics**, V.36, 39-44.

YALMAN, N. (1971) "On Land Disputes in Eastern Turkey" GIRDHARI, L.T. (ed.) **Islam and Its Cultural Divergence Studies in Honor of Gustave E. von Grunebaum**, Univ. of Illinois P. Urbana.

İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları

*Ayşe Buğra**

Bu tebliğ, maalesef, bitmiş, tamamlanmış bir araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak hazırlanmış bir tebliğ değil. Daha yeni başlayan bir araştırmanın teorik çerçevesini sunan ve hipotez niteliğinde birkaç gözlem ortaya atan bir tebliğ.

Söz konusu araştırmanın konusu, Türkiye'de iş yaşamının siyasal çerçevesi. Bence konusu bu biçimde tanımlanmış bir araştırma, ister istemez devletle piyasa arasındaki o çok alıştığımız karşıtlığı sorgulamak, bu karşıtlığı aşmak durumunda. Devlet-piyasa karşıtlığı, bildiğimiz gibi, standart iktisat teorileri içinde çok önemli bir yer tutuyor. Bu teorilerde piyasaya müdahale, farklı bir mantığın piyasa mantığına müdahalesi anlamını taşıyor ve iki farklı mantık arasındaki çatışma olarak inceleniyor. Yani her zaman müdahale ilerlerken piyasanın gerilediğini düşünüyoruz. Bu düşünme biçimine karşı, ben burada birbirlerine bağlı iki hipotez ortaya atacağım. Bunlardan ilki, kesin çizgilerle tek bir piyasa mantığından söz etmenin çok yararlı olmadığı. İkincisi ise, farklı müdahale biçimlerinin, farklı mantıklar izleyerek, piyasayı kısıtlayıcı veya aksine piyasayı geliştirici bir etki yapabilecekleri. Bu hipotezlere bağlı olarak, Türkiye'de devlet müdahalesinin piyasayı sınırlayıcı bir etki yapmasının nedeninin, müdahalenin yoğunluğundan değil, bir belirsizlik unsuru olarak ortaya çıkışından kaynaklandığını savunacağım.

Standart iktisat düşüncesi içinde piyasa, yalnızca kişisel çıkarların yönlendirdiği, doğal ve kendiliğinden bir düzen olarak ele alınıyor. Yani piyasanın hiçbir bilinçli müdahaleye gerek kalmaksızın, insanların doğal eğilimlerini, yani kişisel çıkar peşinde koşma eğilimlerini izlemeleri sonucu ortaya çıkmış bir düzen olduğu düşünülüyor. Bu yaklaşıma göre, iş adamları yalnızca kişisel çıkar dürtüsüyle hareket ederler. Firma yönetimini ve yatırım kararlarını etkileyen yalnızca kişisel çıkar dürtüsüdür. Eğer çok geniş bir genelleme düzeyinde ele alınırsa, bu önerme kuşkusuz doğrudur. Doğal olarak, iş adamları kişisel çıkarla-

* Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü öğretim görevlisi.

rı doğrultusunda hareket eder, kârlarını maksimize etmeye çalışırlar. Ama bu önerme, iş adamlarının firmalarını nasıl yönettiklerini, yatırım kararlarını nasıl aldıklarını, iktisat politikası değişikliklerine nasıl tepki gösterdiklerini anlamak açısından ne ölçüde yararlıdır? Yani piyasanın nasıl işlediğini ve devlet müdahalesinin piyasanın işleyişini nasıl etkilediğini anlamak açısından kişisel çıkar maksimizasyonuyla ilgili önerme ne işe yarar? Bana öyle geliyor ki, bu alanlarda anlamlı bir inceleme yapabilmek için kişisel çıkar maksimizasyonuyla ilgili önermenin içinin doldurulması gerekiyor. İş adamlarının hangi çıkarları, nasıl stratejiler izleyerek savunduklarının, amaçlarını ve amaçlarını gerçekleştirmek için sahip oldukları araçları nasıl değerlendirdiklerinin, davranışlarını sınırlayan unsurları nasıl gördüklerinin incelenmesi gerekiyor. Ben bu tür bir incelemenin başlangıç noktası olarak "iş adamları kendilerine nasıl bakıyorlar, kendilerini nasıl görüyorlar?" sorusunu alıyorum. Bu, İş adamlarının sahip oldukları hakları ve kendi sorumluluklarını nasıl tanımladıklarını, kendi toplumsal saygınlıkları ve toplumsal güçleri hakkında ne düşündüklerini içeren genel kapsamlı bir soru.

Türkiye'deki iş adamları hakkında bu soruyu sorarak yaptığımız gözlemlerden çıkan ilk sonuç, çok açık bir kendine güven eksikliği. Otobiyografiler, demeçler ve kişisel görüşmelerde ortaya çıkan bu güvensizlik, önce, para kazanma uğraşının meşruiyetiyle ilgili. İş adamlarının genel olarak bu uğraşı haklı çıkarma çabası içinde olduklarını görüyoruz. Bu da, yapılan işin sosyal yararına, vatana millete faydasına atıfla yapılıyor. İş hayatında başarının, yani para kazanma başarısının kendi içinde bir değer olarak öne sürülmesi çok nadir. Arada bir, sıfırdan başlamış olmak, yoksul bir ailenin çocuğuyken zengin olmuş olmak bir övünme vesilesi haline gelebiliyor. Bu durumlarda da, yoksul kökenine bağlılık, eski yoksul hayat tarzına bağlı kalmış olmak ısrarla vurgulanıyor. Yani, burjuva değerlerini, bu değerlere göre düzenlenmiş bir hayat tarzını benimsememek övünme vesilesi oluyor. Övünme vesilesi oluyor çünkü, bir anlamda, Türkiye'de burjuva dediğimiz insan, burjuva olarak kendine güvenmiyor[1].

Bu güvensizliğin bir yönü, özel mülkiyetin meşruiyetiyle ilgili inançlarla kendini gösteriyor. Özel mülkiyet hakkının sarsılmazlığı, Türkiye'de iş adamlarının genel söyleminde toplumsal değerler bütünü içine yerleşmiş bir inanç olarak karşımıza çıkıyor. İş adamları sahip oldukları zenginlik üzerindeki haklarından, zenginliklerini diledikleri gibi kullanma haklarından pek emin görünmüyorlar. Dolayısıyla zenginliğin önemli olmadığına, ya da zenginliklerini nasıl topluma yararlı amaçlar için kullandıklarına dair açıklamalar, söylem içinde çok önemli bir yer tutuyor.

---

[1] Bu konuların daha ayrıntılı bir tartışması, üç ünlü Türk iş adamının otobiyografileriyle ilgili bir makalede bulunabilir. Bkz. A.Buğra, "THe Late Coming Tycoons of Turkey", **Journal of Economics and Administrative Studies** (Boğaziçi Üniversitesi), v.1, no. 1 (Winter 1987). N.Eczacıbaşı, V.Koç ve S.Sabancı'nın bu makalede ele alınan otobiyografilerinin yanı sıra, bkz. A.Bilen, **Türk Sanayiinde Kırk Zorlu Yıl**, İstanbul, 1988 ve B.Nahum, **Koç'ta Kırk Yılım**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988.

Para kazanma uğraşını ve parasal zenginliği toplumsal veya milliyetçi değerlere atıfla haklı gösterme çabasıyla ilgili olarak, Nejat Eczacıbaşı'nın otobiyografisinde çok ilginç bir "sanayi kurumu" tanımı buluyoruz. Sanayi kurumu, firma ya da şirket karşılığı kullanılıyor ve şöyle tanımlanıyor: "Bir sanayi kurumu, toplumun ekonomi alanında çalışan, ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişmesine katkısı bulunan bir meslek koludur[2]". Bu, bence, tanıdığımız şirket ve firma tanımlarından oldukça farklı bir tanım ve "toplumsal" olan üzerindeki çifte vurguyla herhangi bir Batı kaynaklı tanımdan ayrılıyor.

Sözünü ettiğimiz kendine güvensizliğin yanı sıra, daha doğrusu onunla ilgili olarak, iş adamlarının sosyal ve ekonomik politikaları etkilemekte önemli bir güce sahip olmadıklarını düşündüklerini görüyoruz. Bu belki bir yanılgı, ama eğer öyleyse, iş adamları arasında oldukça yaygın bir yanılgı. Bu yüzden de, iş adamları işlerine gelmeyen politikaları değiştirmek için örgütlü ve açık çabalara girişecek yerde, bürokrat ve politikacılarla kişisel temaslar yoluyla kendilerini ilgilendiren politikaları etkilemeye, yasaların ve kararların etrafından dolanıp gerektiği yerde onları manipüle ederek işlerini yürütmeyi seçer gibi görünüyorlar[3]. Sözünü ettiğimiz açık konfrontasyondan kaçınma, açıkça sözünü söylemek ve eleştirmekten kaçınma eğiliminin tipik bir örneğini, bence, geçen yıl TÜSİAD'ın üyeleri arasında yaptığı bir anketi izleyen olaylar oluşturuyor. Anket, hatırlanacağı gibi, TÜSİAD üyesi iş adamlarının iktisat politikasının gidişatından hiç hoşnut olmadıklarını gösteriyordu. Ama hükümet mensuplarıyla anket sonuçlarını tartışmak için düzenlenen toplantıda, iş adamları şikayetlerini açıkça dile getirmekten kaçındılar. Dolayısıyla, o zamanki TÜSİAD başkanı Ömer Dinçkök'ü, Akşehir'lilerin Timurlenk'e filinin bağa bostana verdiği zarardan şikayet etmek üzere huzura çıkan Nasreddin Hoca'yı yalnız bıraktıkları gibi, yalnız bıraktılar. Dinçkök hükümet yetkililerine, Hoca gibi, "biz bu fili çok sevdik, aman bir tane daha gönderin" demedi, ama kısa bir süre sonra TÜSİAD başkanlığından ayrılışında bu olayın da belirli bir rolü olduğu söyleniyor.

Açık eleştiri ve tartışmanın yerini özel ilişkilerin kullanılmasına dayanan gayri resmî iş yürütme biçimlerinin aldığı böyle bir ortamda, yasallık konusunda da bazı kuşkular doğuyor. Kişisel ilişkilerin, yasaların ve kuralların manipülasyonu yoluyla yürütülen işlerin ne derece yasal olduğu kuşku konusu oluyor ve iş adamları bu kuşkuyu hep taşıyorlar. Yani bir anlamda, yasal olanla olmayan arasındaki gri bir alanda iş görür gibiler[4].

Bütün bunlar, sosyolojik gözlemler olarak değerlendirilebilir. Ama bir iktisatçı olarak bana asıl ilginç gelen, sözü edilen güvensizlik ve güçsüzlük duygusunun, yapılan işin yasallığından duyulan kuşkunun, iş adamlarının davranışları

---

[2] N.Eczacıbaşı, Kuşaktan Kuşağa, İstanbul: Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 1982, s.238.

[3] Bu tür çalışmalarla ilgili oldukça geniş kapsamlı bir literatür taraması için bkz. M.Heper, The State Tradition in Turkey, London: Methuen Press, 1985.

[4] "Gri alan" sözü, görüştüğümüz iş adamlarından birinin. Aynı iş adamı, mevzuat karışıklığından ötürü vergi yükümlülükleri konusunda ortaya çıkan belirsizlikten yakınırken, bize, kimsenin ödemediği vergileri ödeyen beceriksiz bir yönetici olmak tehlikesiyle devleti dolandırmak tehlikesi arasında bir seçim yapmaya çalışmaktan bıktığını da söyledi.

üzerindeki etkisiyle ilgili sorular. Bu etkinin ne olabileceği hakkında bir dizi hipotez üretebiliriz. Bu tür bir kendine bakışın ne kendi toplumsal konumunu değerlendirişin sonuçlarından biri, uzun vadeli yatırım projelerinden kaçınmak olabilir. Kısa vadeli ve spekülatif nitelikli faaliyetlerin tercih edilmesi olabilir. Ayrıca, firma yönetiminde de, iş adamının kendine bakışının önemli bir rol oynayacağını düşünebiliriz. Örneğin yasallık kuşkularının, iş hayatında aile bağlarına, arkadaşlık veya hemşehrilik bağlarına önem verilmesine yol açması beklenebilir. Bunun da, normal olarak, firma yönetiminde profesyonelleşmenin, profesyonel yöneticilerin iş hayatında önem kazanmasının önünde bir engel oluşturacağını söyleyebiliriz. Bizim araştırmamızın başlangıç aşamasında yaptığımız ilk gözlemler de, bütün bunların gerçekten Türkiye'de iş hayatının önemli özellikleri olduğu yönünde. Ve tabii bütün bunlar, sosyal çıkarlarla bireysel çıkarlar arasında, sağlıklı bir ekonomik gelişmeyle iş adamlarının davranışları arasında uyum sağlanmasına uygun bir iş ortamının özellikleri değil.

Peki bu özellikler nereden kaynaklanıyor? Türkiye'de bize bu konuda ilginç ipuçları veren oldukça zengin bir literatür var. Devletin Osmanlı döneminden beri ekonomide oynadığı rolün önemine dikkat çeken bu literatürün örneklerine 1930'larda bile rastlıyoruz. Örneğin bu yıllarda Ahmet Hamdi Başar, "kapıkulu burjuvazisi" terimini ortaya atıyor ve her yönleriyle devlete bağlı, her şeylerini devlete borçlu olan Türk kapitalistlerinin haliyle güvensiz, ürkek, kısa dönemli kişisel çıkarlarını uzun dönemli sınıf çıkarlarına tercih eden kişiler olacaklarını vurguluyor[5]. Bu yaklaşımın günümüze kadar gelen pek çok örnekleri var ve bu çerçeve içinde gerçekten çok önemli ve yararlı gözlemlere, analizlere rastlıyoruz[6].

Ama bence bu yaklaşım da bir şeyi eksik bırakıyor. Eksik bırakıyor çünkü, bir yönüyle, konuşmanın başında değindiğim devlet-piyasa karşıtlığı fikrinden yola çıkıyor. Dolayısıyla, devlet müdahalesinin piyasa davranışlarını değiştirip biçimlendirebileceğini kabul etmekle birlikte, devlet müdahalesinin farklı mantıkları olabileceğini ortaya koymak ve bu farklı mantıkları incelemek açısından çok yararlı bir kavramsal çerçeve ortaya koymuyor. Oysa bu çerçevenin biraz dışına çıkarak, özellikle iki temel fikir üzerinde duran, daha kapsamlı bir sorgulamaya girmek mümkün. Bu fikirlerden birincisi, devlet müdahalesinin piyasanın oluşmasına ve gelişmesine yardım edebileceği, hatta devlet müdahalesi olmadan piyasa ekonomisinin kurulmasının imkansız olduğu fikri. İkincisi ise, farklı müdahale türlerinin piyasa mantığını farklı biçimlerde biçimlendirecekleri, dolayısıyla piyasa davranışlarının farklı müdahale biçimlerine göre farklı görünümler alabilecekleri fikri.

İlk fikri kapsamlı bir biçimde ele alıp geliştiren düşünürlerden biri Karl Polanyi. Benim şimdi yürütmekte olduğum araştırmanın, "ilham kaynağı" diyebilirim, büyük ölçüde Polanyi'nin çalışmaları. Bu çalışmaların merkezinde, piyasa eko-

[5] A.H. Başar, **İktisadi Devletçilik**, İstanbul, 6 cilt, 1931-1943.

[6] Örneğin, Heper (1985) ve A.İnsel, **La Turquie entre l'ordre et développement**, Paris: Harmattan, 1984.

nomisinin doğal, kendiliğinden oluşmuş bir düzen olmadığı, aksine bilinçli devlet politikalarıyla insanlar tarafından "kurulmuş" bir düzen olduğu fikri bulunuyor. Şöyle diyor Polanyi: "Laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktur; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazlardı[7]".

Polanyi bu fikri İngiltere'de piyasa sisteminin gelişmesiyle ilgili olarak ortaya atıyor. Ama fikir, piyasa sisteminin geri, burjuvazinin zayıf olduğu bir az gelişmiş ekonomi içinde ayrı bir önem kazanıyor. Nitekim gelişme iktisadı literatüründe devletin ekonomiyi biçimlendirmekteki rolü üzerine yapılmış pek çok ilginç çalışma buluyoruz. Bunların arasında, doğal olarak, A. Gerschenkron'un çalışması çok önemli bir yer tutuyor[8]. Gerschenkron, bildiğimiz gibi, geç sanayileşen ülkelerde kurumsal ve ideolojik yapının sanayileşme sürecine daha önce girmiş ülkelerdekinden farklı olduğunu söylüyor ve bu farklılığı geç sanayileşen ülkelerde devletin ekonomideki rolünün önemine bağlı olarak açıklıyor.

Son yıllarda, gene gelişme iktisadı içinde, gelişmekte olan ülkelerde devlet müdahalesinin yalnız önemini değil, biçimini de inceleyen çalışmalara rastlıyoruz. Bu çalışmalar özellikle bazı Güney Doğu Asya ülkelerinin sanayileşme deneyimlerini ele alıyorlar ve bu deneyimleri yeni bir bakış açısıyla değerlendiriyorlar. Bildiğimiz gibi, standart iktisat kuramında Güney Doğu Asya'nın, özellikle Güney Kore ve Tayvan'ın sanayileşmesi, dışa açık, piyasaya yönelik, müdahalesiz gelişme modelinin bir zaferi olarak ele alındı ve bütün az gelişmiş ülkelere örnek gösterildi[9]. Oysa sözünü ettiğim yeni çalışmalar, bu ülkelerin sanayileşmesinde devletin son derece önemli, son derece belirleyici bir rol oynadığını gösteriyorlar[10]. Yani bu çalışmalarla şunu görmüş olduk: Eğer Tayvan ve Güney Kore gibi ülkelerde başarıyla işleyen bir piyasa varsa, bu piyasanın oluşturulması ve işleyişinin yönlendirilmesi büyük ölçüde devlet politikalarıyla, hem de son derece müdahaleci devlet politikalarıyla sağlanmış bir şey. Bunun anlamı da, az gelişmiş ülkelerle ilgili ampirik çalışmalarda devlet-piyasa karşıtlığının çok yararlı olmadığı ve müdahalenin farklı biçimler alarak piyasayı geliştirici veya piyasayı bastırıcı, ezici nitelikler taşıyabileceği.

Buradan yola çıkarak, Türkiye'de devlet müdahalesinin piyasayı geliştirici bir özellik taşımadığını söyleyebiliriz. Yani, devlet müdahalesi, örneğin Güney Kore'de, piyasa sinyallerine gerektiği gibi cevap veren, uzun vadeli yatırımlara

---

[7] K.Polanyi, **Büyük Dönüşüm**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986. s.148. Ayrıca, K.Polanyi et al. (eds.), **Trade and Market in the Early Empires**, Chicago: Gateway, 1957.

[8] A.Gerschenkron, **Economic Backwardness in Historical Perspective**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1966.

[9] Bu yaklaşımların tipik bir örneği olarak bkz. B.Balassa, "The Lessons of East Asian Development", **Economic Development and Cultural Change**, v.16, no. 4 (April 1988).

[10] Örneğin, C.Johnson, "Political Institutions and Economic Performance: The Goverment-Business Relationship in Japan, S.Korea and Taiwan", F.Deyo (ed.), **The Political Economy of East Asian Industriallsm**, Ithaca and London: Cornell University Press, 1987 içinde. Özellikle devletle iş adamları arasındaki ilişkileri ve bu ilişkiler içinde ortaya çıkan davranış biçimlerini inceleyen bir çalışma için bkz. L.P.Jones and I.Sakong, **Government, Business and Entrepreneurship in Economic Development**, Cambridge, Mass.: Council on East Asian Studies, Harvard University, 1980.

girişmekten kaçınmayan, firmalarını profesyonel kadrolarla yöneten iş adamlarının ortaya çıkmasına yol açarken, Türkiye'de çok farklı bir iş adamları topluluğunun ortaya çıkmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Bunun nedeni ise, bence, Türkiye'de devlet müdahalesinin daha yoğun oluşu değil, son derece istikrarsız oluşu ve önemli bir belirsizlik kaynağı olarak ortaya çıkışı.

Devlet müdahalesinin bir belirsizlik unsuru olarak ortaya çıkışının, İktisat politikası uygulamalarında belirli bir oturmamışlığın yansıması olduğu söylenebilir. Bu iktisat politikası alanında her hükümetin bir öncekinden farklı bir strateji izlemek, kurumsal yapıyı değiştirmek, yeni kurumlar oluşturmak çabasına girmesinde kendini gösteriyor. Ayrıca, aynı hükümet döneminde sık sık çok radikal politika değişmelerine rastlıyabiliyoruz. Bu alanda, kendine sağcı veya solcu, devletçi veya liberal diyen hükümetler arasında pek bir fark olmuyor. Örneğin, bu tür radikal politika değişmelerine Ecevit döneminde rastlıyoruz, ama bunlar 1980'lerde daha da çarpıcı bir hal alıyorlar. Somut örnekler vermek istersek, Ecevit döneminin ünlü kur garantili ithalat kredileri meselesini tipik bir örnek olarak alabiliriz. Hatırlanacağı gibi, Hükümet 1976'da çıkarılan bir kararnameyle sermaye malları ve ara mallar ithalatı için alınan kredilere kur garantisi tanımıştı. Bu garanti 1976'da makabline şamil olarak kaldırıldı. Bunun kur garantili olduğunu sandıkları kredilerden yararlanmış olan iş adamları için ne anlama geldiğini tahmin etmek çok güç değil. Herhalde bu pek çok iş adamının çocuklarına ve torunlarına yıllarca anlatacağı bir hikâye oluşturuyor.

"Ecevit'le iş adamları zaten birbirlerini sevmezlerdi, Ecevit hükümetinin istikrarlı bir piyasa ekonomisi oluşturmak iddiası zaten yoktu" diyelim. Ama benzer örnekleri 1980'lerde, Türkiye'de serbest piyasa ekonomisini kurmak, sırtını devlete yaslamayan bağımsız iş adamlarının ortaya çıkmasını sağlamak gibi amaçlarla başa geçmiş bir hükümet döneminde de buluyoruz. Hatta, bence, Türkiye'nin hiçbir döneminde iş hayatını belirleyen temel değişkenlerin değerleri bugünkü kadar istikrarsız, bugünkü kadar değişken olmamıştır. Dolayısıyla da, iş adamları hiçbir dönemde bugün olduğu kadar devleti düşünmemişlerdir, devlet hiçbir dönemde bugün olduğu kadar iş adamlarının günlük kaygılarının merkezinde yer almamıştır.

Bugünkü istikrarsızlığı, ilk olarak iktisat politikalarının hedeflerinin tanımlanışında görüyoruz. ANAP hükümeti bildiğimiz gibi, iktidara standart bir IMF stabilizasyon programı uygulamak üzere geldi. Programın temel özelliklerinden biri anti-enflasyonist bir program oluşuydu. İlk zamanlarda hükümetin iktisat politikasını eleştirenler de, standart IMF reçetelerinin genelde az gelişmiş ülkelere, özel olarak da Türkiye'ye ne kadar uygun olduklarını tartıştılar, bu reçetelerin sosyal açıdan olumsuz yönlerini vurguladılar.

Oysa son zamanlarda hükümetin uyguladığı programın anti-enflasyonist bir stabilizasyon programı olmaktan çok, büyük ölçüde kamu kesiminin alt yapı yatırımlarına dayanan, büyümeci bir politika olduğu ortaya çıktı. Bunun üretimini ve yatırımını planlama durumunda olan bir iş adamı açısından son derece kafa karıştırıcı bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Durum iki açı-

dan son derece kafa karıştırıcı. İş adamları yalnızca enflasyonist bir ortamda iş yapmanın içerdiği belirsizliklerle uğraşmıyorlar, aynı zamanda da hâlâ bir ölçüde anti-enflasyonist bir disturu sürdüren hükümetin, alt yapı yatırımlarına dayanan büyümeci bir politikayı bir noktada bırakıp gerçekten anti-enflasyonist, daralmacı bir uygulamaya başlayabileceği ihtimalinin yarattığı belirsizlikle karşı karşıyalar.

Bu arada, faiz politikası durmadan değişiyor, ihracata verilen teşviklerin niteliği durmadan değişiyor, vergi sistemindeki oturmamışlık sürüyor ve bütün bu alanlarda kuralsızlık hakimiyetini sürdürüyor. Yalnızca ekonomiden sorumlu kişiler, günün gereklerine göre, günün gereklerini değerlendire biçimlerine göre, uygun gördükleri kararları alıp duruyorlar. Tabii, bütün bunlara mülkiyet konusunda yaratılan belirsizlikleri de eklemek lazım. Mesela, yeni belediyeler yasasıyla belediyelere, daha doğrusu belediye başkanlarına verilen imar izni yetkisinin, son birkaç yılda mülkiyet nesnesinin değerini ve kullanılabilme biçimini kökten değiştirme yetkisi haline geldiğini, yani mülkiyet haklarını radikal bir biçimde dönüştürdüğünü biliyoruz.[11].

1980'ler Türkiye'sinde devletin ekonomiye müdahalesi son derece önemli boyutlara varıyor. Daha önce çeşitli sosyal bilimciler buna dikkat çektiler, bunun üzerinde durdular[12]. Burada benim vurgulamaya çalıştığım şey, müdahalenin boyutları değil, keyfiliği, yani kurallı müdahaleyle keyfi müdahale arasındaki fark. Bugünkü uygulama, bu keyfiliğin ve onun yarattığı belirsizliğin had safhaya vardığı bir uygulama. Ama aynı eğilime başka dönemlerde de rastlanıyor ve bu kuralsızlık ve istikrarsızlık, bence, iş adamlarının daha önce değindiğim özelliklerini belirlemede önemli bir rol oynuyor. Bu alanda bir değişiklik olmadığı sürece, Türkiye'de Ahmet Hamdi Başar'ın kapıkulu burjuvazisi dediği burjuva tipinden farklı bir tipin ortaya çıkması çok güç görünüyor. Buna bağlı olarak da, Türkiye'de iktisat politikasının uygulanış biçimi değişmediği sürece, hangi politika uygulanırsa uygulansın, piyasanın kişisel çıkarlarla sosyal çıkarlar arasındaki çelişkiyi asgariye indirecek biçimde işleyebileceğine, kaynak dağılımında etkinliği sağlayabileceğine inanmıyorum.

---

[11] Türkiye Mimar Odası mensuplarının da zaman zaman bu konudaki tedirginliklerini dile getirdiklerini görebiliyoruz. Bkz. Oda Başkanı Yücel Gürsel'le Görüşme, **Sosyal Demokrat**, no. 8, Ekim 1988, s.26-30.

[12] Asım Erdilek, ANAP hükümetinin "liberalizmiyle" ilgili kuşkularını ilk dile getiren iktisatçılardan biri. Bkz. A.Erdilek, "The Turkish Free Market in Jeopardy", **The Wall Street Journal**, February 15, 1985.

Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışının Temel Deformasyonları*

Halil Berktay

Bu oturumdan önce, Asya Üretim Tarzı teorisi taraflası bazı arkadaşlarım gelip takıldılar, "Gene mi Osmanlının 'feodal olduğunu' anlatacaksın?" diye. Doğrudan öyle yapmayacağım. Şimdi taktik değiştiriyorum; ittifak teklif edeceğim. Eğer resmî Türk tarihçiliğinin açık ya da örtük biçimde devletçi, devlet fetişisti ideolojisine karşı ortak bir tavırda birleşirsek; ayrıca, Türk-Osmanlı tarihinin temel belgelerinin ortaya çıkış tarzı ve hangi perspektifi içselleştirdikleri ile tarihçilerimizin devleti fetişleştirmeleri arasında bir ilişki kurabilirsek; bugünkü panelde özel olarak AÜT ve feodalite konularını açmamaya söz veriyorum. Ama tabii, sizleri devletçi tarihçiliğe karşı böyle bir ittifaka çekebilirsem, belki önümüzdeki beş yıl içerisinde, bunun kaçınılmaz bazı sonuçlarını önümüze getirmeyi de umabiliriml

I

Tarihçilik, 19. yüzyılda bir büyük "belgecilik devrimi" yaşadı. O zamana kadar ciddî belge ve kaynak eleştirisi normlarından, pozitif anlamda bir kanıt ve dökümantasyon nosyonundan yoksun olarak gelirken, yani tarihte neyin menkıbe, söylence, neyin kanıt olduğu çok belli değilken, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın ileri ülkelerinde bu işlerin biraz yerli yerine oturduğu görüldü; diyelim, Fransa'da Fustel de Coulanges'ın, İngiltere'de Namier'ın, Almanya'da Ranke'nin katkılarıyla, bugünkü anlamda bir tarih disiplininin metodolojik temelleri, vazgeçilmez varsayımları oluştu. Fakat bu, ancak bir ilk adımdı. Zamanı için çok önemli, "olmazsa olmaz" bir sıçramaydı; ama özellikle 20. yüz-

* Bu tebliğ, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin düzenlediği İkinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde, 1 Haziran 1989 günkü "Kırsal Yapılar" oturumunda sunuldu. Bantların temini için Dr. Yıldız Ecevit'e, zaman sıkışıklığı koşullarında çözümü için Aynur Özuğurlu'ya teşekkür ederim. Bu transkripsiyon, elimdeki taslakla karşılaştırılarak yer yer genişletilmiş ve düzeltilmiş bulunmaktadır.

yılın ilk çeyreği biterken, Ortaçağ tarihçiliğinde yavaş yavaş görülmeye başlandı ki, bu da henüz sınırlı bir olaydır. Yöntem açısından belgecilik devrimi, tarih araştırmalarında kanıt kavramının sadece ve sadece yazılı belgelere indirgenmesi gibi bir sonuç da vermişti. Dahası, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarının genel bilim ve kültür atmosferine bağlı olarak, belgelere dar pozitivist diyebileceğimiz bir yaklaşım hâkim olmuştu. Belgelerin gerçeği ve sadece gerçeği, eksiksiz gerçeği ve gerçeğin ta kendisini, dolaysızca içerdiği düşünülmekteydi. Dolayısıyla tarihsel gerçekliğin rekonstrüksiyonu, doğrudan doğruya, olgusal gerçek olarak belgelerin tek tek bulunması, yanyana konması, aritmetik toplamının alınması gibi algılanabiliyordu.

Bu yaklaşımın genel bir eleştirisini, Türkçeye de çevrilmiş olan, E.H. Carr'ın **Tarih Nedir** adlı kitabında bulmak mümkün. Carr uzun uzadıya, hem belgelerin kendi içsel deformasyonları üzerinde, hem de tarihçilerin bilinçli ya da bilinçsiz zihin yapılarının belgelerin seçimini ve yorumlanışını nasıl etkileyebileceği üzerinde duruyor. Ekonomide **How to Lie with Statistics** (İstatistiklerle Nasıl Yalan Söylenir) konulu elkitapları vardır. Gazetecilikte de, faraza fotoğrafların çekimi ve basımının gerçeği nasıl bir elemeden geçirebileceği anlatılır. Hele resim sanatıyla karşılaştırıldığında, çoğumuz fotoğrafı realitenin sağlıklı kopyası gibi düşünürüz. Oysa çok klasik bir örnek vardır: Bir karede iki zenci yanyana, konuşarak yürüyor (ayaklarını görmüyorsunuz). Sonraki sayfada ise, çekilmiş, ama ilk kareye basılmamış alt kısım da yer alıyor: Meğer birbirine prangalıymış ayakları! Demek, iki işlem aşamasından herhangi birinde, kamerayı ya da makası biraz yukarıya alırsanız, zulüm, sakin ve uyumlu bir gezintiye dönüşüyor. Edebiyat ile tarih arasında da benzer bir karşılaştırma yapılabilir. Herkes, romancının gerçeğin bazı unsurlarını seçip yoğunlaştıracağını bilir (hattâ Sosyalist Realizm gibi bazı doktrinler, neyi, nasıl seçmesi gerektiği konusunda direktif dahi yağdırır); ama aynı şeyi tarihçiden beklemez ya da ummaz nedense. Bu konuda Carr hayli uyarıcı. Bilimsel Devrimlerin Yapısı'nda Thomas Kuhn da, bilginin, tek tek küçük olgu kırıntılarının üstüste konmasıyla, kesintisiz bir çizgi üzerinde nicel birikim yoluyla, deyim yerindeyse düz evrimci bir şekilde gelişmediğini; zaman zaman, sözkonusu disipline dışsal dürtülerle de, büyük altüst oluşlar, komple paradigma değişiklikleri meydana geldiğini göstererek, daha derin bir eleştirinin felsefî temellerini atıyor.

Bugün anlatacaklarımın bir kısmı, şu noktada düğümleniyor: Batıda, 19. yüzyıl tarihçiliğinin dar belgesi ampirisizmi, 20. yüzyılda çeşitli biçimlerde aşılmaya başlandı. Yazılı belgeler dışındaki bilgi kaynakları, bir ilk aşamada dışlanmışken, yeniden hesaba katılır ve yeni bir tarzda bütünlenir oldu. Aynı zamanda, bizatihî belgelerin farklı düzlemlerde "okunabileceği" farkedildi; böylece, önce bir dekonstrüksiyon ve sonra, çeşitli "okuma"ların yeniden birleştirilmesiyle bir rekonstrüksiyon ihtiyacı, giderek yerleşti, kabul gördü. Kuşkusuz bu değişimin dürtüleri sadece akademik alanın kendi içinden doğmadı; genel uluslararası ortam, sosyal mücadeleler, basit pozitivist inançların terkine yol açan her türlü kırılış, kısacası bütün bir toplumsal dinamik, tarih disiplininin iç gelişimini karmaşık yollardan besledi.

Bizim klasik, akademik, ortodoks Osmanlı tarihçiliğimiz ise, bugün dahi, kupkuru bir dar belgeciliğin cenderesi içindedir. Azgelişmiş ülkeler, onyıllar boyu Batı'nın eski ağır sanayi devrimine yetişmeye çabalamışken, "sanayi sonrası" denilen şimdiki aşamada, kendilerini bu sefer yeni ileri teknolojilerin çok gerisinde buldular. Bunun gibi, Türk tarihçiliği de 1930'larda ucundan yakaladığı belgecilik devriminde saplanıp kaldı; ötesine geçemedi. Dahası, "ol mahiler ki derya içredürler, deryayı bilmezler" misali, durumunun farkında değildir ki kurtulmayı aklından geçirsin.

Klasik, ortodoks Osmanlı tarihçiliğimiz derken, özellikle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Ankara'da DTCF'nin ilgili bölümlerinden çıkan; son derece muhafazakâr, (en geniş, dünya görüşüne ve hayat anlayışına ilişkin anlamıyla) sağcı bir ideo-kültürel ortam içinde, mezuniyet sonrasında ek bir seleksiyon sürecinden geçirilerek kalıplanan insanların entelektüel üretimini belirleyen kategorileri kastediyorum. Bu, "nötr bilim" adına dar belgeci ampirisizmin egemenliğini sürdürdüğü (ve Türk-İslâm Sentezi fikriyatına kanat gerdiği) bir alandır. Ve tabii, hele son yıllarda güncel siyasete de peşkeş çekilen, dolayısıyla kalan saygınlığını da 1980 sonrasındaki "askerî"lerle yitirmeye yüz tutan bu alanda, uç noktalara gidersek hayli komik şeyler de yapılmaktadır, "belgelerin gerçeği"ni yorumlamak açısından. Gene bu yıl, burada verdiğim bir başka konferansta[1] değindiğim bir örneği tekrarlamadan edemeyeceğim: Milliyetçi tarihçilerimize göre Osmanlı devleti, bütün azınlıklara ve bu arada hem Bulgarlara, hem Ermenilere daima âdil, eşitlikçi bir şekilde davranmış, herhangi bir baskı uygulamamıştır. Çünkü bakın belgelere; şuradaki Bulgarlar ya da berideki Ermeniler kiliselerini yaptırmak için izin istediklerinde, ilgili makamlar düşünüp taşınmış, vermiştir bu izni: Yeri gelmişken belirteyim; 1986'daki 10. Türk Tarih Kongresi, hemen tamamen, bu iki konuda Türkiye'nin resmî devlet tavrının desteklenmesine hasredilmişti.[2] Şimdi, burada ne gibi bir sakatlık var? Başlıbaşına bir boyut, İzin almak sorunu ve bunun, Osmanlı devletinin yapısı, Osmanlı adaletinin dinsel-etnik-sınıfsal içeriği ile ilişkisi. Bundan yüzyıl sonra birileri, 1980-89 arasında Türkiye'de öğrenci hakları konusunda bir araştırma yapmak istese; ve resmî belgelere (Anayasa, kanunlara, yönetmeliklere) bakarak dese ki, üniversite öğrencileri örgütlenme özgürlüğüne sahiplermiş, çünkü YÖK denetiminde, rektörlüklerden izin alarak örgütlenebiliyorlarmış... Gerçeğin bazı yönlerini kaçırmış olmaz mı acaba? Kısadan hisse: Belgeye bakarken bir naifliği aşmak; söylenenler kadar söylenmeyenlerin de farkına varmak; belgenin içinde oluştuğu koşullar hakkında, daha geniş çerçevelerden türetilmiş bir uyanıklığı elden bırakmayarak, atlamalarını, boşluk ve sessizliklerini de "okuyabilmek" gerekiyor.

Yanlış anlaşılmasın: Bunları söylerken, belgeleri, kanıtları, ampirik olgulara

---

[1] ODTÜ Felsefe Topluluğu'nun dâveti üzerine 1989 başlarında verilen bu konferans, "Türk Tarihçiliğinin Tarihi: Bir Metod ve Alan Tanımlaması" başlığını taşıyor ve şimdiki tebliğin konusuyla kısmen örtüşüyordu.

[2] Bu konuda bkz. H.Berktay, "İdeolojik Milliyetçilikten Propaganda Güdümlülüğüne", **Tarih ve Toplum**, Sayı 35, Kasım 1986.

hâkimiyeti, arşiv araştırmasını kesinlikle küçümsemek istemiyorum. Sözümona teorisiz bir tarihçiliğin karşısına tarihsiz bir teorisizm dikme değil, amacım. 1970'lerde dünyada da, Türkiye'de de, Althusser'den esinlenen bir "yapısalcı Marksizm", böyle bir teorisizm eğilimini beraberinde getirdi. İdris Küçükömer, "bilimsel gelişmenin nirengi noktası" saydığı Kopernik devriminin "somut görüntüye karşı soyut modelin akılda üretilmesi" demek olduğunu öne sürerken[3], Polonyalı astronomun bu keşfe hiç mi yeni gözlem ve deney birikimi olmaksızın ulaştığını açıklamadı. Lucio Colletti, Marx'ın, bir toplumsal sınıfın ortak çıkarları için ortak eylem kapasitesine ulaştıkça **kendi kendine** bir sınıf olmaktan çıkıp **kendisi için** bir sınıf haline geleceği şeklindeki düşüncesini, "**Kapital**'deki bilimsel analizi kavramadıkça" işçi sınıfına sınıf denilmiyeceği savına dönüştürecek kadar, öznelliğe ve bilince belirleyicilik tanıdı.[4] Somut malzemeye hâkimiyetin hiç önemli olmadığı, hatta olgular ne kadar az bilinirse o kadar iyi teori yapılacağı gibi garip fikirler dahi ortaya çıktı. Abarttığımı sanmayın; Gareth Stedman Jones, (a) yaşanmış tarihin bilinebilir bir nesnelliği olduğu; (b) olgular ile yorumların ayırdedilebileceği; (c) şu veya bu hacimdeki olgu yığınlarından, tümevarım yöntemiyle, şu veya bu kapsamdaki bir teoriye ulaşılabileceği önermelerinin tümüne birden, horlayıcı bir üslûpla, "liberal yaklaşım" yaftasını astı.[5] Stedman Jones'a göre, "olgulardan teori yaratmaya çalışanlar, olgulara olgusal bir gerçekliği dahi ancak bir teorinin bahşedebileceğini hiç anlamamış"lardı.[6] Asaf Savaş Akat da, 1977'de **Toplum ve Bilim**'in ilk sayısında, "tarih teorisini hiçbir zaman somut tarihten hareketle yapacağımız genellemelerle kuramıyacağımızı", "somut mekân ve zamanda oluşan tarihî (toplumsal) olaylardan hareketle bir tarih (ve toplum) teorisi kurmaya çalışmanın bizi ampirizme (ve historisizme) götüreceğini" öne sürdü.[7] Ne Stedman Jones ne de Akat, olguları yorumlamanın ön şartı saydıkları "teori"nin, somutun kavranmasının başlangıcı gibi gösterdikleri "en soyut"un, sıradan ölümlülerce nasıl elde edilebileceği noktasında, en küçük bir ipucu sunmadılar. Zaten bütün bu aşırılıklardır ki, E.P. Thompson gibi ünlü bir Marksist tarihçiyi bile ters tepkiye, **The Poverty of Theory** kitabıyla bu sefer ampirisizmi savunmaya itti.

Ama sanırım bugün, (sağcı) teorisiz tarihçilik ve (kaba solcu) tarihsiz teorisizm arasında, daha iyi bir sentez bulabilmek durumundayız. Unutmayalım ki Avrupa Ortaçağ tarihçiliğinde dar belgecil ampirisizmin aşılması, kuru teorisizm ile değil (profesyoneller için bu, zerrece ikna edici olmazdı), eski olguların yeniden gözden geçirilmesinin, yazılı belgeler dışındaki yeni olgu öbeklerinin (örneğin, köy coğrafyasının) devreye sokulmasının ve yeni yöntemsel-teorik yaklaşımların bir **bileşimi** sonucu gerçekleşti.

---

[3] İ.Küçükömer, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum" (**Toplum ve Bilim**, Sayı 2, Yaz 1977), s.26, dipnot 30.

[4] L.Colletti, "Marxism: Science or Revolution?" (R.Blackburn, der., **Ideology in Social Science**, 1973, içinde), s.377.

[5] G.Stedman Jones, "History: The Poverty of Empiricism" (R.Blackburn, der., a.g.e. içinde), s.112.

[6] Aynı eser, s.113.

[7] A.S.Akat, "Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım" (**Toplum ve Bilim**, Sayı 1, Bahar 1977), s.36.

II

Konumuz açısından, Batı Ortaçağ tarihçiliği başlıca iki dönemde incelenebilir. Yaklaşık 1850-1925 arasında hâkim yaklaşımı, kabaca Marc Bloch'un 1929 Oslo konferanslarından ve bunların 1931'de **L'Histoire rurale française** (Kırsal Fransa'nın Tarihi) başlığıyla yayınlanmasından itibaren, **Annales** ekolüyle azçok zamandaş ikinci bir dönem izledi.

Birinci dönemin özellikleri arasında, doğrudan doğruya "olayların tarihi"nin **(histoire évenementielle)** ya da "kutsal ve anayasal tarih'in **(church history and constitutional history)** çok uzun süre ağır basması; bundan yavaş yavaş sosyo-ekonomik tarih alanına açılmalar başladığı ölçüde, kurumların dar hukukî, formalist bir incelemesinin hâkim olması; bir bütün olarak, tarihin hemen sırf yukarıdan aşağı yazılması, yani devlet ve hâkim sınıflar kertesi ile sınırlanması, sayılabilir. Burada tipik araştırma konuları, fieflerin tevcih usulleri, şövalyelik yükümlülükleri ve etiği, kral ile birincil ve ikincil vasalları **(ban et arrière-ban)** arasındaki karşılıklı bağımlılık ve tahhüt ilişkileri, ya da başlıbaşına kilise örgütlenmesinin ve dinsel dogmanın evrimi gibi sorunlardı. 1920'lerden itibaren bu Batı Ortaçağ tarihçiliğine canlı varlıklar olarak köylülerin, serflerin de girmeye başladığını görüyoruz. İlk başta **manor**'un ya da **seigneurie**'nin, Ortaçağ yasakoyucularının gözüyle ve Roma hukukundan zorla türetilmeye çalışılmış kategorilerle, bir kurum olarak "resmî" açıklaması yapılıyor ve formal yapısının dayandığı hukuk ilkeleri açıklanıyordu, sadece. Ve tabii bu yapı, tam da sosyo-ekonomik hayattan koparılıp sırf hukuka dayandırıldığı için, değişmez bir kalıp gibi algılanıyordu. Serflik için de aynı şey sözkonusuydu: **servus, servi**, yeni hizmetkâr(lar), köle(ler); Roma'dan devralınmış bir hukuk terimiydi işte. Bütün dikkatlerin üzerinde toplandığı o pırıltılı krallar ve lordlar sınıfının altında, her nasılsa "doğal" olarak o konumda, hep vardılar. Hattâ aristokrasi ile bir "karşılıklı tamamlayıcılık" ilişkisi içindeydiler ve "himaye" görüyorlardı.

19. yüzyılın bu egemen zihniyetinin dışına, henüz köylülerin aktif varlığı ve mücadelesi ek vurgulanmasa da, önca Paul Vinogradoff'un serflik halinin içerdiği baskı ve sömürüye, antagonizmaya dikkat çekmesi, Bennett'in İngiliz **manor**'unda günlük yaşantıyı köylü açısından canlandırması gibi çabalarla çıkıldı. İngiltere'deki adımlara paralel olarak, Fransa'da, Marc Bloch'un çok daha kapsamlı çözümlemesi geldi. Burada çok önemli bir faktör, o zamana kadarki feodal toplum ve **manor** ekonomisi nosyonlarına temel teşkil etmiş olan belgelerin yansıttığı "gerçek"liğin ötesine geçilmesiydi. Uzun süre Ortaçağ dünyasının da, Ortaçağ tarihçiliğinin de merkezini oluşturan Fransa'da, Karolenj dönemi hakkındaki bilgiler, esas olarak, 9. yüzyılın **polyptyque** denilen büyük malikâne envanterlerine dayanıyordu. Lord kökenli, hattâ çoğu ruhanî lordluk kökenli bu envanterler, Ortaçağ **manor**'u içinde **demesne** işletmeciliğinin ve dolayısıyla lordun kendi ekonomisinin rolünü alabildiğine öne çıkartan bir tablo çiziyordu. Özellikle keşişlerin düzenli bir yiyecek ikmaline ihtiyaç duydukları manastırlara ait malikânelerde, sıkı bir merkezî denetim uygulanıyordu ve **demesne**

işletmeciliği esastı.[8] Nitekim bu belgelerden hareketle, Ortaçağ tarihçileri uzun süre iki çıkarsamada birleştiler. Hem, **polyptyque**'lerin 8.-9. yüzyıllar için çizdiği tablo, 10. ve 11. yüzyıllar içinde geçerli sayıldı. Hem de, büyük malikâneler hakkındaki bilgilerin Ortaçağ ekonomisinin bütününü doğru yansıttığı düşünüldü. Ve buradan, **manor**'un ya da **selgneurle**' nin ana bölümünü her zaman ve her yerde **demesne**'in (ing.), **réserve selgneurllale**'in (Fr.) Osmanlı'daki karşılığıyla **hassa çiftlik** toprağının[9] oluşturduğu, dolayısıyla **demesne** üzerinde angaryaya dayalı, sıkı koordinasyona tâbî bir büyük çiftlik işletmeciliğinin, Ortaçağ ekonomisinin esasını meydana getirdiği gibi bir genellemeye sıçrandı. Böylece feodalizm, **demesne** işletmelciliği ve **corvées**, angarya (emek-rant) ile karakterize edilir oldu ve serfin de kişiliğinde –tekrar, **servus**'un etimolojisiyle de birleşerek– senyöre en çok zorunlu emek hizmetleri borçlu olan bir köle tipi, klasik köleliğe göre biraz gelişmiş ama gene de kölemsi bir sosyal tip, öne çıkarıldı. Buna, diğer kutupta, lord ya da senyörün, esas olarak küçük köylü işletmelerinin mahsulünün bir bölümüne (ürün-rant, kısmen de para-rant biçiminde) elkoyan bir rantiye olarak değil, bir büyük çiftlik yöneticisi, entegre bir ziraî işletmenin maliki ve müdürü gibi değerlendirilmesi, denk düştü.

Çok önemli bir başka faktör şuydu: Kapitalist modernleşme temelinde Avrupa'nın yükselişi ve dünya sisteminin merkezine oturuşu sürecine parelel olarak, 18.-19. yüzyıllarda yeni tarihçilik mesleği de Avrupa merkezli bir disiplin halinde doğarken, bu disiplinin perspektiflerinin, kronolojilerinin, tasnif ve kavramlarının içini, hep, Batı insanı çok etkilemiş olgu ve olaylar dolduruyordu. Roma İmparatorluğu ve çöküşü, bunlardan biri, belki birincisiydi. Bir vakıa, bir somut olarak, Batı da feodalizm Roma İmparatorluğunu (çöküşünü) izlediğinden, bir kere tabii Avrupa'daki görüntülerine indirgenmiş bu feodalizm kavramının bütün özel çizgileri, Roma ile kıyaslandıkça iyice kalınlaştırılmaktaydı. Devamlılıklar(gerçek ya da hayalî) için olduğu kadar, devamsızlıklar, kesinti ve kopuşlar için de böyleydi. Örneğin, asıl, imparatorluğun merkezî yönetimi ile tezat içindedir ki, feodalizme ademi merkeziyet, egemenliğin parsellenmesi, kamu hukukunun ve hattâ kamu kavramının yokoluşu, giderek tamamamen "devletsizlik" vasıflar yükleniyordu. Gene bu bağlamdadır ki, feodalizme geçiş de, bir gerileme, boğulma, iniş, dağılma ve çözülme süreci gibi betim-

---

[8] J.L.Bolton, **The Medieval English Economy 1150-1500** (1985).

[9] H.Berktay, **Kabileden Feodalizme** (1983, 1989) ilk yayınlandığında, **fief/dirlik ve demesne/hassa çiftlik** gibi terim çiftlerini birlikte kullanmam, rahatsızlık uyandırdı. Gerçekte böyle bir kurumsal denkliğin olmadığını; bazı yapıların evrenselliği izlenimini okuyucuya zorla dayatmak için, benim yapay olarak böyle bir yönteme başvurduğumu ileri sürenler çıktı. Bu reaksiyon, düpedüz bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Çünkü Osmanlı devleti ve toplumunun "feodal olmadığı" görüşünü sistemleştirerek milliyetçi-devletçi, biz bize benzerizci geleneğin başını çeken Ömer Lütfi Barkan dahi, hemen bütün yazılarında, hem **fief ile dirlik**, hem de **demesne** veya **réserve** veya **terres privilegiées ile hassa çiftlik** terimlerini karşılıklı, geçişimli olarak kullanmıştır. Örneğin bkz. Ö.L.Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi** (1980) içinde, s. 368-9, 622-8, 673-4, 684-5, 755-6, 792-4, 828-9, 876-7. Bu yerlerden pekçoğunda Barkan, terminolojik karşılıklılığı açıkça da belirtmektedir; s.828 ve s.876'dan da görülebileceği üzere, buna, **İslâm Ansiklopedisi** için yazdığı "Timar" maddesi ile onun kısa özeti olan " **'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı**" makalesi de dahildir. Barkan'ın benzeşmezlik savı, timar ile hassa çiftliğin ikincil özelliklerine dayanır.

leniyordu (esasen Ortaçağ deyimi, bildiğiniz gibi, ikl uygarlık doruğu olarak Antikite ile Rönesans arasında, "orta"da uzanmak dışında bir karakteri olmayan karanlıkları anlatmaktaydı). Cermenlerin etkisi, bu parçalanmayı yaratmak veya hızlandırmaktı, yani olumsuz ve yakıcıydı.[10] Terazinin öbür kefesinde, enkazdan hangi uygarlık kırıntıları kurtarılabilmişse, hepsi Roma mirası gibi gösteriliyordu. Bu yüzden de Ortaçağ manor'u Roma latifundium'undan; Ortaçağ lordu, Romalı zengin senatörler sınıfından; Ortaçağ serfi, Roma'daki kölelerden, kesintisiz bir evrimle türemiş sayılıyordu. Başka bir deyişle, (bütün İmparatorluğu kapladıkları ve tamamen köle emeğiyle işlendikleri farzedilen) mallkâneler, bir noktadan sonra, bir kısım topraklarının küçük çiftler halinde eski köleler dağıtılması, büyük kısmının ise gene demesne biçiminde beye alıkonması suretiyle, seigneurie'lere dönüşmüş olmalıydılar. Bu yorum, polyptyque'lerden edinilen izlenimlerle birleşerek, (a) siyasî düzlemde mutlak ademi merkeziyet, (b) demesne merkezli bir manor ekonomisi, (c) angaryanın başatlığı, (d) bir çeşit köle veya yarı-köle olarak serf, (e) entegre çiftlik yöneticisi olarak lord... gibi ögelerin peşpeşe sıralanışını güçlendiriyordu.

Yüzde yüz Batı merkezli bir bilgi sürecinin ürettiği bu model, o kadar Avrupa Ortaçağına (onun da sadece sınırlı bazı zaman-mekân dilimlerine) özgü detaylardan ibaretti (yani aslında, henüz soyutlama ve genelleme kertesine ulaşmış bir bilimsel kavram değildi) ki, başka toplumlara uygulanması âdeta daha baştan imkânsızlaştırılmıştı.[11] Nitekim, işte Ömer Lütfi Barkan, 1850-1925 yıllarının Batı literatüründen devraldığı bu feodalizm modeliyle mukayese içinde, klasik dönem (15-16.yüzyıl) Osmanlı İmparatorluğunun "feodal olmadığı" sonucuna varmıştır (çünkü timar mevrus mülk değildir. Hassa çiftlikler küçük ve önemsizdir, reaya köle değil hür köylüdür, sipahi salt gelir toplayıcı bir harp adamıdır). Bugün de maalesef bütün akademik merkezlerimizde, bütün ders kitaplarımızda, konuyla ilgili bütün tartışmalarda, Barkan'ın otoritesi temelinde hâlâ, 60 yıl öncesinin bu feodalizm modeli kullanılamaktadır.

---

[10] Türkler de, 11. yüzyıldan itibaren Yüksek İslâm ve Bizans uygarlıkları üzerindeki etkileriyle, Arap ve Bizans tarihi uzmanlarınca olumsuz ve yıkıcı bir güç olarak değerlendirildiler. Biz bunu biliyoruz da, benzer tartışmaların pek farkında değiliz. Oysa uzun süre her yerde, rakip milliyetçiliklerin kendilerine özel, "üstün" geçmişler yaratma mücadelesi, tarih araştırmalarının önemli bir dürtüsünü oluşturdu ve paralel dalgalanmalar yarattı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren emperyalist Alman milliyetçiliği, Cermen etkisine (Nazizmde doruğa çıkan) ters yönde bir abartı kazandırdı. Zamanla, daha dengeli bir Rome-Cermen sentezi fikri yerleşti. Balkan milliyetçiliklerinin "Osmanlı, Bizans'ın taklidiydi" tezine tepki içinde, Türk ulus-devletinin resmî tarihçiliği, "her şeyimizin orijinalliği" saplantısına savruldu. Bugüne değin, ancak (tarihsel değil, güncel politik anlamıyla) bir "Türk-İslâm sentezi" kabul edildi. Bir Türk-İslâm-Bizans-Balkan sentezi fikrine geçilemedi. Çünkü bizim azgelişmiş milliyetçiliğimiz, hâlâ yaşıyor.

[11] Batının Doğuyu "öteki"leştirmesi sürecinde, madalyonun diğer yüzünde yer alan "Asya Üretim Tarzı"nın Avrupa merkezli kılınmış bir feodalizm kavramı ile simetrisini ve ortak zaafını, Chris Wickham şu sözlerle yakalıyor: "Asyatik üretim tarzının asıl sorunu, siyasî ve hukukî bakımdan fazla spesifik olmasıdır. Özel yargı, servaj ve emek hizmetleri ile belirlenmiş bir feodal üretim tarzı gibi, bu da, ekonomik bir kategori olarak pek bir işey yaramayacak kadar, rastgele eklemlenmiş çeşitli kurumların yükünü taşımaktadır." Bkz. "The Uniqueness of the East"; T.J.Byres ve Harbans Mukhia (der.), Feudalism and Non-European Societies (1985) içinde, s.170.

III

1920'lerin sonları ile 1930'ların başlarında, ilk önce Marc Bloch, bugün bize çok basit gelen bir gerçeğe parmak bastı: **Polyptyque**'lerin aktardığı tablo çarpıktı; çünkü senyör malikânelerinin en büyüklerine, özellikle de manastırların elindeki, yüksek derecede merkezîleşmiş malikânelere ilişkin bu envanterler, hem **demesne** üretiminin o kadar önemli olmadığı küçük ve orta boy **manor**'ları (çünkü bunlarda bile envanter çıkarılmıyordu), hem de asıl önemlisi, Ortaçağ köylüleri okur-yazar olmadıklarından ve, hele o yüzyıllarda, kendi küçük çiftlerine ve hane halklarına ilişkin yazılı belge bırakmadıklarından, bütün bir uçsuz bucaksız köylü ekonomisi denizini, ufkun dışında bırakıyordu. Esas olan, dünyaya büyük lordların penceresinden bakan **polyptyque**'lerin kaçınılmaz olarak üzerinde yoğunlaştığı **demesne** değil, bu köylü ekonomisi ve köylü toplumu deniziydi. Bunu daha iyi görebilmek için de, "başlangıçlar" sorunsalını bir yana bırakmak, yani (hepsi Latince yazılı, dolayısıyla hepsi Roma'nın zihinsel ağırlığını taşıyan ve devamlılığı abartan) belgeleri bir tarih sırasına koyduktan sonra en eskisinden başlayıp bir sonrakine geçerek bütün zincir boyunca "aynı" (?) kurumu izlemeye çalışmaktan vazgeçmek; bunun yerine, başka tür (20. yüzyılın başında dahi gözlenebilen, tarla türlerinin araziye yayılımı, köy topluluğunun köylü aileleri ve çiftleri üzerindeki kısmî belirleyiciliği, Roma'nın hiç ulaşmadığı yerlerdeki sınıflaşma ve feodalleşme süreçlerine ilişkin olgular gibi) kanıt öbeklerinin de yardımıyla, biraz da bugünden geçmişe yürüyerek, küçük köylü tesahübü ve tasarrufun toplumun alt katlarında çağlar boyu devamlılığını ortaya çıkarmak gerekiyordu. Bloch için serflik, bir çeşit kölelik değil **bağımlı köylülük**tü: 9. yüzyılda "hâlâ" herkesin dudaklarında olan eski isimler... kölelik terminolojisinden beslenen... o karmaşık kelime haznesi", "artık dönüşüme uğramış bir toplumsal sistem"in gerçekliğini yansıtmıyor,[12] "Erken Ortaçağda senyör malikânelerinin üzerinde oturan kiracı nüfus kümelerine özgü hukukî statü keşmekeşi" daha o sırada "az çok eskimiş" bulunuyordu.[13] "Kiracılar arasında... hür vilain... bir bakıma normu, saf ve yalın kiracıyı" temsil ediyordu;[14] serf de "esas çabasını zorunlu olarak kendi toprağına yönelten bir kiracı" idi.[15] Böyle eleştirel bir bakıştan hareketle Bloch, Roma kurumlarının cilâsının ardına geçerek, lordluğun, manor'un, feodalizmin ve serfliğin çok daha eski, kabilesel kökenine işaret etti.[16] Sezar zamanında dahi Galya "büyük ölçüde şeflerin egemenliği altındaki kabilesel bir toplum"du.; "Roma-Galya aristokrasisi bir köy şefleri kastıydı ve gelirinin büyük kısmını köylü tebalarının ödediği rüsumattan sağlıyordu"; "rejimin kökeni, çok eski bir kabile sistemindeydi"; "kabile ya da klan şefliğinden manor lordluğuna geçiş oldukça basit bir meseley-

---

[12] M.Bloch, **French Rural History: An essay on its basic characteristics** (1931; İng. bas. 1966, çev. Janet Sondheimer), s.90-91.

[13] Aynı eser, s.83.

[14] Aynı eser, s.84.

[15] Aynı eser, s.91.

[16] Aynı eser, s.75: "... kabile toplumunun başlıca karakteristikleri, üstlerine vurulan Roma cilâsının ardında muhtemelen varlıklarını sürdürmüşlerdir." Ayrıca bkz. H.Berktay, **Kabileden Feodalizme** (1983), s.269.

di".[17] "Ortaçağ manor'larının lordları...eski Galya köy şeflerinin soyundan gelmekteydiler."[18] Ortaçağın bağımlı köylülerinin ardında ise, sadece Keltler, Romalılar, Cermenler, Slavlar gibi bilinen tarihî halklar değil, onlardan çok önce, "tarlalarımızı ilk yaratan anonim, prehistorik insan grupları"[19], onların "Jaurès'in bir ifadesini ödünç almak gerekirse, 'ilkel komünizm'leri" vardı.[20] 1941'de yayınlanan uzun bir makalesinde, bütün bu argümanı toparlıyor ve tekrarlıyordu Bloch: "Başlangıçta, şeflerine bağlı köylü topluluklarından görüntüler yakalıyoruz..."[21] "Böylece araştırmamız, klasik **seigneurie**'nin ardında, çok eskiye uzanan, karanlık başlangıçların yattığını gösteriyor. Esas çekirdek, köysel şefliklerden oluşan çok eski bir yapıydı; bunun etrafına, yüzyıllar, peşpeşe kendi tortularını bıraktılar."[22] Angarya yoluyla **demesne** üretimi, Roma'da yaygınlık kazanan köleliğin Erken Ortaçağdaki kalıntıları yüzünden, yer yer **seigneurie**'ye sonradan eklenen bu tortulardandı, yani aslî ve vazgeçilmez değil, arızî idi: "Bağımlı köylülerin aile işletmelerinin karşısında büyük **demesne**'lerin varlığını, erken Roma dönemi yarattı."[23] Ama "Galler örneği ... toprağa dayalı bir tebanın ... herhangi bir **demesne**'den türemesinin zorunlu olmadığını ispatlıyor."[24] Marc Bloch'un bu analizi, hem, bağımlı köylülükten artık aktarımını esas alan yeni bir **serflik** ve **feodalizm** tanımını, hem de kabile toplumunun içsel farklılaşması sonucu bir aristokrasinin ve bir bağımlı köylülüğün karşıklıklı oluşumu etrafında örülmüş yeni bir **feodalizme geçiş sürecî** kavramlaştırmasını mümkün kıldı. Bu anlayışların Batı Ortaçağ tarihçiliğinde ne denli yer etmiş olduğunu, Edward McNall Burns'ün **manor**'u "bir plantasyon değil, daimî kiracılık altında işlenen küçük çiftliklerin oluşturduğu bir öbek" diye anlatmasına;[25] Fransızların bugünkü en ünlü tarihçilerinden Georges Duby'nin, bir kitabında, Erken Ortaçağın sosyo-ekonomik şekillenişini tamanen Cermen-Frank toplumunun bağrında "savaşçılar" ile "köylüler" arasındaki zıtlığın derinleşmesine dayandırmasına (ve Roma etkisini esas olarak İmparatorluk ideallerinin zihinlerdeki ağırlığıyla sınırlı tutmasına);[26] son yılların standart İngiliz

---

[17] Aynı eser, s.74-75.

[18] Aynı eser, s.76.

[19] Aynı eser, s.62.

[20] Aynı eser, s.48.

[21] M.Bloch, "The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions"; M.M.Postan (der.), **The Cambridge Economic History of Europe. Volume I: The Agrarian Life of the Middle Ages** (1941, 2. bas. 1971) içinde, s.283.

[22] Aynı eser, s.290.

[23] Aynı eser, s.290.

[24] **French Rural History**, s.75; ayrıca bkz. **Kabileden Feodalizme**, s.269-70.

[25] E.McNall Burns, **Western Civilizations: Their History and Their Culture** (1941; 7. bas. 1968), c. 1, s.328.

[26] G.Duby, **The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century** (1973; İng. bas. 1974, çev. Howard B.Clarke) içinde, bkz. s.78-9 (polyptyque'lerin sadece en büyük malikâneleri kapsaması); s.13-15 (lord ekonomisinin araçgereç donanımından köylü ekonomisinin durumuna sıçrama yapmanın olanaksızlığı); s.89-90 (bu envanterlerin aslında pekâla istisnaî nitelikte malikânelere ait olabileceği); s.9 :-5 (aslında eksiyen ve çöken bir sistemin son demlerini yansıttıkları; s.33, 44 (Germania'dan Francia'ya uzanan coğrafî kaymalar boyunca, hür köylünün silahsızlandırılışı ve bağımlılaştırılması).

ders kitaplarından birinde J.L.Bolton'un, "nüfusun büyük kitlesini meydana getiren köylülüğü lordun gözleriyle görmemizin yarattığı kaçınılmaz tek-yanlılığa" tekrar tekrar dikkat çekmesine[27] ve keza, ancak Ortaçağ köylüsünün ekonomik koşullarını etraflıca gözden geçirdikten sonradır ki, ikincil hukukî statü ayırımlarına kısaca yer vermesine[28] bakarak kestirebiliriz. Dahası var: Bloch'un, Batı Avrupa feodalizminin bir kısım belgelerinin sınıfsal-siyasal niteliğine karşı girlştiği gizemsizleştirme operasyonu, köylülerin, köylü ekonomisinin tarihsel varlığını bastıran bütün bir örtünün kaldırılmasını sağladı. Köylü, o zamana kadar sadece "şey"ler arasında yer aldığı Ortaçağ tarihinin en önemli öznelerinden biri haline geldi. Pasif ve aktif direnişleri de dahil, köylüyü hayatının her yönüyle inceleyen büyük bir literatürün kapısı açıldı. Bu, 1960'ların dünya çapındaki kitle hareketleri ve canlı radikalleşme ortamında, genel bir "aşağıdan yukarı tarih" cereyanıyla da birleşti. Üçüncü Dünyanın uyanışının dürtülediği az gelişmişlik etütleri, sosyoloji ve antropoloji araştırmaları, Avrupa Ortaçağ tarihinde köylünün keşfine paralel olarak, yeryüzünün diğer bölgelerinde, tarihin karanlıklar içindeki alt-katmanını meydana getiren muazzam köylü toplumlarının keşfine götürdü- ve ister istemez, pre-kapitalist tarihe daha evrensel katagoriler içinde bırakılması eğilimini doğurdu. Her iki çağı ve coğrafyayı kucaklayan **The Journal of Peasant Studies** gibi dergiler, bu zeminde serpildi. Eric Wolf, **Peasants** adlı kısa, ama yoğun monografisinde, küçük üretime ilişkin Ekonomi Politik kategorilerinin köylü eksenli bir Sosyal Antropolojideki izdüşümlerini yakalamaya , böylece (Samir Amin ile kısmen buluşan bir tarzda) kapitalizm öncesi tarihi köylü toplumlarının tarihi olarak yeniden düzenlemeye yöneldi. Gene Eric Wolf'un **Peasant Wars of the Twentieth Century**'si ile Rodney Hilton'un 1381 İngiliz köylü ayaklanmasını konu alan **Bondmen Made Free**'si gibi çalışmalar, Batı Ortaçağ tarihi ile Doğunun geçmişi ve çağımızdaki millî kurtuluş savaşları arasındaki diyalektikten, karşılıklı olarak beslendi. Aynı doğrultuda bir başka örnek: James Scott, günümüzde Malezya köylülerinin yaşantısını saran çelişmelere ilişkin incelemesinin daha ilk sayfalarında, Marc Bloch'un Ortaçağ köylü mücadeleleri hakkındaki sezgi ve bulgularına atıf yapmakta; temel perspektifini oradan aldığını belirtmektedir.[29] Gelgelelim, pozitivist "belgecilik devrimi"nden daha ileri, ikinci bir metodolojik sıçramayla içiçe geçen bir halkçı tarih dalgası, Osmanlı tarihçiliğini etkilemişe benzemiyor. Bizim köylümüz (bu kongrenin ve panelin yapıldığı ODTÜ'nün Sosyoloji Bölümünün çok güzel somutladığı gibi) pekâlâ çağdaş ekonomi ve toplumbilim araştırmalarının konusudur: ama tarihimizin bir öznesi ve bu niteliğiyle akademik tarihçilerimizin bir araştırma konusu değildir, henüz. Bu durum, hem Osmanlı belgelerinin özellikleriyle, hem de 1930'ların ikinci yarısında şekillenen Osmanlı tarihçiliğimizin ideolojik yapısıyla ilgili nedenlerden kaynaklanıyor.

---

[27] J.L.Bolton, **The Medieval English Economy 1150-1500** (1985), s.9; ayrıca 35-36.

[28] Aynı eser, s.13-21 (ekonomik koşullar), 21 vd. (hukukî statü ayırımları, görell önemsizlikleri, 13. yüzyılda nasıl oluştukları).

[29] J.C.Scott, **Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance** (1985), XVI; ayrıca bkz. s.332.

IV

Komparatif bilgi ve çalışma, her şeyden önce, insanın kendi melzemesine yöneltebileceği sorular yelpazesini genişletmeye yarar. Batıda Marc Bloch, sonra Dobb, Hill, Hilton, Hobsbawm, Postan, Duby, Kosminsky, Titow, son nesilden Dyer, Bois, Bonnassie ve daha niceleri, Avrupa'ya özgü bir **Roma geçmişi** ile bir **bireysel lordluk** çerçevesinin aristokrasi-serflik çelişmesine yüklediği kurumsal katmanları çeşitli açılardan delerek, yeni bir tarihçiliği adım adım inşa ettiler, ediyorlar. Bu dersten hareketle, Osmanlı toplumunun kendine özgü siyasî-hukukî yapısının ve bu yapının türüm **(genesis)** sürecinin, imparatorluğun bize bıraktığı belgelere nasıl yansımış, temel sınıf çelişmelerini ne gibi özel görüntülerle sarıp sarmalamış olması beklenir?

Bir kere doğru soruyu sorabildiğimizde, cevabının hayli basit olduğunu sanıyorum. Osmanlı, büyük bir devletti, adı üstünde bir İmparatorluktu. Bunun (siyasî ademi merkeziyet ölçütüne göre) "feodal değil" anlamına gelip gelmediği bir yana; şurası gerçek ki devlet örgütlenmesi düzeyinde Osmanlı toplumu, görece güçlü bir merkeziyete tâbî idi: Otuz-kırk yılda bir arazi tahrirleri yapılıyor, bütün gelir kaynaklarının kaydı tutuluyor, timar dağıtımı buna göre düzenleniyordu.[30] Böylece toprak mülkiyetine ve vergilere, yani köylü ekonomisinden artı-ürünün sızdırılmasına ilişkin tasarruflar, hep, merkezî devlet eliyle çıkartılan belgelere konu teşkil ediyordu. 14. yüzyıl gibi oldukça geç bir tarihte şekillenmesi, başından itibaren daha geniş bir likidite temeline oturabilmesi, maaşlı bürokrasisini ve yeniçeri müfrezelerini ateşli silâhlarla da donatabilmesi gibi son derece nesnel, hiçbir esrarlı yanı olmayan nedenlerle, Osmanlı devleti bunları yapabilecek bir teşkilâtlanmaya sahipti.[31]

Bence meselenin püf noktası budur: Bizim elimizde, Osmanlı köylü ekonomisine ilişkin olarak, çok büyük çoğunluğuyla **merkezî devlet kökenli** belgeler bulunuyor. Devlet içinse köylü, tebaydı, bir vergi ödeyicisiydi; resmî belgeler köylüyü bu niteliğiyle, hep devlet açısından devlet ile ilişkisinin gerektirdiği kadarıyla tarif ve tasvir etmekte, yükümlülüklerini sıralamaktadır. Köylü gerçekliğinin üzerine, devletin köylüye bakışı damgasını vurmuştur. Geç aşamalarındaki kabile toplumunun sınıflaşma sürecinin iç kristalizasyonu, Batı Avrupa'da (Cermenlerde) Roma mirasının ve sonra dağınık barbar krallıklarının bünyesinde oluşan bireysel lordluğun; Orta Doğu'da (Türklerde) ise merkezî imparatorluğun prizmasından süzülerek karşımıza çıkmaktadır. Aslında kökleri kabilesel bir geçmişte, kandaşlığın katmanlaşması ve çözülmesinde olan bütün fenomenleri, devlet devralmış, yutmuş ve formelleştirmiştir. Bu yüzden, başka kabilesel halklar nez-

---

[30] Ancak (Osmanlı tarihçilerimizin bugüne değin habersiz gözüktükleri) bir gerçeğe hemen parmak basmalıyız: Fatih Sultan Mehmet döneminden en az 350 yıl önce, Fatih William ve haleflerı döneminde Normanlar da, **Domesday Book** ve **Hundred Rolls** gibi adlar altında, bütün İngiltere çapında benzer arazi tahrirlerini zaman zaman gerçekleştirebiliyorlardı.

[31] Bu analiz için, bkz. H.Berktay, "The Feudalism Debate: The Turkish End", **The Journal of Peasant Studies**, c.14, sayı 3 (Nisan 1987), s.316-17; ayrıca, **Türkiye Tarihi**, c.1 (1987) içinde, 116-17, 126-32.

dinde doğrudan doğruya sözlü gelenek ve görenek hukuki anlamına gelen **örfî hukuk** deyiminin kendisi **örfî-sultanî hukuk** ya da **hukuk-u padişahî, yasag-ı padişahî** formüllerinin daha iyi yansıttığı gibi, devletin yasama faaliyetlerini iradî ve bilinçli ürünü bir Osmanlı kamu hukuku görünümüne bürünmektedir. Bu bağlamda, örneğin İngiltere'de bir aşamadan sonra tek tek lordların yönetimindeki daha küçük birimler ölçeğinde **manorial bylaws** olarak yazıya geçirilen yerel örf ve âdetler, sömürü oranları, haklar ve yükümlülükler, vb., Osmalı tarafından saptanıp derlendiğinde, tahrir defterlerinin başlangıç bölümlerinde yer alan **sancak** veya **liva kanunnâmeleri** biçiminde, bir devlet kodifikasyonu olarak ortaya konmaktadır. Bu yapı çerçevesinde, devletin ilk ve asıl kurucusu olan yarı-kabilesel askerî ve topraklı Türk aristokrasisi, kendi kurduğu devletin **görell** özerklik kazanması sonucu iç başkalaşımlar geçirmekte, bileşimi değişmekte, başka unsurlarla dengelenmekte, hâkim sınıfın ekonomi yoluyla yeniden üretiminin yanısıra devlet eliyle yeniden üretimi süreçleri gelişmektedir;[32] bunun sonucu da, gene devletin belgelerinin, devleti hâkim sınıfın üzerinde, hâkim sınıfı ise bir bürokrasiden, bir maaşlı görevliler grubundan ibaret göstermesi oluyor. Başka bir deyişle, Osmanlı devlet merkezi, kendisini ekonomiye, toplumsal sınıflara, artı-ürün etrafındaki mücadeleye bağlayan göbek bağını ancak belirli süreler için ve ancak kısmen kesebilmiş, son tahlilde kesememişken,[33] devletin kendi belgeleri, hukuku ve resmî ideolojisidir ki bize, hâkim sınıfı **kapıkulları** olarak, yani aradaki göbek bağını mutlak surette kesilmiş gibi veriyor. Bunun karşısında da köylü, **reaya**, yani "güdülen ve korunan sürü" diye tanımlanıyor. Dolayısıyla bir köylü toplumunun, bir Ortaçağ toplumunun, ne derseniz deyin, tipik temel sınıfları, devlet tarafından, farklı ayrıcalık ve yükümlülüklere sahip kastlar (**estates, états**) biçimine sokuluyor; "hukukî sınıflar" olarak kalıplanışları, sosyolojik varlıklarını bastırıyor ve devletin sınıflarından değil, sınıfların devletten türediği yanılsamasına güç katıyor. Keza, geç aşamalarındaki bütün kabile toplumlarında, toprak tekelinin askerî aristokraside ve onun ku-

---

[32] Yeri gelmişken belirtelim ki Osmanlı toplumunun son tahlilde feodal üretim tarzında (ya da Batı feodalizminin de temelini oluşturan bağımlı küçük köylü üretimine) dayandığı yolundaki analizin meselesi, bu gibi siyasî-hukukî özgüllükleri yadsımak değildir. Böyle geniş bir feodalizm kavramına, bazı arkadaşlar, "o zaman bütün tarih aynı olur" diye karşı çıkıyorlar. Hayır, bütün tarih aynı olmaz; çünkü tarih sadece ekonomik temelin, üretim tarzının belirlediği bir şey değildir "bütün tarihin aynı olacağı" itirazı, ekonomik indirgemeciliğe karış çıkalım derken, zihinlerde ekonomik indirgemeciliğin çok kuvvetle yaşadığını gösteriyor. Başka bir deyişle, böyle düşünen arkadaşlar, faraza Osmanlı tarihi ile Batı tarihi arasındaki farkların hepsini, ilksel, **primordial** bir "üretim tarzı farkı"ndan türettikleri içindir ki, pre kapitalist bir "üretim tarzının aynılığına işaret edilmesinin, somut tarihsel farklılıkların toptan silinmesine yol açacağını sanıyorlar. Oysa, ancak pre-kapitalist köylü toplumlarının üretim tarzı düzeyindeki benzerliğini yakaladığımızda, bu toplumların siyasî, askerî, hukukî, ideolojik, kültürel, vb. düzlemlerdeki tarihlerinin özgüllüklerini gerçekten canlı ve zengin bir tarzda irdeleyebiliriz. Aksi takdirde, diyelim AÜT hipotezi, Osmanlı tarihinin somutluklarının ekonomik indirgemeci **deus ex machina**'sı oluyor; gerçek canlılığı geliştireceğine, önlüyor.

[33] Birmingham Üniversitesi Bizans ve Osmanlı Araştırmaları Merkezinde Dr.John Haldon'un henüz yayınlanmamış "State Theory and the Medieval State" başlıklı incelemesi, Michael Mann'in **The Sources of Social Power**'ı ve W.G.Runciman'in **A Treatise on Social Theory**'si gibi, devletin göreli özerkliğini mutlak bir özerklik ve belirlenimsizliğe dönüştüren çalışmalarla tartışma içinde, bu noktayı çok güzel açıklıyor. Taslağını okuma ve zikretme fırsatı tanıdığı için, John Haldon'a teşekkür ederim.

manda merkezinde toplanması olgusu, devlet **rekabesi** altındaki Osmanlı **mirî mülkiyetinde**, resmî, mutlak, "kamusal" bir kılığa giriyor; aynı anda, köylü ekonomisinden bütün piyasa-dışı zoralımlar, aslında küçük üretim ile büyük mülkiyet arasındaki çelişmenin sonucuyken, yani Ekonomi Politik anlamıyla toprak rantı iken, **devlete vergi** halini alıyor. Kabile toplumunda farklı kandaşlık birimlerinin, klan ya da "büyük aile"lerin, kız ya da hediye değişimi, diyet vb. münasebetlerle birbirlerine verdikleri bütün bedeller de, **resm-i arûs, cürüm ve cinayet akçesi**, vb. adlarla, eski mecralarından döndürülüp devlete akıtılan ödenti ve cezalara dönüştürülüyor. Toprağa bağlı **reaya** kitlesinin (**çift, nîm çift, bekâr** gibi) bütün alt kesimleri olsun, henüz toprağa bağlanmamış köylü ve göçebeler (**harîc-ez defter, haymana**) olsun, hep devlet hukukunun kutu ve basamaklarına yerleştiriliyor.

Kısacası, bu güçlü merkezî devletin zamanla, ağırlaşıp derinleştikçe oluşturduğu hukukî yapının kıvrımlarında, evrensel bir kandaşlık geçmişinden gelen evrensel sosyal sınıflar ve ilişkileri gizleniyor. Marx, değerinin **para biçimine** bürünmesisinin, kapitalizmle birlikte doludizgin bir **meta fetişizmi** yarattığına ve gerçek insan ilişkilerinin üzerini örttüğüne dikkat çekmişti. Osmanlıda ise, şeylerin, ilişkilerin, toplumsal kurumların aldığı bu **devlet biçimi**, bir **devlet fetişizmine**, sosyal gerçekliğin üzerine bir devlet örtüsü çeken, **devlet fetişisti bir dokümantasyona** yol açıyor. Ve gene meta fetişizmi örneğinde olduğu gibi, bu örtü, ancak geniş, karşılaştırmalı bir ampirik malzeme temelinden hareket eden bir analizle delinebilir. Yukarıdaki **cürüm ve cinayet akçesi** örneğine dönelim. Kanunnâmelerde bu ödentinin bir diğer adı, **kanlıktır**. İngiltere'de, Anglo-Sakson döneminde **wergild** diye bir kuruma rastlıyoruz. Sözcük anlamıyla "kan parası"; bunu A klanının mensubu B klanından birisini öldürdüğünde, A klanı B klanına veriyor (ya da katili kendi içinde atıyor; **outlaw** = yasadışı, yasanın himayesi dışında, dolayısıyla dileyenin öldürmesine açık bırakıyor).

9-10. yüzyıllara gelindiğinde ise Wessex'te Kral Alfred döneminden başlayarak, Vikinglere karşı direnişin örgütlenmesi sürecinde güç kazanan krallığın, otoritesini altındaki kandaşlık birimlerine gitgide dah fazla kabul ettirip, klanlar arasındaki **wergild** ödentilerinden pay almaya başladığını, yani **wergild**'i kısmen kendisine çevirmeyi başardığını gözlüyoruz. Demek ki **cürüm ve cinayet akçesi**, bu sürecin doruğuna, **kanlık** ya da **wergild**'in artık tamamen krala ya da sultana akıtılır olmuş momentine işaret ediyor Tersten söyleyecek olursak, bu örnekte Anglo-Sakson verileri ile Osmanlı verilerinin, **wergild** ile **kanlık** ve **cürüm ve cinayet akçesi**nin yanyana getirilmesidir ki, hepsini daha iyi anlamayı ve bu arada özellikle Osmanlı'daki devlet fetişizmini gizemsizleştirmeyi mümkün kılıyor. Tabii bunun için de, Anglo-Sakson toplumundaki süreçler ile Oğuz-Türkmen topulumundaki süreçlerin karşılaştırılabilirliğini kabul etmek gerekiyor.

Oysa Türk milliyetçi-devletçi tarihçiliğinin biz bize benzerizciliği, tam da bu tür karşılaştırmaların yapılmasını önlüyor. "Osmanlı toplumunun feodal olmadığı" teorisi, burada bir ideolojik kodlamadır. Kelimelere takılmayalım; bu teori, esas olarak Osmanlı toplumu, devleti ve tarihini, karşılaştırmalı tarihten izole etmek işlevini yerine getiriyor.

V

Osmanlı belgelerinin büyük çoğunluğunun, karşılaştırmalı tarih perspektifinden yola çıkan özel bir kuramsal analize tâbi tutulmadıkları takdirde devleti fetişize eden karakteri, 20. yüzyılın ortalarına doğru bugünkü şeklini alan Türk tarihçiliği tarafından deşifre edileceğine, büsbütün pekiştiriliyor. Bu tarihçiliğin hâkim karakteri ve gelişimi üzerine düşüncelerimi başka yerlerde yazdım, anlattım; [34] burada uzun uzadıya tekrarlamayacağım. Çok özetle, bir bütün olarak Türk tarihçiliği, milliyetçi bir tarihçiliktir. Türklerin ulus-devlet olma süreçleri zamanın emperyalist güçlerinin Avrupa'nın "hasta adam"ını parçalama ve sömürgeleştirme çabalarına; aynı zamanda, kendilerinden önce uyanan Balkan milliyetçiliklerinin Osmanlı egemenliğinden kurtulma mücadelelerine reaksiyon içinde gelişti. Bu iki cephe, birbirinden tümüyle bağımsız da değildi; çünkü Balkan ulusal hareketlerinin her biri bir Büyük Devlete yaslanıp ondan yardım bekliyor. Büyük devletlerden her biri kendi himayesi altındaki ulusal hareket aracılığıyla bölgede nüfuz alanını genişletmeyi planlıyordu. Büyük Britanya ile Yunan ulusal hareketinin, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan'ın, Rus Çarlığı ile rüşeym halindeki Bulgaristan ve Romanya'nın, böyle girift ilişkileri vardı.

19.yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında, Jön Türk Devrimi ile Kemalist Devrimin önderliklerini meydana getirecek olan kadrolar, uzun süre bu baskılara karşı İmparatorluğu savunmak için dövüşmek zorunda kaldılar. Böylece daha bu aşamada, bir "devletin bekası" ideolojisini belli ölçülerde edindiler. Aynı ideolojiyi Mustafa Kemal'in, Cumhuriyetçi amaçlarını deklare etmeksizin, Osmanlı devletinden artakalan güçleri İstiklâl Savaşına çekebilmek için kullandığını görüyoruz. Bununla beraber bu sırada çok da devletçi olunamazdı, çünkü sonuç olarak, bir yönüyle Osmanlı Devletini yıkma mücadelesi veriliyordu. Türk milliyetçiliği henüz devrimci bir misyona sahipti; liberal-milliyetçi, "Fransız" aşamasında bulunuyordu.

Kabaca bu dönemde, 1920'ler boyunca fikrî olgunlaşmasını geçiren Fuat Köprülü'nün **liberal-milliyetçi** tarihçiliği, büyük ürünlerini 1930'ların ilk yarısında verdi. Bu, Osmanlı kurumlarının her biri için kökleri mutlaka Selçuklulara giden dar kurumsal soykütükleri arayışını bütünüyle aşamamış da olsa, esas olarak materyalist, sosyolojik, dolayısıyla evrenselci bir tarihçilikti. Köprülü, sosyo-ekonomik "altyapı"ya (çok Marksizm kokmasın diye **substructure** diyordu), sınıfsal analize, örğeğin mehzep ve tarikat mücadelelerini bu temelde anlamaya, 13. yüzyılda Anadolu toplumunun yapısını şehirliler-köylüler-göçebeler yalınlığı içinde görmeye yöneliyordu. Gene bu tarihçilik, Ortaçağ toplumlarına ilişkin genellemeler çerçevesinde, bir "Türk-İslâm feodalizmi"nden, bir "Selçuklu feodalizmi"nden ve bir "Osmanlı feodalizmi"den bahsedilmesini benimseme yatkındı. Devlet kuruluşunun, kandaşlığın parçalanmasını ve kabile ya-

[34] H.Berktay, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** (1983); "Tarih Çalışmaları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Fasikül 78, 1 Nisan 1985; "Osmanlı Devletinin **Yükselişine** Kadar Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi", Sina Akşin (der.), **Türkiye Tarihi 1-Osmanlı Devletine** Kadar Türkler içinde, 23-136.

pılarının ezilmesini gerektirmesi gibi meseleleri doğru kavrıyor; hattâ demokratik dünya görüşü nedeniyle,köylü ve göçebe isyanlarından yana sempatiler izhar ediyordu (Kemalizmin resmî tarihçiliğinin, Osmanlı "despotizmi"ne demediğini bırakmadığı bir dönemdi). Öte yandan, komparatif perspektifini Türk-İslâm kültür dairesi ile sınırlı tutan, bu daire içindeki kurumsal devamlılıkları fazla vurgulayan, dolayısıyla zaman zaman hem "her şeyimiz bizimdi, her şeyimiz orijinaldi"ye, hem de "Osmanlı, daha önceki devletlerin devamı olduğu içindir ki devlet olabildi"ye fazla kayan olumsuzlukları vardı.

Aslında daha 1920'lerin sonlarında Büyük Bunalım patlak vermiş, Türkiye 1930'ların başlarında eskisinden çok daha sıkı bir devletçilik uygulamaya koyulmuştu. Bir yanda Nazizm, diğer yanda Stalinizm duruyordu. Hem sanayi planları Sovyetler Birliği'nin yardımıyla hazırlanmakta, hem de Dr. Schacht'ın Balkanlar'da ördüğü ikili ilişkiler ağı içinde yer alınmaktaydı. Bu totaliter ortamda, Tek Parti ve Millî Şef dönemlerinin katılaşmaları yaşanıyor; devlet yapısı ile parti örgütlenmesinin özdeşleştirilmesi gibi saf korporatist deneylere girişiliyordu. Türk Devrimi kendi Thermidor'unu yaşamakta, liberal-milliyetçi aşamasından devletçi-milliyetçi aşamasına geçmekteydi.

Bu gelişmeler tarihçiliğe biraz gecikmeli olarak, 1930'ların ikinci yarısında yansıdı. Tipik bir Tek Parti devletçi-milliyetçisi olan (ve ömrünün sonuna kadar bir Tek Parti CHP'lisi kalan) Ömer Lütfi Barkan, ideolojik dönüşümün mimarı oldu. "Biz bize benzeriz"ciliğin ve devlet oluşumunun nedenlerini gene (bir önceki) devlette aramanın, Köprülü tarihçiliğinde ikincil kalmış tohumları, artık serpildi ve başat hale geldi. Barkan, oklarını "her yerde sınıf mücadelesi keşfeden sosyalist telakkiler"e yöneltirken, aslında Marksizimle birlikte, adını koymaksızın radikal, Osmanlı düşmanı Kemalizmi de hedef aldı ve restorasyonist bir Osmanlı yüceltmeciliğini başlattı. Burjuva devriminin aşağıdan yukarı değil, yukarıdan aşağı, "Prusyalı" yöntemlere başvurduğu evrenin tarihçiliği (Hegel'in Prusya devletini "tarihî tekâmülün doruğu ve sonu" göstermesi gibi) bir "son Türk devleti" söylemi geliştirdi: O anda uygulanmakta olan güncel devletçiliğin geçmişte yaslanabileceği "altın çağ"ı 15.-16. yüzyılın sıkı merkeziyeti olarak gördü; Osmanlı siyasal biçimlenişinin yarattığı bütün özel görüntülere aldanarak, (toplumu devletin yaratıcısı değil) devleti tarihin ve toplumun yaratıcısı kabul etti; İmparatorluğu sınıflarüstü ve âdil bir kamu düzeni diye betimledi; bunun bir parçası olarak, eski, Bloch öncesi Batı ortaçağ tarihçiliğinin formalist ve Avrupa merkezil serflik/feodalizm tanımı ile reayanın toprağa bağlılığının "bir kamu hukuku kurumu" olmasını yanyana getirip, Osmanlı toplumunun feodal olmadığı teorisini kurdu; feodal olmadığı için de baskı ve sömürüye, sınıf mücadelesine yol açmadığını ileri sürerek, bundan, 1930'lar Türkiye'sinde de sınıf mücadelesinin varolmadığı, özellikle köylü hareketlerine ve toprak reformuna gerek olmadığı gibi sonuçları bilinçli tarzda türetti (dikkat edilirse, Barkan'ın Güneydoğu Avrupa ve Balkan toprak reformu denemeleri hakkındaki makalelerinin ana fikri, budur). Metodoloji planında ise Barkan, "kamu kurumları"nın da bir sosyo-ekonomik belirlenimi ve sınıfsal özü olduğu gerçeğini gözardı edişiyle tutarlı olarak, Köprülü'nün ağırlık verdiği sosyolojik genellemeleri

reddedip, tarihçinin görevinin sadece "zamana ve mekâna ait hususiyetler", "hususi şekiller"le ilgilenmek olduğunu öne sürdü. Doğal olarak, bu kurumların dar hukukî, formalist açıdan incelenmesi demekti ki, mutlak ampirisist belgeciliğin en koyusuyla birleşiyordu. Kısacası, bu tahrihçilik hem tepeden tırnağa ideolojik, hem de ultra-ampirisist idi; Osmanlı devletini açıkça yüceltmesi, fetişleştirmesi, Osmanlı devletinden kaynaklanan belgelerin bakışaçısını gerçekliğin ta kendisi gibi almasındaki örtük fetişizm ile içiçe geçiyordu.

Bir tek örnek vereceğim: Tahrirler. Bu nüfus ve arazi yazım işlemleri, alt tarafı egemen sınıfın toprak gelirlerine, yani köylünün alınterine daha eksiksiz elkoyabilmesi için yapılıyordu. (Ayrıca, 11.-12. yüzyıllarda Normanlar tarafından da becerilebildiğine göre, çok benzersiz, hiç görülmedik-işitilmedik bir yöntem değildi.) Bütün bunları soğukkanlı bir üslûpla belirtmek vardı. Barkan ise tahrirleri

> *"memleketin en ücra köşelerine kadar gelir kaynaklarını doğruca tespit etmek, tahavvül ve inkişafları adım adım takip edebilmek nevinden muazzam bir iş, binbir türlü menfaati kurcalayan ve bütün bir cihanı devletin mutlak emirlerine râm etmek nevinden bir kudret tezahürü..."*

diye, gayet mistik bir tarzda anlatıyordu.[35] Bu doludizgin retorik dönemi biraz geride kalmış da olsa, Barkan'ın paradigması resmî, akademik tarihçiliğimizde halen yaşamaktadır.

Habire Osmanlı devletinin köylüyü "koruma"sıyla övünmenin sonuçlarını, "hür" olduğu söylenen köylünün bizim tarihçiliğimizde hiç hareket etmemesinde, soluk alıp vermemesinde izleyebiliyoruz! Evet, bu ideoloi habire devletin övücü tarihçiliğini yapınca, köylünün, halkın, insanın tarihçiliğini hiç yapmıyor. W.H. Auden, bir şiirde, çağdaş korporatist devletin bürokratlarını, sıradan vatandaş hakkında şöyle konuşturur:

> *Was he free? Was he happy? The question is absurd:*
> *Had anything been wrong, we should certainly have heard.*[36]

"Bu Mermer Anıt, JS/07/M/378'in Anısına, Devlet Tarafından Dikilmiştir" altbaşlığını taşıyan bu şiir, aslında Devletin kendisine dikilen mermer anıtların soğukluğunu, kalpsizliğini yansıtır. İşte tam bu şekilde, Osmanlı tarihçiliğinde de kusursuz görülen devlet, köylüyü boğuyor, köylüyü yazmayı imkânsız hale getiriyor. Bu yüzden, en basiti, **İslam Ansiklopedisi**'"Timar" gibi, "Çift" gibi maddelerini açıp baktığımızda, karşımıza hep, ilk ağızda Osmanlı kanunnâmelerinin kendi tanımları, özel hukukî tanımlar, özel bir hukukî dil çıkıyor. Ortaçağ fief sistemlerinin genel belirlenimi içinde timarın özgüllükleri, ya da binlerce yıllık köylü üretiminin prototipi olarak reayanın küçük işletmesi değil; evrenselle bağlantısı kurulmamış birer hukukî kurum olarak timar ve çift veriliyor. Da-

---

[35] Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü" (1937-38); **Toplu Eserleri 1-Türkiye'de Toprak Meselesi** (1980) içinde, s.776.

[36] Yani: Özgür müydü? Mutlu muydu? Ne saçma soru/Herhangi bir terslik olsaydı, duyardık mutlaka... "The Unknown Citizen", bence anlamlı bir rastlantı olarak, Mart 1939 tarihini taşıyor.

hası var: "Reaya" diye bir maddeyi benim bir vakitler yaptığım gibi boşuna aramayın, bulamazsınız; nüfusun belki yüzde 90'ını meydana getiren, Osmanlı toplumunun bu temel üretici sınıfı, **İslâm Ansiklopedisi**'nde müstakil bir makale olarak yer almıyor- sadece bir vergi ödeyici olarak kayda değer görüldüğünden, yükümlülükleri, "Timar" maddesinde anlatılıyor. Ve tabii timar da, aynı anlayışa göre, ekonomik bir kategori değil, idarî-hukukî bir birimdir, devletin taşra yönetim sisteminin bir parçasıdır. Nitekim, bakınız, günümüzün en ünlü Osmanıl tarihçisi sayılan Halil İnalcık'ın önemli sentetik eseri, klasikleşmiş bir ders kitabı olan **The Ottoman Empire : The Classical Age**'de (1973). BÖLÜM BİR'e giren 1.-6. kısımlar siyasî-askerî tarih anlattıktan sonra BÖLÜM İKİ : DEVLET genel başlığı altında, 7. kısım Osmanlı hanedanına, 8. kısım saltanat veraseti usulüne, 9. kısım "sınıf sistemi"ne (hukukî olarak tanımlanmış imtiyazlı sınıflar kastediliyor), 10.kısım hukuka, 11. kasım saraya, 12. kısım merkezî yönetime hasrediliyor ve ancak 13. kısımda "Taşra Yönetimi ve Timar Sistemi"ne sıra geliyor ki, köylü bu kısmın içinde bir yerde saklanmakta ve gördüğünüz, gibi, devlet aygıtının bir unsuru olarak ele alınmaktadır, ekonominin değil. Bunu izleyen BÖLÜM ÜÇ : EKONOMİK VE TOPLUMSAL HAYAT başlığı altındaki 14.-15. kısımlar ise, tamamen uluslararası ticareti, şehirleri, tüccar ve zanaatkâr loncalarını konu alıyor. Kısadan hisse: Ekonomi, sadece kentler ve ticarettir: köylü, ekonomi değildir; herhalde Osmanlı İmparatorluğu, bir ekonominin, uçsuz bucaksız bir köylü ekonomileri ummanının üzerinde değil, her nasılsa bir idarî aygıtın üzerinde duruyor, öyle yaşıyor. Sadece "yukarıdan aşağı tarih"in ne anlama geldiğinin, bundan berrak ifadesi olamaz: İnalcık, Osmanlı İmparatorluğunu tepeden, sudan, saltanattan, saraydan başlayıp anlatıyor ve 13 kısım boyunca, bu organizmanın en temel gerçeğini, büyük köylü kitlelerinin artı-ürününün geleneksel metotlarla çekilip alınmasına dayandığını, net bir biçimde, bir tanım olarak, okuyucuya söylemiyor; 13. kısım geliyor, orada da söylemiyor.

Amerika'nın ünlü tarihçilerinden Bryce Lyon, Marc Bloch hakkında şunları yazıyor:

> *"O, kırsal tarihin artık esas olarak hukukî ve kurumsal kategorilerle irdelenemiyeceğine inanıyordu. Köylülerden, hayvanlardan, ürünlerden, tarlalardan ve sabanlardan, sadece birer gelir kaynağı ve hukuk terimi olarak söz etmek, bir anlam taşımıyordu. Bloch, Paris'teki koltuğunda oturup derebeylik hakkında yazıp çizen tarihçinin, asla konusunun ruhunu yakalayamayacağını hissediyordu."*[37]

Bloch'un en yakın çalışma arkadaşı Lucien Febvre de aynı tür hukukî-kurumsal tarihçilere, tâ 1932'de

> *"onların köylüleri daima saban yerine fermanlarla toprağı sürer, orak yerine beratlarla biçer"*

diye takılıyor.[38] Elimde H.S. Bennett'ın **Life on tehe English Manor'u** var,

[37] Bryce Lyon, "Foreword"; Marc Bloch, **French Rural History** içinde, s.XIII.
[38] Lucien Febvre, "Preface"; aynı eser içinde, s.XIX. Biraz serbestçe Türkçeleştirilmiştir.

1937 tarihli. Daha "Prologue"unda, "1320 yılının bir Haziran sabahı", serflerin nasıl uyanmış, karanlıkta kahvaltı etmiş, tarlalara gitmiş olabileceklerini canlandırarak başlıyor. Köylü hayatını, besin türlerine, şarkılarına, köy kilisesinin vitraylarıyla okuma-yazma bilmeyenler için doğan inanç ve duygu âlemine, tozlu yollarına, kokularına kadar inceliyor. Elli küsür yıl sonra bizde, hâlâ Osmanlı Köyünde Hayat diye tek bir çalışma yoktur, başlangıcı bile yoktur. Reaya bir hukuk terimi olarak kaldıkça ve fermanlarla sürüp beratlarla biçmeye devam ettikçe, olacağa da benzemiyor. Gördüğünüz gibi sözümü tuttum; Osmanlı İmparatorluğunun feodal olup olmadığı, tartışmalarına hiç girmemiş bulunuyorum.

19. Yüzyılda Menteşe Sancağında Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci

*Sevgi Aktüre**

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı toprak-insan ilişkilerinde hızlı bir değişim sürecinin yaşandığı dönem olmuştur. Anadolu'nun en güney-batı ucunda yeralan Menteşe Sancağı bu sürecin aşamalarının izlenebildiği ilginç bir örnektir.

Bu çalışma 1987 yılında Muğla Belediyesi için hazırlanan "19. Yüzyılda Menteşe Sancağı'nın Yönetim Merkezi Muğla Kenti" isimli raporun bir bölümünden özetlenmiştir. Burada önce Menteşe Sancağı'nın sınırları ile yönetimsel ve bölgesel kademelenmedeki yeri tanımlanacak, sonra da toprak-insan ilişkilerinin 19. yüzyıldaki değişim süreci incelenecektir.

I. MENTEŞE SANCAĞININ SINIRLARI, YÖNETİMSEL VE BÖLGESEL KADEMELENMEDEKİ YERİ:

Menteşe yöresi 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra yönetimsel kademelenmede "Menteşe Sancağı" olarak Anadolu Eyaleti'ne bağlanmış, Muğla kenti de Sancak Merkezi olmuştur. 17. yüzyıl başlarında Menteşe Sancağı, Menteşe Beyliğinden de daha geniş bir alanı kaplamaktadır.[1]

18. yüzyılın ilk yarısında Katip Çelebi'nin Cihannüma adlı eserinde verilen yer adlarına göre çizilen Menteşe Sancağı sınırları ise 17. yüzyıl başlarında çizilen sınırlara göre bazı farklılıklar göstermektedir. Bu kaynakta Menteşe San-

* ODTÜ Mimarlik Fakültesi.

[1] D.E.Pitcher, **An Historical Geography of the Ottoman Empire**, Leiden: E.J. Brill, 1972, Harita XXV.

cağı sınırları içinde gösterilen kaza ve diğer yerleşim yerlerinin sayısı 54'dür.[2] Bunların içinden bazılarının Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmî nüfus sayımı olan 1831 tarihli defterlerde Sancağın sınırları içinde yer almadığı ve kaza sayısının 27'ye düştüğü dikkati çekmektedir.[3] Bu verilerden 19. yüzyıl başlarında Menteşe Sancağı'nın alan olarak 18. yüzyıl başlarına göre küçülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda eyalet ve sancak sınırları incelendiğinde Menteşe Sancağı'nın merkezi Kütahya Sancağı olan Anadolu Eyaleti'ne bağlı olduğu görülür.[4] 1867'deki yönetsel bölünmede ise Aydın Eyaleti oluşturulmuş ve daha önce Kütahya Sancağı'na bağlı olan Denizli (Hamit) ve Menteşe Sancakları bu yeni eyalet sınırları içinde kalmıştır. 1867'de çıkarılan "Vilayet Nizamnamesi"ne göre, Menteşe Sancağı Aydın Vilayetine bağlıydı ve vilayetin öbür üç sancağını İzmir, Aydın ve Saruhan (Manisa) oluşturmaktaydı. Bu tarihte Menteşe Sancağı'nın sekiz kazası bulunuyordu. Bunlar Muğla (Merkez kaza), Bozüyük, Milas (Peçin), Bodrum, Datya (Datça), Meğri (Fethiye), Tavas ve Köyceğiz idi. 1877 Devlet Salnamesinde ise Menteşe Sancağı yine Aydın Eyaleti sınırları içindedir, ancak kaza sayısı sekizden dörde inmiştir.[5]

1888-1889 yıllarına ait Aydın Vilayeti Salnamesinden elde edilen bilgiye göre bu tarihte Menteşe Sancağı sınırları içindeki kaza sayısı altıdır. Bu kazaların isimleri, alanlar ve genel arazi yapısı Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablonun incelenmesinden görülmektedir ki yönetimsel sınırlarda yapılan düzenlemelerde Büyük Menderes vadisi güneyindeki bir kısım toprakların komşu sancaklara bağlanmasıyla 19. yüzyılın sonunda Menteşe Sancağı'nın sınırları oldukça daralmıştır. Sancağın Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde yaklaşık 20.000 km² olan toplam alanı bu dönemde 13.200 km²'ye inmiştir.

19. yüzyıl boyunca yönetimsel yapıda ortaya çıkan bu değişim süreci değişen bölgesel ilişkilerin bir yansımasıdır. Batı Anadolu'da önceki yüzyıllarda egemen olan uzun mesafe işlenmiş mal ticaretinin yerini 19. yüzyılda Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes vadilerinden sanayileşme Avrupa kentlerine taşınan buğday, bakliyat gibi tarımsal ürünler alınca bu yeni ticaret ilişkileri bölgedeki yerleşmeler düzenini ve akım ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu olgu en açık biçimde ulaşım sisteminin zaman içindeki değişim sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bölgede 19. yüzyılın ilk yarısında kervan yollarının oluşturduğu örümcek ağı düzenindeki homojen ulaşım sistemi 19. yüzyıl ortalarında güney-batı Anadolu'da bölge ölçeğindeki yoğun pazar ilişkilerinin yansımasıdır. Bu pazar ilişkileri içinde işlenmiş mal üretimi ve ticareti açısından 19. yüzyılda

---

[2] Katip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul: H. 1145 (1732), s.638 vd. dan çizen P.Wittek, **Menteşe Beyliği: 13-15 Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik**, Çev.: O.Ş.Gökyay, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1944'ün eki olan harita ve s.160-161.

[3] E.Z. Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1931**, Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı No: 195, 1943, s.204-205.

[4] F.Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, **Belleten**, Cilt 15, Sayı 60 (1951), s.620.

[5] **Yurt Ansiklopedisi**, "Muğla" maddesi, s.5868.

Menteşe Sancağı'ndaki yerleşmeler özelleşme göstermektedirler. Örneğin Milas kuzeyde İzmir'e kadar uzanan geniş bir alanın zeytinyağı üretim merkeziydi. Köyceğiz ise gerek geniş ormanlık alanlara yakınlığı, gerekse bir kıyı yerleşmesi olması nedeniyle kereste işleyen ve uzak limanlara ihraç eden bir merkezdi. Kıyıdan uzakta yeralan Yatağan İzmir'den ithal edilen levha bakırı işleyen önemli bir bakırcılık merkeziydi. Kasabada bakır ve pirinçten mutfak eşyaları yapan geniş bir esnaf grubu vardı. Ula da yüzyıllar boyunca, Yatağan gibi, lonca sistemi içinde örgütlenmiş yemenicilerin üretim merkezi oldu.[6] Bodrum tersanesindeki gemi yapımı ise 19. yüzyılda da sürmekteydi.[7]

Buraya kadar sıralanan ve yerleşmeler ölçeğinde özelleşme gösteren faaliyetlerin yanısıra Menteşe Sancağı'nın en önemli üretim alanlarını dokumacılık ve dericilik oluşturmaktaydı. Muğla ipekli, pamuklu ve yünlü "düven" dokumalarının, Milas ise halıcılıkta önemli birer üretim merkeziydiler. Fethiye'de ise kilim ve seccade dokunmaktaydı. Dericilik Muğla ve Bodrum'da yoğunlaşmış bir üretim koluydu. Muğla'da canlı hayvan kesimi ve besiciliğini yapanlar ve deri ticareti ile uğraşanlar Türklerdi. Bodrum'da ise vidala, astar ve sahtiyan işleyen debbağhaneler Rumların elindeydi.[8]

Menteşe Sancağı'nda diğer bir üretim ve ticaret alanı ise toprağa bağlı zanaat kollarıdır. Datça ve Bodrum Rumları bardakçılık, kasecilik, çanakçılık, sırlı testicilik alanında yapım ve ticareti ellerinde tutmaktaydılar. Bunlara ek olarak Güllük körfezindeki Güvercinlik koyundan başlayan ve bütün Bodrum yarımadasını çevreleyen kireç ocaklarından elde edilen "Bodrum kireci" Ege adalarına ve Yunanistan'a satılmaktaydı.[9]

19. yüzyılın ortalarına kadar Batı Anadolu'daki ticaret ve ulaşım sistemi kendi iç dinamikleriyle işlevsel bütünleşme düzeyine ulaşmış bir bölgenin görüntüsünü yansıtmaktadır. Bu yapı içinde, yukarıda açıklandığı gibi kentsel yerleşmelerin hem kendi tüketimleri için tarımsal olmayan üretim örgütleri vardı, hem de belirli bir konuda bölgeye ve bazan da bölge dışına hizmet sunan bir zanaat kolunda özelleşmişlerdi.

Bu bölge yapısı 19. yüzyılın ortalarından başlayarak yeni bir etkiler düzeni içine girmiştir. Bölge ölçeğinde ve bölgeler arası uzun mesafe ticaretin yerini 19. yüzyıl sonlarında Gediz vadisi ile Küçük ve Büyük Menderes vadilerinden Avrupa'nın sanayi kentlerine taşınan tarımsal ürünlerin ticareti alınca bu yeni ticaretin yönü, cinsi ve miktarı bölgede yeni bir ulaşım sisteminin kurulmasını gerektirmiştir. Bu kapsam içinde ortaya çıkan İzmir-Aydın demiryolu Anadolu'da kullanıma açılan ilk demiryoludur.[10]

---

[6] P.Benedict, **Ula: An Anatolian Town**, Leiden: E.J. Brill, 1974, s.133-134.

[7] M.Karadaş, **Bodrum**, Denizli: Akın Matbaası, 1976, s.45.

[8] Ü.Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, İstanbul: Yelken Matbaası, 1973, s.45, 123-125.

[9] Ü.Türkeş, **Tarihi Görünümü İçinde Muğla'da Kurulu Ortaklıkların Dünü-Bugünü, Muğla**: 12.3.1983 tarihli Konferans Notları, s.3.

[10] M.B.Kıray, **Örgütleşemeyen Kent: İzmir'de Ticaret Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni**, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-1, 1972, s.10-12.

İzmir-Aydın demiryolu o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmemiş ölçekte bir yatırım olmasının yanısıra çağının en modern teknolojisini de temsil ediyordu. İzmir'i tarımsal üretim açısından zengin hinterlandına bağladığından, ihraç edilen tarımsal ürünlerin üretimini artırdığından ve tarımsal işgücünün üretim alanları arasındaki hareketini kolaylaştırdığından, Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesi için gerekli bir ön şartı yerine getirmiş oluyordu. Aydın demiryolunun etkileri, İzmir limanının yapılmasıyla daha da kuvvetlendiği zaman, ekonomik değişmenin hızı da buna bağlı olarak arttı.[11]

İzmir-Aydın demiryolunun bölge içindeki uzanışı, bölge ölçeğindeki ekonomik ve mekansal bütünleşmeyi yansıtmaktadır. İzmir'den başlayan hat önce Küçük, sonra Büyük Menderes vadilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılır ve bu vadilerin sonuna kadar uzanır. Bu vadilerin içinde de tekrar tarımsal ürünlerin toplayıcı merkezleri olan tek tek belirmiş yerlere kollar uzanmıştır. Bu kollar hem sermayenin kolay biriktiği bir yatırım tarzını, hem de yol sisteminin eski örümcek ağı biçimindeki içe dönüklüğünün tersine, bütünüyle dışa dönük, ağaç dalları gibi bir dağılım göstermektedirler.[12]

Ulaşım sisteminde ürünün üreticiden toplanması ve İzmir'e indirilmesinde 1890'larda demiryollar ve buharlı gemilerin temsil ettiği yeni teknolojinin etkisini maksimize eden, yerel örgüt ve ilişkilerin düzeyini yansıtan yeni bir örgütlenme biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlar örgütlenmiş deve kervanlarıdır. Böylece demiryolu deve ulaşımı ile bütünleşerek 19. yüzyıl sonlarında bölgenin dışa dönüklüğünü ve dışa bağımlılığını maksimize eden bir araç olmuştur.[13]

Menteşe Sancağı bu demiryolu ulaşım sisteminin dışında kaldığı halde deve ulaşımı ile dolaylı biçimde bu sistemle bütünleşmişti. 19. yüzyıl sonlarında Muğla eşrafından hemen hepsinin büyük deve kervanlarına sahip olduğu görülür. Örneğin Hacı Nasuhlar, Kara Hafızoğlu Hakkı Efendiler ve Murtazaoğlu Hacı Ali Ağalar deve kervanları olan bu ailelerdendir. Kent içinde Zorbazlar Hanı ve Şerif Efendi Hanı da büyük ve zengin deve kervanlarının bulunduğu yerlerdi.[14]

Devecilik yalnız Muğla kentinde görülen bir faaliyet kolu değildi. Bucak ve köylere indikçe işleri yalnız devecilik olan pek çok aile vardı. Gölağzı ve Kötekli yörüklerinden, Yerkesik, Yenice, Pisi, Kafaca, Akcova, Bozarmut, Yatağan ve Varvil ovalarına kadar pek çok ailenin başta gelen uğraşı devecilikti. Örneğin Ula'da Hamza Bey, Bekir Ağa ve Berberlerin deve kervanları yörenin ulaşım faaliyetlerini yürütmekteydiler. Muğla devecilerinin yakın ilişki içinde bulundukları meslekdaşları Çine'de otururlardı. Aydın tren istasyonuna inen ticari malların Muğla'ya taşınması Çine ve Muğla devecilerinin ortaklaşa yürüttükleri faaliyetlerdi. Aydın'dan Muğla'ya doğru sıralanan Emiroğlu, Kıroba (Çine), Tokurçun (Gökbel), Kavak (Kayırk), Ahiköy (Yatağan) ve Hacı İmam (Bayır) kahve ve han-

[11] O.Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul: Bilim Yayınları, 1974, s.33.
[12] İ.Tekeli, The Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic, **From Medina to Metropolis**, L.C.Brown (ed.), Princeton: The Darwin Press, 1973, s.260.
[13] M.B.Kıray, a.g.e., s.14-15.
[14] Ü.Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, s.96.

ları bu kervanların başlıca konak yerleriydi.[15]

19. yüzyıl sonları Batı Anadolu'da karayolu yapım teknolojisinin gelişim sürecinde de bir dönüm noktası sayılabilir. Bölgede ilk kez at arabası ile yolcu ve yük taşınması için şose tipi yol yapımına bu tarihte başlanmıştır. Bu şoselerin genel ulaşım sistemi içindeki işlevleri iki türlüdür. Birincisi demiryolu güzergahı üzerinde bulunmayan yerleşim merkezlerini en yakın tren istasyonuna bağlamak, ikincisi ise Muğla kentinde olduğu gibi, kıyıdaki iskeleye bağlamaktır. Kara ulaşımında kervan yollarına göre daha ileri bir teknoloji düzeyini temsil eden ilk araba yolunun Muğla-Gökova iskelesi arasında yapılmış olması, Milas-Güllük iskelesi arasındaki yolun ise inşa halinde bulunması[16] 19. yüzyıl sonlarında Menteşe Sancağı'ndaki yük ve yolcu taşımacılığında deniz ulaşımının önemini vurgulamaktadır.

Buraya kadar yapılan çözümlemenin sonuçları şöyle özetlenebilir: Batı Anadolu'da 19. yüzyıl ortalarına kadar kendi iç dinamikleriyle işlevsel bütünleşme düzeyine ulaşmış bir yapının görüntüsünü yansıtan bölgesel ilişkiler, 19. yüzyıl sonlarında, daha çok dış etmenlerle hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Avrupa pazarlarıyla kurulan yeni ticaret ilişkileri nedeniyle bir liman kenti olan İzmir'in giderek artan ekonomik üstünlüğüne koşut olarak yönetimsel kademelenmedeki önemi de artmış, İzmir Sancağı'nın sınırları genişlemiş ve Menteşe Sancağı'nı da içeren geniş bir alanın, Aydın Vilayeti'nin, yönetim merkezi olmuştur. Aynı dönemde ana ulaşım akslarının uzağında kalan Menteşe Sancağı'nın ekonomik yapısındaki durağanlığa koşut olarak yönetim alanı zaman içinde küçülmüş ve kaza sayısı azalmıştır.

Tablo 1'in incelenmesinden görülmektedir ki Menteşe Sancağı 19. yüzyıl sonunda genel arazi kullanımı, nüfus yoğunluğu ve kırsal yerleşmelerin dağılımı bakımından oldukça farklılaşmış bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, bundan sonraki bölümde ele alınacak olan toprak-insan ilişkilerinin değişim sürecinde zaman boyutuna ve mekansal özelliklere bağlı olarak sancak ölçeğinde genellemelere gitmek yerine tek olayların tartışılması yöntem olarak benimsenmiştir.

II. 19. YÜZYILDA MENTEŞE SANCAĞINDA TOPRAK-İNSAN İLİŞKİLERİ:

Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyeti devlete ait olan topraklar üzerinde daha 17. yüzyılda özel çiftliklerin kurulmaya başlandığı, 18. yüzyılda ise yerli ailelerden güçlü olanların büyük çiftliklere sahip olduğu bilinmektedir. Bu olgunun önemli nedenlerinden biri Sancak Beyinin Sancak merkezi olan kazada oturması gerekirken 18. yüzyılda bu işleyişin büyük ölçüde değişmesidir. Bu dönemde sancak beyleri görev yerlerine gitmeyip bir vekil tayin etmeye ve onun aracılığı ile sancağı yönetmeye başlamışlardır. Sancakbeyi seferde olduğunda, ya da İstanbul'dan görev yerine gelinceye kadar geçen sürede onların yerine sancakları yöneten "müteselimler" özellikle o yörenin ileri gelenlerinden

---

[15] Y.a.g.e, s.97.

[16] Aydın Vilayeti Salnamesi, H, 1308, İzmir: Vilayet Matbaası (13. defa), H.1308 (1890-1891), s.528.

seçiliyordu. Mütesellimlerin, eşkiyanın ortadan kaldırılması, vergilerin toplanması, halkı zulümden koruyabilmesi gibi görevleri yerine getirebilmeleri için güçlü ve halkın desteklediği kişilerden seçilmesine özen gösterilirdi.

Mütesellimlik görevi yapan kişiler, bazan bir yıl, bazan de birkaç ay bu görevde kalmaktaydılar. Bir süre sonra aynı kişinin veya aynı aileden başka bir kişinin bu görevi tekrar elde ettiği sık rastlanan bir olguydu. Böylece, mütesellimlik belirli ailelerin tekeline girmiş olmaktadır. Mütesellimlik görevini elde eden bu yerli aileler, görevin kendilerine kazandırdığı yetkiler nedeniyle büyük ölçüde para ve güç sahibi olmuşlardı.[17]

17. yüzyıl sonundan başlayarak devlet ile halk arasında, asker toplanması, vergi dağıtımı ve toplanması, tahıl ve hayvan sağlanması konularında aracı olan ve halkın desteği ile seçilmesi gerekirken, bu kural dışında, özellikle kentin ileri gelenlerinin desteği ile bu görevi ele geçiren "âyânlar" da 18. yüzyılda çok etkin duruma gelmişlerdir. Kent yaşamında "ehl-i şer" ve "ehl-i-örf" grupların üzerinde büyük etkileri olan âyânların özellikle vergilerin toplanması konusunda mütesellimler ile işbirliği içinde bazı yolsuzluklar yaptıkları konusunda çok sayıda belge vardır.

18. yüzyılda gerek "âyânlar" gerekse "mütesellimler" kent yaşamında diğer yerli ailelerden daha etkili olmuşlardır. Bunların içinde bazıları önce mütesellim iken sonra âyân oldukları gibi, bazan da önce âyân iken sonradan mütesellimlik görevine getirilenler bulunmaktadır. Böylece 18. yüzyıldan başlayarak özellikle Muğla gibi sancak merkezi işlevi gören kentlerde yerli ailelerden ve Türklerden oluşan bir yönetici grup ortaya çıkmıştır. Bunlar kent yaşamında önemli roller oynamışlar, mütesellimlik, âyânlık gibi görevleri ellerine geçirerek kent ve kır yaşamındaki etkinliklerini artırmayı sürdürmüşlerdir.[18]

Menteşe Sancağı'nın mütesellimler eliyle yönetilmesi miri toprakları oluşturan Mihrimah Sultan Vakfının 1739 tarihinden itibaren mütesellimlere ve onların kazalardaki yardımcıları olan âyânlara verilmesiyle başlamıştır. 1858 yılına kadar süren Menteşe Mütesellimliği döneminde iki mütesellim ailesi olan Tavasoğlu Osman Ağa ailesi ile Köyceğizli Hasan Çavuş ailesi arasında zaman zaman sorunlar ortaya çıkmıştır. Bab-ı Ali'den Menteşe Mütesellimliği'ni elde eden aile derhal sancak içi tasarruflara girişmiş ve kazalarda kendilerine yardımcı olacak âyân ve kadılar seçmişlerdir. Örneğin Yerkesik Kazan Kadısı olan Süleyman Efendi, bölgede Tavaslıoğlu Osman Ağa'nın kolu olarak tanınmış ve yönetim, tarım, vergi işlerinde söz sahibi olmuştur. Menteşe Mütesellimliği Hasan Çavuşlar'a geçer geçmez, kazalarda da buna paralel yeni atamalar meydana gelmiştir.[19]

---

[17] Y.Özkaya, XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 28, Sayı 3-4, s.369.

[18] Y.Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No. 600, 1985, s.16-17.

[19] Ü.Türkeş, Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları: Yerkesik, İstanbul: Okyay Matbaacılık, 1971, s.86.

Tanzimat'ın ilanından sonra, 1839'da, mültezim ve âyânlıklar kaldırıldı, bunların görevi "muhassıl" denilen devlet memurlarına verildi. Ancak kayıtlardan anlaşıldığına göre mütesellimler ve âyânlar geleneksel haklarını 1858'de Arazi Kanunnamesi çıkıncaya kadar sürdürebilmişlerdir.[20]

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nde temel olarak kabul edilen, bağımsız küçük çiftçi işletmeleri şeklindeki, özel mülkiyetdir. Kanunnamede bu mülkiyet şeklinin ortadan kalkmasını önlemek amacıyla birçok önlem getirilmiştir. Örneğin kanunnamenin 8, 130 ve 131. maddeleri bir köyün arazisinin bir veya birkaç kişinin eline geçmesini ve "büyük çiftlik" haline dönüşmesini yasaklamakta, bu gibi çiftliklerin kurulmasına ancak köy halkının dağılmış olduğu yerlerde izin verilmektedir. Böylece tarım olanakları yüksek olan toprakların birkaç kişinin çiftliği haline dönüşmesinin ve köylünün giderek irgatlaşmasının önüne geçilmek istenmiştir.[21] Alınan bütün bu önlemlere karşın Menteşe Sancağında 1858 Arazi Kanunnamesi'nin uygulanması büyük toprak sahipliğine geçişin bir aracı olmuştur.

1750-1858 yılları arasında mütesellim aileleri olarak Tavaslıoğulları, Hasan Çavuşoğulları ve Abdülaziz Ağaoğulları tarafından yönetilip işletilen Muğla miri toprakları 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle büyük ölçüde özel mülkiyete geçti. 1858'de satılığa çıkan Muğla miri topraklarının yeni sahiplerini başlıca üç grupta toplayabiliriz:[22]

1. Mütesellimlerin ve Tımarlı Sipahilerin Mülkiyetine Geçen Topraklar:

1750-1858 yılları arasında mütesellimlik yapan aileler, miri toprakların satılığa çıkarılmasıyla, kendi bölgelerindeki toprakların büyük ölçüde sahibi durumuna geldiler. Bunlardan Tavaslıoğulları, kendi kontrol alanları olan Denizli-Tavas topraklarının mülkiyetlerini ele geçirirken Hasan Çavuşoğulları Köyceğiz ve Ula çiftliklerinin sahibi oldular. Abdülaziz Ağaoğulları da Milas'ın büyük toprak sahipleri haline dönüştüler.

Menteşe Sancağının toprakları üzerinde yüzyıllardan beri devlet adına iş gören çok sayıda tımarlı sipahi ailesi, kadılar, kethüdalar ve âyânlar da 1858 Arazi Kanunnamesi'nin getirdiği olanaklar ile geniş toprakların sahibi durumuna geldiler. Bu tür ailelerin Muğla merkez kazasındaki en iyi örneği bir tımarlı sipahi ailesi olan Kethüdazade Zorbazlar'dır. Bozöyük, Bahçeyakası ve Bozarmut'un verimli çiftlik alanları bu ailenin 1858 sonrası toplu malı olarak gözükmektedir. Aynı konuya başka bir örnek olarak gösterilebilecek Hacı Memişzade Şerif Efendiler ailesi de Gökova ve Marmaris taraflarındaki büyük çiftliklerin sahibi durumundadırlar. Bu grubun içine eski dönemlerin kethüda ve

---

[20] K.E. Uykucu, **Muğla Tarihi**, İstanbul: As Matbaası, 1966, s.95.

[21] Ö.L.Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası 1940, s.377.

[22] Ü.Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, İstanbul: Yelken Matbaası, 1973, s.116-120.

tımarlı sipahi ailelerinden olan İskender Ağalar, Hacı Osman Ağalar, Hasan Kadılar ve Alaybeyler de girmektedirler.

Daha küçük yerleşmelerde de durum farklı değildir. Ula, Yerkesik, Yatağan gibi Muğla çevresindeki küçük yerleşmelerin yakın ve uzak geçmişlerinde büyük toprak sahibi olarak beliren aileler Osmanlı toprak düzeninde uzun dönem egemen olan tımarlı sipahiliğin yerel temsilcileridir. Bunlara örnek olarak Yatağanlı Hacı Mustafa Ağalar, Yerkesikli Hacı Abbak Ağalar ve Çavuşlar, Ula'lı Hacı Ali Beyler, Hacı Hüseyinler, Hacı Yusuflar ve Gölcüklüler verilebilir.

2. Muğla'lı "Ehl-Örf" ve "Ehl-I Şer" Kesiminin Mülkiyetine Geçen Toprakları:

1858 Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle Muğla "ehl-i şer" kesiminin temsilcisi Hacı Kadı tarafından Muğla kentinin miri mülkiyet düzenine giren bütün hanları, hamamları, kıraathaneleri, dükkanları ve toprakları satın alındı. Muğla dışındaki topraklardan, diğer yerlere dokunmaması kaydıyla, Datça Çiftliği de Hacı Kadı'ya bırakıldı. Aynı kapsam içinde Şevket Ağa Yerkesik ve Pisi Çiftliklerine sahip oldu.

Muğla kethüdalarından Hacı Cemal Efendiler ailesine bu bölüşümün en büyük payı düştü. Köyceğiz'de Mütesellim Hasan Çavuş topraklarının güney sınırı olan Dalaman Çayı'ndan Fethiye'ye kadar sıralanan beş büyük çiftliğin tamamı Muğla "ehl-i örf" kesiminin temsilcisi olan Hacı Cemaller tarafından ödendi.

3. Rum ve Yahudi Azınlıkların Mülkiyetine Geçen Topraklar:

1858'den sonra Muğla'da Barutçular, Milas-Varvil'de Hacı Protromoslar, Fethiye'de ve Kaya'da Lövizidi, Manol ve Murdahaylar büyük çiftlik sahibi azınlıklar olarak gözükmektedirler.

Buraya kadar ele alınan Menteşe Sancağında toprak-insan ilişkilerinin değişim süreci, 19. yüzyılın ikinci yarısında hem kentsel, hem de kırsal alanda büyük toprak sahipliğinin ortaya çıktığını göstermektedir. Böylece sosyo-ekonomik yapıda 17. yüzyılda bozulmaya başlayan eski dengenin yerine 19. yüzyıl sonunda yeni bir yapı kurulmuş olmaktadır. Bu yeni ilişkiler düzeninde toprak alım satımının da oldukça yoğun olduğu dikkati çekiyor. Örneğin 19. yüzyıl sonlarında Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa Köyceğiz'e gelmiş ve 300.000 dönümlük Dalaman Çiftliğini kurmuştur.[23] Aynı konuya bir başka örnek ise Akçova Çiftliğinin el değiştirmesidir. 20. yüzyıl başlarında Akçova Çiftliğinin tamamına sahip olan ve bu niteliği ile Muğla'nın egemen kesimi arasında yeralan Sucular'ın bu çiftliği Şerif Efendi ailesinden aldıkları bilinmektedir. Arabistan Mal Müdürlüğünden büyük varlıkla dönen Sucuzade Emin Efendi kapitalini toprağa

[23] Y.a.g.e., s.53.

yatırmış ve büyük toprak sahipleri arasına girmiştir.[24]

Bütün bu örnekler bize 19. yüzyıl sonlarında Menteşe Sancağı'nda daha önceki dönemlerde, farklı süreçlerle, ellerinde sermaye birikimi sağlayan ailelerin bunu toprağa yatırma eğilimi gösterdiklerini ve tarım toprağının işletme biçiminin de "büyük çiftlikler" olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu mülkiyet yapısı içinde kırsal alandan elde edilen artı ürünün ve onun sağladığı sermaye birikiminin büyük toprak sahibi ailelere 19. yüzyıl sonunda güç ve zenginlik sağladığı açıktır. Ancak kırsal alanda ortaya çıkması beklenen bu sermaye birikimi ticaret sermayesine dönüşememiştir. Bunun nedeni, daha çok dış etmenlerle ticaret ilişkilerinin 19. yüzyıl sonunda gösterdiği değişim sürecidir. Bu dönemde özellikle tütün, pamuk, tiftik gibi maddelerin dış pazarlarca talep edilmesi bölgede Avrupa taleplerine yönelik bir üretim yaratmıştır. Bu kapsam içinde Menteşe Sancağı'nda 19. yüzyıl sonunda, İngiliz pazarının gereksinmelerini karşılamak üzere, tütün ekimine ağırlık verilmiştir.

Menteşe yöresinde tütün ekiminin daha önce de yapıldığı bilinmektedir. 1764-1765 yıllarında Milas ovasından geçen İngiliz gezgin Chandler ovada tütün ekiminin yapıldığını, toplanan yaprakların iplere dizilerek kurutulduğunu, ancak Türklerin bu bitkiye yabancı olduklarını, tütünün İngiliz pazarının talebi nedeniyle ve dışarıya satılmak üzere ekildiğini yazmaktadır.[25]

Menteşe Sancağı'nda tütün ekiminin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında yaygınlaşmasının büyük toprak sahipliği üzerindeki etkilerini gösteren en iyi örneklerden biri 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasından sonra Muğla'lı Şevketler ailesinin mülkiyetine geçen 2000 dekarlık Yerkesik Çiftliğidir. Çok büyük bir alanı kaplayan çiftlik doğuda Doğanköy yakınlarındaki Uzuncen'den başlıyor, güneyde Kocabahçe ve Musalla'ya, batıda Pirinç Çamına kadar uzanıyordu. Bu uzun şeridin kuzeyi İnüstü, Demirci, Yılanibiği dağlarıyla sınırlanıyordu. 1858'den 1915'lere kadar 2000 dekarlık toprağın sahibi olarak gözüken Muğla'lı Şevketler, Yerkesik'deki işlerini "kâhyalar" aracılığıyla sürdürmüşlerdir.

1900'lere doğru Şevketler ailesinden Akif Ağa ile Hacı Kadızade Hafız Sabri Bey dostları olan Yerkesikli Ömer Ağa ve Hoca Şerif Efendi ile toprağı "bizzat ve ortaklaşa işletmek" üzere anlaşmışlardır. Bu tarihler Yerkesik'de tütün tarımının başlayıp geliştiği dönemdir. Böylece uzun yıllar yalnız ekin tarlası olarak bilinen Yerkesik toprakları tütün tarımıyla birlikte mülkiyet açısından da yeni bir devreye girmiştir.[26] Böylece 1890'lardan 1900'lere geçerken, tarım alanında tütün ekiminin başlaması toprak mülkiyetinde tabana yayılma hareketini doğurmuştur.

20. yüzyılın başlarında ise toprağın bölünerek el değiştirdiğini görüyoruz. 1915-1923 yılları arasında Yerkesikli Hacı Molla Hasan, Hacı Yahya ve Ömer Ağa,

---

[24] Y.a.g.e., s.119.

[25] R.Chandler, **Travels In Asia Minor (1764-1765)**, Yayınlayan: E.Clay, London: **Trustees of the** British Museum, 1971, s.111-116.

[26] Ü.Türkeş, **Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları Yerkesik**, s.115-116.

ortalama 300'er dönümlük birer tapu ile kendi topraklarının sahibi durumuna gelmişlerdir. 1923'ü izleyen yıllarda ise bu süreç devam etmiş, eski büyük çiftlik arazisi 70-1300 dönüm arasında değişen büyüklüklerdeki tapu senetleriyle Muğla'lı ağaların ve onların varislerinin mülkiyetinden bütünüyle çıkmış ve satın alma yoluyla yerel ailelerin mülkiyetine geçmiştir.[27] Böylece yörede tahıl ekiminden bir sanayi ihraç ürünü olan tütün ekimine geçilmesi, tarımsal üretim faaliyetlerinin nitelik değiştirmesi nedeniyle toprak-insan ilişkilerinde yeni bir dengenin kurulmasına neden olmuştur.

Menteşe Sancağı'nın tarımsal yapısı 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında yeni bir denge noktasına ulaşırken bu sürecin koşutu olarak ticaret ilişkilerinde de bazı değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. 19. yüzyıl başlarında iç ticaretteki üstünlüklerini hâlâ korumakta olan Türk tüccarlar, Tanzimat'ın ilânından sonra ortaya çıkan yenilik hareketlerinin desteği ve işlenmiş yabancı malların ülke pazarlarına akmasıyla birlikte ticaretteki üstünlüklerini Rum tüccarlara kaptırmışlardır. Avrupa malları Anadolu içlerine girdikçe, önceleri taşımacılıkla uğraşan Rum armatörler, İmparatorluk topraklarında yaşayan diğer Rumları da etkilediler ve onları ticaret alanına çektiler.

Menteşe Sancağı'nda iç ve dış ticaret ile işlenmiş mal üretimi faaliyetlerinin büyük bir bölümünün 19. yüzyıl sonunda Rumların denetimi altında olduğu görülmektedir. Daha önceki dönemlerde özellikle taşımacılık alanında önemli rol oynayan Rum azınlıklar 19. yüzyıl ortalarından sonra, satışa çıkarılan miri toprakların mülkiyetini ellerine geçirerek toprak sahibi durumuna geldiler. Topraktan elde edilen tarımsal geliri ticaret sermayesine dönüştüren bu aileler sancağın ticaret ilişkilerinde de önemlerini giderek artırdılar. Bu ailelerden üçü, Barutçular, Dimistoklular ve Hacı Petrolar, 19. yüzyıl sonunda Menteşe Sancağının ticaret yaşamına egemen oldular.[28]

Bu aileler birer aile ortaklığı şeklinde kurdukları değişik amaçlı ortaklıklarla çok çeşitli ekonomik faaliyet alanlarına girdiler. Özellikle Muğla'lı Barutçu ailesinin kurduğu ticari ortaklık Aydın ve İzmir'e kadar uzanan yan kol ve kuruluşlarıyla Muğla'nın gıda ve manifatura ticaretini, odun ve kereste işletmeciliğini ve Bodrum kireç ocaklarının pazarlama işini uzun yıllar sürdürmüştür.

Göktepe ve Kavaklıdere bölgeleri içinde yeralan Dürüngüme Ormanları'nın büyük bölümü Barutçuların mülkiyetinde bulunuyordu. Buradan, Büyük Menderes'in kolu olan Kemer Çayı'na bir "dekovil" hattı döşenmiş, işlenen odun ve keresteler bu hatla Kemer Çayı'na indirilerek Nazilli, Aydın ve İzmir pazarlarına ulaştırılmıştı.[29] Bu yolla yapılan orman ürünleri ticareti Barutçuların ticaret sermayesinin ana kaynağı olmalıdır.

Barutçular, Dürüngüme Ormanları'nı Muğla'lı diğer bir Rum ailesi olan Dimistoklular ile ortak işletmekteydiler. Rumların yanısıra Menteşe Sancağı'nın

---

[27] Y.a.g.e., s.136.

[28] Ü.Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla,,** s.33.

[29] Ü.Türkeş, **Tarihi Görünümü İçinde Muğla'da Kurulu Ortaklıkların Dünü-Bugünü**, s.2.

toplam gelirleri arasında en büyük artışı gösteren orman ürünleri ticaretl 19. yüzyıl ortalarından sonra büyük toprak sahipleri olarak dikkati çeken Türk ailelerin de temel faaliyet alanlarından biriydi. Bunların arasında Zorbazzade Ragıp Bey, Şerif Efendi, Hamza Bey ve Mestan Efendiler bulunmaktaydı. Bu kereste işletmecileri Muğla kazasının Göktepe, Marcal, Yılanlı ve Kıran Ormanları'yla Köyceğiz çevresinde büyük bıçkı makineleri kurmuşlar ve çok sayıda işçi çalıştırmışlardır. Muğla'nın büyük kereste işletmecilerinin yanısıra bu faaliyet alanına küçük çaplı bıçkılarıyla katılan Yerkesikli Hacı Kırmızıoğlu, Hacı Süleyman, Ömer Ağa, Hacı Osman ve Derinovalı Emin Ağalar kereste ticaretinin yerel ölçeklerde de sürdürülen bir ekonomik faaliyet alanı olduğunu göstermektedir.[30]

Kereste işletmeciliğine katılan bir başka kesim de Toroslar'da yaşayan Türkmenlerdir. Fethiye, Köyceğiz, Yatağan, Milas ve Bodrum bu göçebe gruplar için 19. yüzyıl ortalarından başlayarak yavaş yavaş birer iskan alanı haline gelmiştir. 20. yüzyıl başlarında Yanyatırlı, Şekipli, Civcili ve Sülüklü oymakları halinde, beş ilçenin ormanlık alanlarında yoğun nüfusa sahiptiler. Geçim alanları odun ve kereste işçiliğiydi. Bu gruplara "tahtacı" denmesinin nedeni budur. Henüz tarıma bağlı yerleşik köy ünitesine yönelemedikleri gibi kentlerin sosyal yaşantılarına da katılmamaktaydılar.[31] Bu kesimin kereste ticaretiyle gelir sağlayan tüccarlara ucuz işgücü sağladığı açıktır.

Rum azınlıkların bölgesel ticaret ilişkilerindeki üstünlükleri mübadeleye kadar sürdü. Cumhuriyet döneminde orman alanlarının devletin denetimine geçmesi ile ve ticaret alanında çıkarılan kanunlarla ilişkiler yeniden düzenlendi.

SONUÇ

Menteşe Sancağı'nda 19. yüzyılda toprak-insan ilişkilerinin değişim sürecinde başlıca iki evre dikkati çekiyor. Geleneksel Osmanlı toprak düzeninin çözülmesi ve büyük toprak sahipliğine geçiş ile sonuçlanan birinci evre sancaktaki miri toprakları oluşturan Mihrimah Sultan Vakfı'nın yönetiminin 1739 tarihinden başlayarak mütesellimlere ve onların kazalardaki uzantıları olan âyânlara verilmesiyle başlamış, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılması ile de hız kazanmıştır. 1858'den sonra Menteşe Sancağı'nda kurulan büyük çiftlik işletmelerinin yeni sahipleri mütesellimler, tımarlı sipahiler, "ehl-i örf" ve "ehl-i şer" kesiminden kişiler ile Rum ve Yahudi azınlıklardır.

Bu yeni mülkiyet yapısı içinde tahıl üretiminden kırsal alanda elde edilen sermaye birikimi bölge içinde ticaret sermayesine dönüşememiş, ya dış pazarlara akmış, ya da yine toprağa yatırılmıştır. Bunun temel nedeni, daha çok dış etmenlerle, bölgesel ticaret ilişkilerinin 19. yüzyıl sonunda gösterdiği değişim sürecidir. Bu dönemde Batı Anadolu'da dış etmenlerle kurulan yeni ulaşım sisteminin uzağında kalan Menteşe Sancağı bu sistemle bütünleşememiştir.

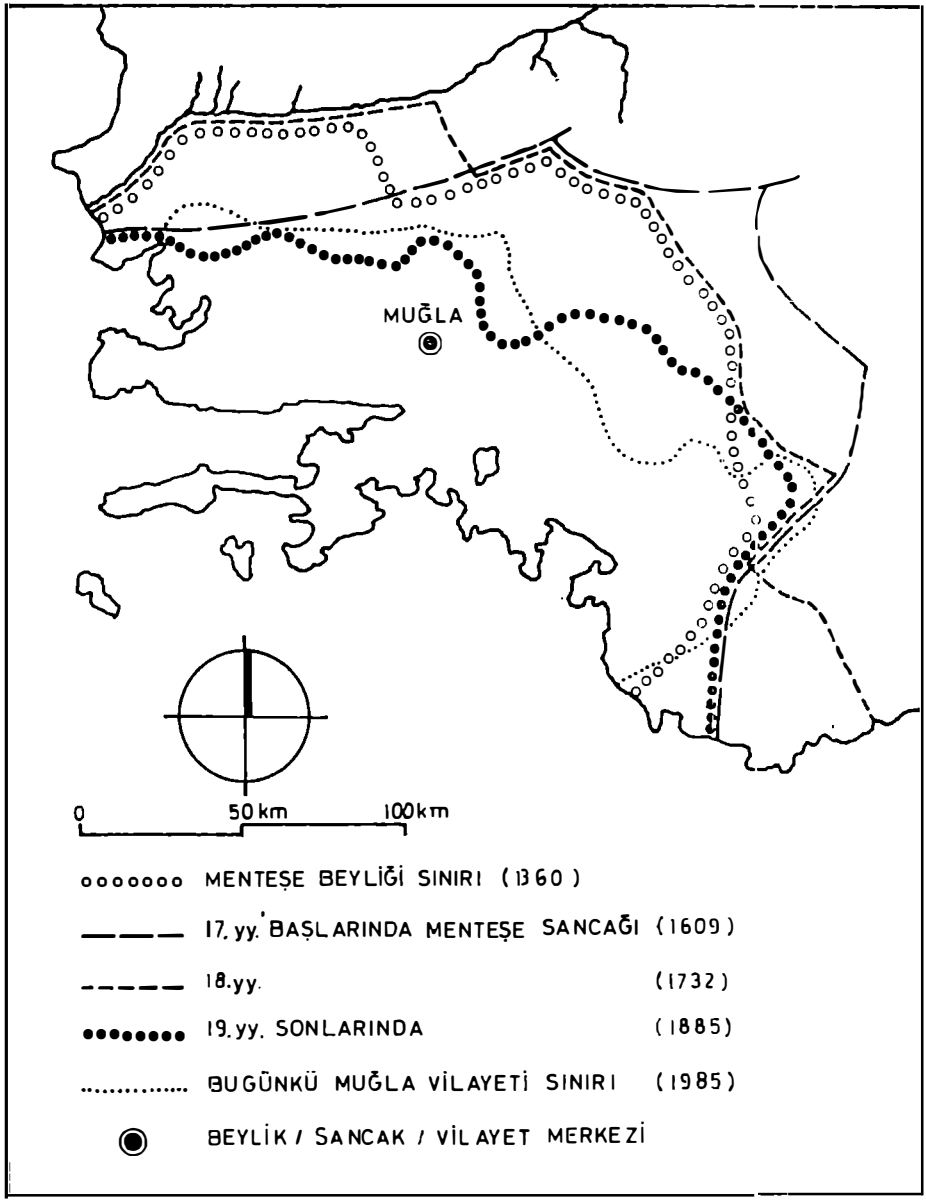
[30] Ü.Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, s.122.
[31] Y.a.g.e., s.54.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında ise dış pazarların talebi sonunda bölgede tütün ekimi yaygınlaştığında, toprak-insan ilişkilerinin değişim sürecinde ikinci evre başlamış, tahıl üretiminden farklı koşullarda gerçekleştirilen bu yeni üretim yapısı yörede büyük toprak sahipliğinin çözülmesi ve mülkiyetin tabana yayılması ile sonuçlanmıştır.

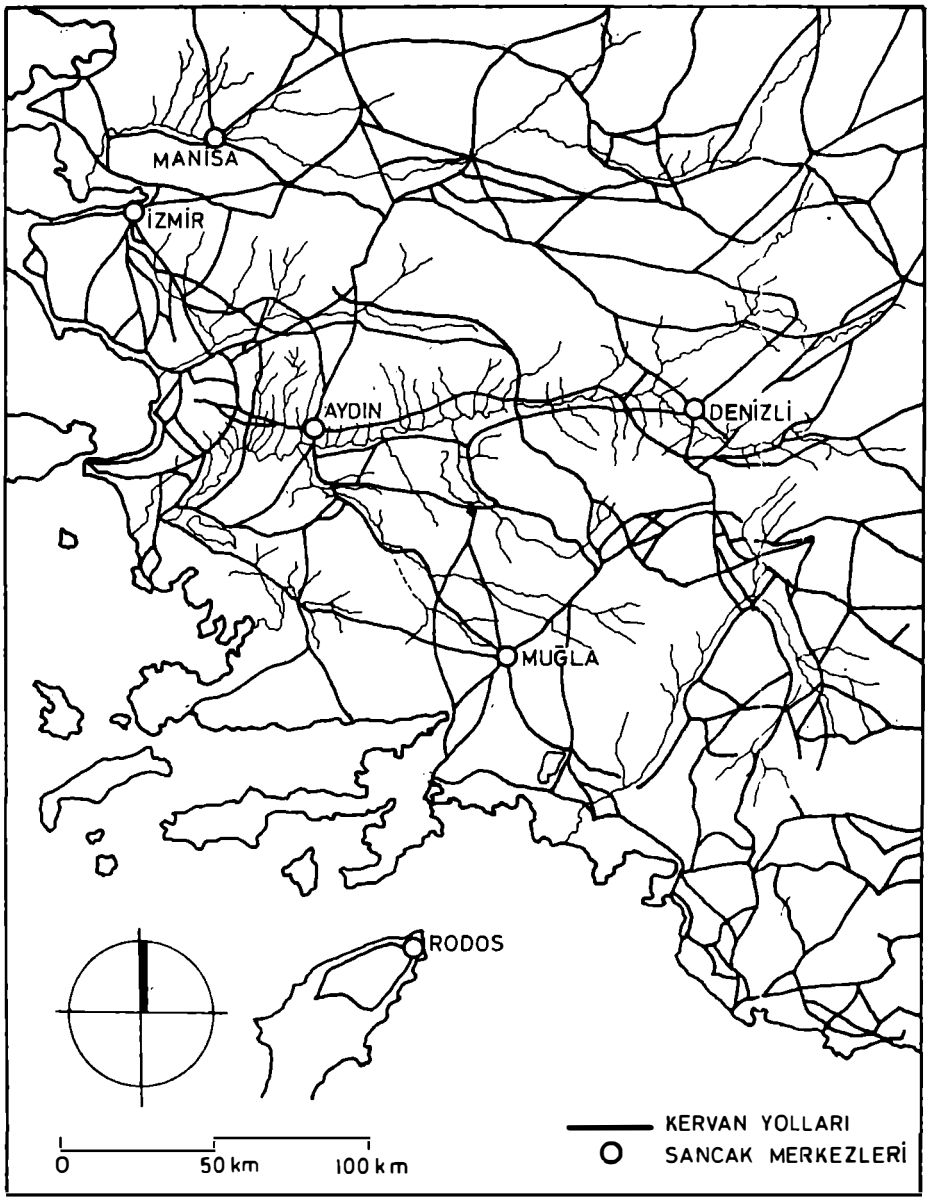
Tablo 1: 19. Yüzyıl Sonunda Menteşe Sancağı'nı Oluşturan Kazalarda Genel Arazi Kullanımı, Nüfus Yoğunluğu ve Köylerin Sayısı

Kaza Adı	Ekili Alanlar (Km²)	Otlaklar (Km²)	Dağlık Alanlar (Km²)	Ormanlar (Km²)	Toplam Kaza Alanı (Km²)	Toplam Kaza Nüfusu (Kişi)	Nüfus Yoğunluğu (Kişi/Km²)	Köy Sayısı
Muğla (Merkez Kaza)	500	150	972	428	2.050	42.801	20.9	55
Bodrum	120	40	582	45	787	14.008	17.8	29
Milas	400	200	896	367	1.863	28.586	15.3	95
Marmaris	200	100	775	315	1.390	12.868	9.3	23
Köyceğiz	350	150	1.484	676	2.660	20.369	7.6	69
Makri (Fethiye)	70	80	3.259	1.041	4.450	23.522	5.3	81
Toplam	1.640	720	7.968	2.872	13.200	142.154	(Ortalama 10 Kişi/Km²)	352

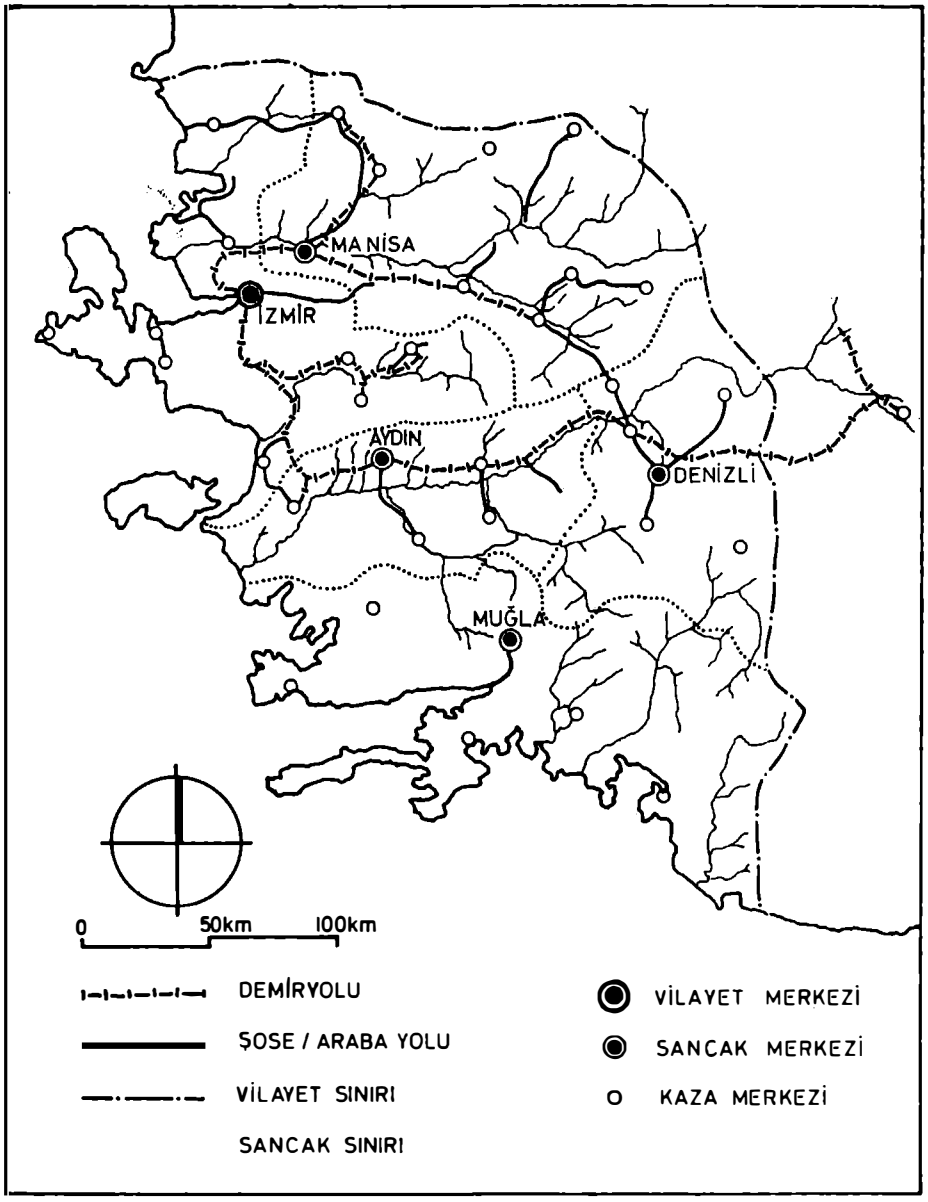
Kaynak: V.Cuinet, **La Turquie d'Asie**, Cilt 3, Paris: Ernest Leroux, 1894, s.339, 643 ve 647'den.

Şekil 1: Menteşe Sancağı'nda yönetimsel sınırların zaman içindeki değişimi.
Kaynak: D.E. Pitcher, An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden: 1972, Harita VIII ve Harita XXV; V. Cuinet, La Turquie d'Asie, Cilt 3, Paris: 1944'ün eki olan harita; P.Wittek, Menteşe Beyliği, Ankara: 1944'ün eki olan harita; Karayolları Gn.Md. Ankara: 1985, 1/850.000 ölçekli harita.

Şekil 2: 19. Yüzyıl ortalarında güney-batı Anadolu'daki kervan yollarının oluşturduğu ulaşım sistemi. Kaynak: H.Kiepert, Karte von Klein Asien, Berlin: 1844, 1/1.000.000 ölçekli haritadan çizildi.

Şekil 3: 19. Yüzyıl sonlarında Aydın Vilayeti'nin yönetimsel yapısı ve ulaşım sistemi içinde Menteşe Sancağı'nın yeri.
Kaynak: V.Cuinet, La Turquie d'Asie, Cilt 3, Paris: 1894'ün eki olan haritadan çizildi.

Köy Ünitesinin Tanımlanması

*Nükhet Sirman**

1930'lardan beri Türkiye neden kalkınamıyor veya nasıl kalkınacak soruları toplum bilim alanında yazan çizenlerin iktisatçı, siyasal bilimci, sosyolog demeden bir çoğunun birincil problemi olmuştur. Bir çoğu da, bu soruların cevabını araştırmaya köylerden başlamışlardır. Eğer bir genelleme yapmama izin verirseniz diyebiliriz ki köy ve köylülük Türkiye'nin hem özünü, gerçeğini ifade etmekte hem de geri kalmışlığının en belirgin sebepleri arasında gösterilmekteydi. Kuruluşundan bu yana Türkiye Cumhuriyeti bir yandan 'köylü efendimizdir' sözleriyle ülkenin kırsal kesime ne ölçüde dayandığını belirtiyor, bir yandan da tarımdan sanaiye artık aktararak gelişmiş sanayi toplumu halini almanın yollarını arıyor. Bu yüzden de köy ve köylülük çelişkili anlatımlarla yazın hayatımıza damgasını vurdu.

Edebiyattan, toplum bilimlere, toplum bilimlerden siyasete kadar birçok kişiyi meşgul etmesine rağmen köy denilen topluluğun ne olduğunu, nasıl kavramlaştırılacağını sistematize etme görevini asıl olarak sosyologlar üstlendi. Hatta bir anlamda Türkiye'de araştırmaya dayanan sosyolojinin doğuşu köy sosyolojisi ile birlikte olmuştur da denebilir. Her şeyden önce köy ampirik bir gerçeklik olarak tanımlandı. İnsanların yaşadığı topluluklar, yerleşim biçimi, örgütlenmesi ve yaşam biçiminin şekli, dokusu açısından belli tiplere ayrıldı. Köy, yüzyüze ilişkilerin hüküm sürdüğü bir yerleşim biçimi olarak toplumsal tiplerin belki de en basiti olarak tanımlandı. Köyün tanımı için karşıt bir tip olarak modern endüstrileşmeye doğru giden bir evrim çizgisinin başlangıç noktası, gelenekselliğin, duraganlığın örneği sayıldı. Amerikalı sosyolog-antropolog Redfield'in analizlerine dayanan bu görüşlere göre köy, onu kent yaşamından ayrıştırmaya yarayan birkaç önemli değişkenle tanımlanabilirdi: 1) tarımsal üretimin iktisadi faaliyetlerin başında gelmesi, 2) işbölümünün fazlaca gelişmemiş olması ve dayanışma biçiminin Durkheim'in mekanik dediği şekle benzemesi, 3) aile-

* B.Ü. Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

nin temel ünite olarak tanımladığı katmanlaşmamış, homojen bir 'cemaat' yapısı ve 4) bu yapının yeniden üretebildiği yeniliğe kapalı, geleneksel bir dünya görüşünün hakim olması. Böyle bir tanımla işe başlanıldığında araştırmalar değişmeyi sağlamanın yollarını aramak, köyleri açık/kapalı, geleneksel/modern ölçütlerine göre tanımlamak, veya yol, traktör, okul, farklı bir ürünün gelmesi gibi 'yenilikçi' faktörlerin köy yapısında meydana getirdiği değişiklikleri saptamak gibi amaçlar edindiler.

1970'lerden itibaren tarıma ve köylülüğe bakış modernizasyon sorunsalından uzaklaşarak yapısal dönüşümlerin izlenmesi biçimini aldı. Esas sorun kapitalist ilişkilerin Türkiye'nin kırsal kesimine ne ölçüde girdiği ve bunun kırsal kesimde ortaya çıkacağı yeni sınıf yapısının alacağı biçimdi. Bu yaklaşımlar kırsal kesimi homojen ve dolayısıyla duragan bir yapıyla özdeşleştiren köylülük kavramı yerine, tarihsel dinamiklere göre farklılıklar gösteren sınıfsal yapılara göre tanımlamaya çalıştılar. Dolayısıyla araştırmalarda köylülük klasik Marksist yazında önemli bir yer işgal eden köylülüğün tasfiyesi bağlamında ele alındı. 1960'ların sonlarında ve 1970'lerde yapılan araştırmaları özetleyen Akşit'e göre, Türk tarımında meta üretiminin hızla gelişmesine karşın toprak sahipliğinde beklenen bir kutuplaşmanın meydana çıkmadığı ve küçük meta üreticiliğinin Türk tarımının en belirgin özelliği haline geldiğini gösteren önemli ipuçları ele geçirildi (Akşit 1988). Bu konuda teorik yazılarıyla üzerine şimşekleri çekmiş olan Boratav, küçük üreticiliği pazarla bütünleşmiş, artı ürüne tüccar ve tefeciler tarafından el konma temelinde kapitalistleşmiş bir üretim biçimi olarak tanımladı. Bu noktadan sonra da tartışmalar, kapitalizmin tarıma girişinin yaygın biçiminin ne olduğu, büyük kapitalist işletmelerin artıp artmadığı, küçük üreticiliğin yaygınlaşmasının farklı bir kapitalistleşme biçimine işaret edip etmediği, tarımda emeğini satarak geçinen bir sınıfın ortaya çıkıp çıkmadığı gibi konularda yoğunlaştı.

Bu bağlamda araştırmaların odağına köyden ziyade tarımsal üretimin temel birimi olan hane işletmesi oturtuldu. Örneğin, küçük üreticilerin sınıfsal ilişkilerini anlamak için toprak büyüklüğünden ziyade, tarımdaki üretim ve dolaşım ilişkilerine dikkat çeken Boratav, bu ilişkileri temel alan araştırıcının 'tabandan' başlamasını ve bu yüzden de 'temel üretken birimini' 'hareket noktası' seçmesi gerektiğini vurguladı (1980: 18). Tarımda temel üretken birim Boratav'a göre tarımsal işletmedir. Türkiye'de yaygın olduğunu iddia ettiği pazara açılmış küçük meta üretiminde bu işletmeler üretim araçlarına sahip olan ve 'esas itibariyle' aile emeğine dayanarak üretim yapan hane birimleridir (age: 33). Bu şekilde köy ailesi piyasa mekanizması aracılığıyla toplumun temel ekonomisine bağlanıp, durağan bir köy yapısının parçası olmaktan çıkarıldı. Tarımsal dönüşüm modellerinin içine bir yandan devlet politikaları ve uluslararası kapitalizmin ögeleri dahil edilirken, diğer yandan köy anlamlı bir yapı olmaktan çıkarıldı ve sözü dahi edilmez oldu.

Köylülüğün tasfiyesi/direnmesi sorunsalı 1980'lerde özellikle yurtdışında yapılan doktora çalışmalarında yeniden ele alındı. Bu çalışmaların yazarları haneyi temel üretim birimi almayı sürdürmelerini Boratav'da da görüldüğü gibi

üretim ilişkilerini sorunsalın temeline oturtmalarıyla açıkladılar. Aydın (1986) ve Morvaridi (1986) gibi araştırmacılar köylülüğün tamamen ampirik ve betimsel bir tanım olduğunu, teorik çözümlemelerde yeri olmayacağını vurguladılar. Buna mukabil tarihsel ve toplumsal farklılıkları içeren bir yaklaşımın toplumsal üretim ilişkilerini irdelemesi gerektiğini, bu bağlamda da hanenin bir üretim birimi olarak karşımıza çıktığını belirttiler. Aydın'a göre ulusal ekonomide gittikçe ağırlığını koyan kapitalist birikim biçimi yaygınlaştıkça hane bazında üretim yapan birimlerle karşılaşıyor ve bu birimleri kendi birikim modeline göre yeniden yapılandırmaya çalışıyor. Fakat hane yapısının da kendinden gelen bir dinamiği sermayenin proleterleştirme mantığına karşı koyabiliyor. Sonuçta sermaye, tamamen ortadan kaldıramadığı haneyi kendi yeniden üretim devresinin bir parçası haline getirmekle yetiniyor. Bir yandan ticaret sermayesi üreticinin artı ürününe elkoyarken, tarımsal üretim bazında kendini yeniden üretemeyen hanelerin bireyleri mevsimlik işçilik yapmaya zorlanıyorlar. Dolayısıyla Aydın'a göre hane üretimi hem emek hem de ürün bazında sermayenin kırsal kesiminden artı elde etmesinin önemli bir biçimi olarak var olmaya devam ediyor.

Kapitalizmin küçük meta üretimine sürekli olarak bir alan tanıdığını ve bu üretim biçimini yeniden ürettiğini kabul eden diğer bir araştırmacı da Morvaridi. Doğu Anadolu'da şeker pancarı üretimini ele alan Morvaridi'nin temel sorusu sermaye ile hane üreticilerinin karşı karşıya geliş süreçlerinde devletin oynadığı rolü irdelemek. Morvaridi'ye göre sermaye her zaman karşısında her türlü bağdan tamamen kopmuş olan 'hür' bireyi bulmak ister. Hane işletmesinin süregelmesi birey ile sermaye arasında aracı (mediator) rolü oynayan başka bir yapının bulunması anlamına geliyor. Morvaridi'nin şemasına göre birey ile kapitalist sosyal formasyon arasında hane dışında başka aracılar da var: devlet işletmeleri (ki burada özellikle Şeker Şirketini kastediyor) ve devletin kendisi. Bu aracıların da içerisinde bulunduğu politik süreç sermaye ile bireyin karşı karşıya gelip gelmeyeceğini, diğer bir deyişle hane işletmelerinin çözülüp çözülmeyeceğini belirliyor.

Aydın'ın da Morvaridi'nin de birleştiği temel noktaları tekrar etmekte yarar var. Araştırmacılara göre tarımsal yapılar otomatik bir süreç içinde ve benzer biçimde çözülmüyor. Süreç çok daha karmaşık ve eşitsiz. Hane bazında örgütlenen köylü üretimi direnebiliyor sermayeye karşı, bağımsızlığını korumak için bir mücadele verebiliyor. Hane bu mücadeleyi nasıl verebiliyor sorusuna bakıldığında da her ikisinin cevabı aynı: kadın emeği. Cinsiyete dayalı bir işbölümüne göre örgütlenmiş olan hane, kadınların ücretsiz işçi olarak çalışmasını öngörüyor. Haneyi sermaye ile mücadelede başarılı kılan hanenin cinsiyetçi sistem sayesinde kadının emeğine el koyabilmesi. Feminist yazından oldukça etkilenen bu yaklaşımlar hanenin iç dinamiğini kapitalist küçük üreticilik teorisinin açıklayıcılığını pekiştirme amacıyla gündeme getirmeye çalışıyorlar.

Dikkatlerin yeniden köylülüğün tasfiyesi sorunsalı üzerine çekilmesinin bir nedeni sosyal bilimlerde etkinliğini gittikçe artıran feminist yaklaşımlar ise bir başka nedeni de ODTÜ'de Akşit, Arıcanlı ve Keyder tarafından yürütülen "Türkiye'de Kırsal Dönüşüm Yolları ve Mevsimlik Göç" araştırmasının sonuçlarının

yayınlanmasının verdiği ivmeydi (Akşit ve Keyder 1985; Keyder 1983). İlk elde ortaya çıkan bilgiler kapitalist sayılabilecek işletmelerin sayılarının az olduğunu, buna mukabil Türkiye'de kırsal kesimde dinamizmin küçük işletmeler düzeyinde yaşandığını gösteriyordu. Bu araştırmanın elde ettiği verileri bir modele oturtan Keyder'in yanıtsız bıraktığı soru yukarıda özetlediğim çalışmaların tam da cevaplamaya çalıştıkları konuydu: farklılaşan küçük üreticilerin neden kapitalist işletmelere dönüşmedikleri sorusu. Buna karşın, Keyder Türkiye'de kırsal dönüşümün köy bazında anlaşılması gerektiğini vurguladı (1983). Keyder'e göre köy, hanelerin davranışını yapısal olarak sınırlayan bir olgu ve bu nedenle de hanelerin ulusal ekonomi ile entegrasyonunu belirleme gücüne sahip. Bunun nedenlerinin araştırılmasına geçince ise Keyder kaçamak yanıtlar veriyor: köyün tarihinin orada yaşayan kişileri benzer sorunlarla karşı karşıya bırakmış olması ve onları benzer davranışlara itebileceği, yeniliklerin köydeki hanelerce hep birlikte kabul edilip red edileceği, göç, toprak açma gibi faaliyetlerin köyün bütününü etkileyebileceği gibi.

Burada benim vurgulamak istediğim nokta da köyün tarımsal dönüşümleri etkileyebilecek bir olgu olduğu fakat böyle bir önermeyi ileri sürerken köy adı verilen bütünlüğün ne olduğunun dikkatle araştırılması düşünülmesi gerektiği. Aydın ve Morvaridi'nin tezleri hanenin iç dinamiğini vurgulamanın gereğine işaret ederken hanenin dış dinamiğini yalnızca ve yalnızca ulusal piyasa mekanizmaları ve bu mekanizmaları düzenleyen devlet ve politikaları olarak tanımladılar. Hanenin içinde yer aldığı köy toplumunu tamamen gözardı ettiler. Oysa ki kendi araştırmaları bile bir anlamda köy araştırmalarıydı. Aydın Diyarbakır'ın iki köyünü karşılaştırmış, Morvaridi ise Iğdır'ın bir köyünü en ince detayına kadar betimlemiştir. İlginç olan her ikisinin de köy bazında girişilen haneler arası emek veya ürün değişimlerinden söz etmelerine rağmen bunların hanelerin yeniden üretim süreçlerini etkileme veya sermayeye karşı direnme açısından bir anlamı olup olmadığını kendi kendilerine sormayışları. Oysa dikkatle incelendiğinde köy içinde haneler arası toplumsal ilişkilerin metalaşma sürecini etkilemede çok önemli bir rol oynadıkları görülür. Şimdi bu rolü irdelemeye çalışacağım.

Kapitalistleşmeyi tanımlarken yukarıdaki araştırmacıların çoğu H.Friedmann'ın modelinden oldukça etkilenmişlerdir. Friedmann (1980) üretim birimi olarak haneden söz ederken bu birimin meta ilişkilerinin geçerli olmadığı bir alan tanımladığını söyler. Yani bir anlamda hane içinde pazarda geçerliliği olmayan birtakım ilişki biçimlerinin emek sunumunu düzenlediğini anlatır. Friedmann'a göre pazar mekanizması işletmelerin pazara tekil olarak girmelerini ve aralarındaki ilişkinin ayrılık ve rekabet eksenine oturmasını öngörüyor. Buna mukabil, aile içi ilişkiler rekabetten ziyade dayanışmaya, kazanç (veya fazlalık-kâr demeden) sağlama amacını güden bir değiş dokuş prensibi yerine emeğin, birikimin ve kazançların biraraya getirilmesine (pooling) dayanıyor. Morvaridi ve Aydın da hanenin iç ilişkileri derken tam da bu hizmet ve emek sunumunun patriyarkal bir mantığa dayandığını ve dolayısı ile emeğin karşılıksız olarak sunulduğunu vurgularlar. (Bu noktada ben kendilerine katılmıyorum. Bu emek sunumu-

nun da bir karşılığı var ve bunun ne olduğunu anlamak için hane içi ilişkileri dikkatle ve uzun vadede incelemek gerek. Ama bu tebliğde bu noktayı geliştirmeye olanak yok.) Bu görüşten yola çıkarak da hane içi dönüşüm mekanizmalarının dayanışma yerine sömürüye dayandığını vurgulayarak Friedmann'ı (haklı olarak) eleştirdiler. (Nitekim, daha sonraki bir yazısında Friedmann da bu eleştiriyi kabul etmiştir.) Hanenin dışında ise hem Friedmann'a hem de adı geçen araştırmacılara göre pazar mantığı, diğer bir deyişle, meta ilişkileri mantığı işlemektedir. Oysa ki köy yapısı pazar mantığının hane dışında da tam anlamıyla yaygınlaşmasını engelleyen bir unsur olarak çıkıyor karşımıza.

Söke'de hane işletmelerinin pamuk üretimini nasıl gerçekleştirdiklerini araştırmak üzere iki yıla yakın bir süre oturduğum bir köyde çektiğim sıkıntıların başında köyde herkesin ürettiği süt, yoğurt, yumurta, ve sebze elde etmek geliyordu. Ne kadar para önersem bu maddeleri köyün içinden temin etmek mümkün olmuyordu. Bu sıkıntı sonunda bana, köy içinde bu maddelerin ve ayrıca emeğin hangi prensiplere göre elden ele dolaştığını araştırmam gerektiğini göstermeye yaradı. Hakikaten de köyün içinde haneler arasındaki akrabalık, komşuluk ve dayanışma ilişkilerine dayanan bir değişim sisteminin hakim olduğunu gördüm. Bu sistem her şeyden önce haneler arası değişimi para temelinden ayırıp haneler arasında (veya daha doğrusu kişiler arasında) kurulan değişken sosyal ilişkiler temeline oturtuyordu. Örneğin, komşusundan yumurta alan bir kadın, karşılığını komşusunun soğanlarını çapalayarak veya istendiği zaman fasulye vererek 'ödüyordu'. Karşılık da bir ödemeden çok aralarındaki toplumsal ilişkinin bir gereği olarak veriliyordu. Önemli olan ödeme yapmaktan çok ilişkiyi devam ettirmekti. Karşılığın alacağı biçim değiştirilen nesnelerin kendilerine değil, değişime giren kişilerin ilişkilerine göre değişiyordu. Yakın bir komşu veya akraba hemen bir karşılık verme gereğini duymazken, arada bir ilişkiye girilen bir kişi daha kısa bir sürede eşit bir karşılık vermeye çalışıyordu.

Bu mübadelenin en önemli sonuçlarından biri piyasa değeri farklı olan mal veya hizmetlerin eşitmiş gibi köy içi dolaşım sisteminde yer almaları. Hanelerin yeniden üretimi için elzem olan birçok ürün ve hizmet böylece piyasa değerinin çok altında elde edilebiliyor, bu da hanelerin yeniden üretimini daha ucuz bir hale getiriyor.

Toplumsal ilişkilere dayanan bir dolaşım sisteminin gittikçe yaygınlaşan metalaşma süreci çerçevesinde var olmasının da ayrı bir önemi var. Yukarıda da belirttiğim gibi bahis konusu köyde hanelerin çoğu aynı zamanda pamuk üreten aile işletmesi durumundala; (bkz. Sirman 1988). Pamuk üretimi tamamen pazara yönelik bir üretim biçimi ve kullanılan girdilerin büyük bir bölümü para karşılığı pazardan sağlanan metalardan oluşuyor. Gelişmiş ve büyük ölçüde devlet kontrolünden çıkmış olan kredi, girdi ve ürün pazarının yanında pek de o kadar gelişmemiş toprak ve emek pazarı bulunuyor. Gelişmemiş toprak ve emek pazarı sözcükleri de bu malların değişiminde pazar mekanizmasının yanında başka mekanizmaların da varlığına işaret ediyor. Toprak alım satımı (pamuk tarlası olarak) köyde epeyce yaygınlaşmış olmasına ve tüm Söke ovasında geçerli olan fiyatlara uymasına rağmen alış verişlerin çoğunun akraba ara-

sında yapıldığına tanık oluyoruz. Tarla satmak kişinin köydeki konumunu belirlemesi açısından hâlâ çok önemli. Kimse kolaylıkla tarla satmaya yanaşmıyor, tarlasını kendisi işletemiyorsa ekonomik açıdan anlamlı olmasa bile bir akrabasına veya komşusuna ortağa veya kiraya veriyor. Tarlasını satan kişi genellikle mirasçıları (yani genelde çocukları) ile olan ilişkisinin durumunu gündeme getirmiş oluyor. Dolayısıyla "Ahmet efendi tarlasını satmış" haberi esasında "Ahmet efendi kızıyla tamamen darılmış" mesajını veriyor. Tarla satıldığı zaman da alan her zaman en yüksek fiyatı teklif eden olmuyor: "mecburdum, darılırdı, üç kuruş için şimdi insan kırmanın ne gereği var..." gibi açıklamalar pazar mekanizmasının sosyal ilişkileri alt üst etmediği müddetçe tam anlamıyla geçerli olmayacağının bir kanıtı.

Pamuk üretiminde pazar mekanizmalarını en çok gündeme getiren gereksinim kısa bir süre için çok miktarda ihtiyaç duyulan emek, özellikle hasat mevsiminde gerekli olan emek pamuk üretiminin en pahalı girdisi aynı zamanda. Üretim masraflarının yarısına yakın bir bölümünü oluşturan bu girdinin yükünü azaltmak için üreticiler hane emeğini mümkün olduğu kadar fazla kullanmaya çalışıyorlar. Pamuk hasadının sürekli olmayışı ve zamanın sınırlı olması yüzünden haneler hasat sürecini kendi başlarına yürütemiyorlar. Para karşılığında amele bulmak yerine haneler-arası emek değiş tokuşuna girerek bir hanenin içindeki emek gücünü son haddine kadar kullanmanın yollarını arıyorlar. Strateji hanehalkının hergün bir komşunun tarlasına hasada giderek kendi hasadını 'ücret ödemeden' tamamlamak. Pamuk tarlasındaki emek alış verişinin köy içindeki 'hacet' değiş tokuşundan çok önemli bir farkı var: verilen emek miktarı ve zamanı detaylı bir biçimde hesaplanıyor ve burada kesin bir eşitlik aranıyor. Emeğe karşılık ancak eşit miktarda emeğin geçerli olması kuralı ancak bazı hallerde ihlal edilebiliyor: çok yakın ilişkisi olan akraba veya komşular emeğin yerine başka bir karşılık kabul ediyorlar. Örneğin bir yakınından traktör kiralamış olan bir hane traktör kirasını emek sunarak karşılayabiliyor. Ama bu şartlarda hesap traktörün ve emeğin pazarda geçerli olan fiyatları üzerinden yapılıyor. Öte yandan kıt olan emek olduğundan da bir traktör sahibi traktör kirası karşılığında amele bulamıyor.

Buna göre pazar mekanizmasının en azından pamuk üretimi bağlamında epeyce yaygınlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylemeden önce bu varsayımı da sorgulayan başka bazı hallere de bakmamız gerek. Tarla sürmek için traktör kiralayan bir üretici genellikle traktör sahibinin emek gücünden sürücü için ayrıca bir ücret ödemeden yararlanıyor. Böylece bu hizmete piyasa değerinin altında el koyabiliyor. Üretici tarlasını ekime veya sulamaya hazırlarken çok az üreticinin sahip olduğu pahalı makinelere ihtiyaç duyduğunda gelişmiş bir traktör kira pazarı olmasına rağmen sahiplerinden karşılıksız ödünç alabiliyor. Bu durumda ödenmesi gereken tek meblağ harcanan mazotun karşılığı. Kira parası istemek komşuluğa sağmayan bir davranış olarak görülüyor. Amele bulamayan bir tarla sahibi ücret artırarak işçi bulmaya kalktığında da başarılı olamıyor. Bir yandan çoğunluğu pamuk üreticisi olarak ücret ödemek durumunda olabilecek diğer köylülerin baskıları değiş dokuş anlaşmaları emek ar-

zının ücrete bağlı olmasını engelliyor. Diğer bir deyişle pazar mekanizmalarının en çok nüfuz ettiği pamuk tarımında bile bu mekanizmaların işleyişini engelleyen ve köy bazındaki ilişkilere dayanan toplumsal mekanizmaların etkilerini görebiliyoruz.

Son yıllarda artan üretici sayısı ve verim sonunda köyün ekonomik olarak aktif nüfusu köyün pamuğunu toplamaya yetmemeğe başlamasıyla köye dışardan, özellikle Denizli ve Afyon'dan mevsimlik işçi gelmeye başladı. Mevsimlik işçi kullanımı Söke ovasında yeni bir uygulama değil. Ovadaki büyük çiftlik sahipleri 1960'lardan beri artan pamuk üreticiliği sonucunda bu yola çoktan başvurmak zorunda kalmışlardı. Bu büyük çiftçilerle karşılaştırıldığında küçük üreticilerin mevsimlik işçi bulma ve sürekliliği sağlama açısından gösterdikleri başarı yine köylülük ilişkileri bağlamında açıklanabilir. Gelen işçileri kendi evlerinin yanında yatırarak ve onları köyün içindeki toplumsal mekanizmalara entegre ederek köylü üretici emek pazarı ilişkilerini toplumsal ilişkiye dönüştürebiliyor. Yaz aylarında geliştirilen bu ilişki, kış aylarında aileler arası ziyaretlerle pekiştiriliyor, karşılıklı görev ve yükümlülüklerle donanmış, pazar ilişkisinin dışına taşan bir ilişki haline sokuyor. Bu sürecin en uç biçimi ise köydeki orta ve büyük üreticilerin mevsimlik işçi ailelerinden kız alarak ilişkiyi toplumsallaştırma veya köylüleştirmeleri. Bu sayede her yıl gelmeleri garantilenmiş olan ve aralarında pazar mekanizması dışında başka ilişkilerin de kurulmuş olduğu bir emek havuzuna kavuşmuş oluyorlar.

Bu ilişkinin eşitlikçi olduğunu veya sömürü içermediğini söylemek gibi bir niyetim yok. Ayrıca haneler arasında veya hane içindeki karşılıklılığa dayanan değişimlerin de eşitlikçi olduğunu iddia etmek akrabalık ve komşuluk kavramlarını köylerde yaygın olan ideoloji bağlamında ele almak olur. Önemli olan pazar mekanizması dışında gelişen bazı kurallara göre hane bazında meta üretiminin sürekliliğinin başarıyla sağlanması. Klasik sosyolojinin yüzyüze ilişkiler diye nitelendirdiği ve köy adı verilen toplumsal yapıyı oluşturan bu komşuluk, akrabalık, aile ve cinsiyet ilişkileri metalaşma sürecini yavaşlatabiliyor. Betimlemeye çalıştığım mübadele sisteminin mantığını bu toplumsal ilişkiler oluşturuyor. Bu nedenle bu ilişkilerin dayandığı temelin ve hangi koşullarda çözüleceğinin de araştırılması gerek. Söke'de araştırdığım köy bağlamında daha da ileriye gidip bu ilişkilerin köy içinde birikim sürecine bir sınır getirdiğini ve bu sınırı aşan üreticilerin köylülüğü de terk etmek zorunda kaldıklarını söyleyebilirim. Nitekim köyden kente göç topraksızlardan ziyade birikim sürecini farklı bir boyutta sürdürmeyi tasarlayan/tasarlayabilen kişilerce girişilen bir süreç.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığım olgu köy sınırları içinde varolan bir mübadele sisteminin ana hatları. Bu sistem köy dışında akrabalarla bile olsa etkili olamıyor. Köy, tam da bu ilişkilerin oluşturduğu toplumsal bir ünite olarak karşımıza çıkıyor. Diğer bir deyişle, klasik sosyolojinin yaptığı gibi köyü bilinen ampirik bir gerçek olarak kabul etmek yerine, bu ünitenin nasıl var olduğunu, hangi ilişkilere dayanarak kurulduğunu ve hangi koşullarda varlığını sürdürmeye devam edebileceğini araştırmak, kırsal dönüşüm sorunsalının gözardı ettiği, fakat buna mukabil sosyolojinin eskiden beri araştırma nesnesi olarak

birçok ilişkiyi gündeme getirebilecektir.

Burada son söz olarak köy ünitesinin kurulmasında kadının rolüne değinmek istiyorum. Köyü kuran, tanımlayan mübadele sisteminin kimler tarafından hangi bağlamlarda kurulduğu ve nasıl değiştiği sorusu sorulduğunda ise yine karşımıza kadınlar çıkıyor. Kısaca söz etmek gerekirse haneler arasındaki ilişkileri kuran ve düzenleyen genellikle kadınlar. Haneler arasındaki mesafe genelde kadınlar tarafından belirlenmekte, kadınların birbirini ziyaret edip, değiş-dokuş ettiği haneler komşu, akraba gibi betimlemelerle birbirine "yakın" sayılmaktadır. Haneler arası ilişkilerin en bariz tezahür biçimini hanenin ekonomik (pamuk toplamada amele bulmaktan, geçimlilik üretimindeki "yardımlaşmaya") ve toplumsal (yeni bir hane oluşturma süreci olarak tanımlanabilecek evlilik bağının düzenlenmesi) bir ünite olarak yeniden üretim sürecinde gördüğümüzü ve bu süreçte de kadınların başrolü oynadıklarını düşünecek olursak neden kadınların köy toplumunun sınırlarını belirlemede önemli bir işlev üstlendiklerini de anlamış oluruz. Köyde sıkça söylenen 'bir köyü kadınlarından bileceksin' sözü belki de tam böyle bir toplumsal gerçeği mi dile getiriyor?

KAYNAKLAR

Akşit, B. (1988) "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)," **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yay., Ankara, s.179-195.

Akşit, B. ve Keyder, Ç. (1985) "Kırsal Dönüşüm Tipolojisi," B. Akşit, **Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme** içinde, Turhan Kitabevi, Ankara, s.87-104.

Aydın, Z. (1986) **Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalhana**, Ithaca Press, Londra.

Boratav, K. (1980) **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, AÜSBF Yay., no. 454.

Friedmann, H. (1980) "Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations," **Journal of Peasant Studies**, c.7, s.158-184.

Keyder, Ç. (1983) "Paths of Rural Transformation in Turkey," **Journal of Peasant Studies**, c.11, s.34-49.

Morvaridi. B. (1986) **The Process of Agrarian Transition: Household Enterprise Production and Reproduction in a Sugar Beet Growing Region of Turkey**, Kent üniversitesi, basılmamış doktora tezi.

Sirman, N. (1988) "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri," **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yay., Ankara, s.209-231.

Küçük Meta Üretimi, Sosyo-Kültürel Değişme ve Güneydoğu Anadolu Sulama- Kalkınma Projeleri*

*Bahattin Akşit***

1. GİRİŞ

Kapitalizmin üçüncü Dünya ülkelerine özellikle son kırk yıl boyunca yerleşmesi, Kırsal ve kentsel üretimin örgütlenmesi, eski yapıların dönüşmesi, yenilerinin ortaya çıkması, değişmenin veya devamlılığın boyutları gibi sorunların incelenmesini gündeme getirdi. Küçük meta üretimi kavramı veya kuramı, köylerde geçimlilik tarımsal üretimi bırakarak pazar için meta üretimi yapan ve bunu yaparken de modern teknoloji ve girdileri kullanan fakat mevsimlik işçiler dışında sürekli ücretli işçi kullanmayan küçük ve orta çiftçileri ve kentlerde geleneksel üretim biçimlerini kullanarak modern kent ekonomisinin parçası haline gelen ama ücretli işgücü kullanımını en az düzeyde tutup daha çok hane halkı ve çırak emeği kullanan "modern esnaf ve zanaatkarları" veya küçük girişimcileri anlamak üzere geliştirildi.

Küçük meta üretimi kavramı ile birlikte bu kavrama yöneltilen eleştiriler de gündeme geldi. Bu kavramın fazlaca iktisat ilişkileri üzerinde durduğu, küçük üreticileri türdeşleştirici bir gözlükle gördüğü ve küçük meta üreticileri arasındaki sınıfsal farklılaşmaları, birikim süreçlerini, dönüşümleri ve çözülmeleri gözardı ettiği ortaya çıktı. Bu süreç ve değişimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için akrabalık, hane halkının örgütlenmesi, dinsel ve laik kültür yapıları, yerel toplumların yapıları, bölge ve ülke pazarları ile ilişkiler ve devlet politikaları gibi boyutların inceleme çerçevesine sokulması gerektiği bu alandaki araştırmacılar tarafından belirtildi. Bu yeni boyutlarla birlikte oluşturulacak araştırma programı, tam olarak geliştirilmiş durumda değildir.

Ben bu tebliğde, birinci olarak, küçük meta ve kapitalist üretim modellerinin

---

* İkinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne sunulan tebliğ. Türk Sosyal Bilimler Derneği ve ODTÜ Sosyoloji Bölümü, 31 Mayıs-2 Haziran, 1989, ODTÜ, Ankara.

** ODTÜ Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

devlet sulama projelerinin uygulamaya konduğu kırsal alanlarda nasıl işledikleri ve ilişkilendikleri sorusunu gündeme getireceğim. Bu çerçevede gözlenebilecek eğilimlerin Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamındaki kırsal alanlarda geçerli olup olmayacağını tartışabilmek için, ikinci olarak, bu alanlardaki sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları inceleyeceğim. Üçüncü olarak ekonomi, devlet ve kültür yapılarının etkilerini indirgemesiz ele alan bir sorunsal çerçevesinde Güneydoğu Anadolu tarımına hakim olacak olan üretim biçiminin ne dereceye kadar kapitalist ve ne dereceye kadar küçük meta üretimi olacağını tartışacağım.

2. TÜRKİYE'DE SULAMA PROJELERİ VE KAPİTALİZM

Türkiye ekonomisinin bütününe sosyal kuruluş düzeyinde kapitalizmin hakim olduğu, fakat tarımda geri-dönülmez bir şekilde küçük meta üretiminin yaygınlaştığı, buna tek istisnanın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kapitalist tarıma geçiş olduğu ileri sürüldü. İstisnanın nedeni olarak da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihsel ve coğrafi özgüllüğü gösterildi; bu özgüllük sürdüğü sürece de bu bölgelerdeki tarıma kapitalizmin hakim olacağı pek fazla sorgulanmadan kabul edildi (Keyder, 1983 ve 1988). Önemli gerçekler içeren bu tezin tartışılarak sorunlaştırılması gerektiği Keyder ile aynı araştırmada çalışan Akşit (1985 ve 1988a) tarafından belirtildi ve bu yeni çerçeveden olaya bakıldığında Doğu ve Güneydoğu'da da kapitalist üretimin yanında küçük meta üretiminin de yaygınlaşabileceği, keza, Türkiye'nin diğer tarımsal bölgelerinde de kapitalist üretim ilişkilerinin de kök salabileceği savunuldu. Nitekim, tarım sayımlarının genel analizlerine dayanan bulgular ve Söke ovasında, Amasya, Tokat, Antalya ve Adana illerinde yapılan monografik çalışmalar, mevsimlik ve sürekli işçi istihdam eden tarımsal işletmelerin Keyder'in düşündüğünden daha yaygın olduğunu göstermektedir (Varlıer, 1978; Çınar ve Silier, 1979; Akşit, 1985 ve 1988a; Akçay, 1987; Sirman-Eralp, 1988).

Bu tebliğde bu tartışmaya ayrıntılı olarak girmek istemiyorum. Ben bu tebliğde devlet sulama projelerinin küçük meta/kapitalist üretim ilişkilerini nasıl etkilediğini tartışarak GAP illerindeki tarımsal yapının değişme yönünün ne olabileceğini belirlemeğe çalışacağım.

Türkiye'de 1970'lerin başlarına kadar özel sulama kanalları ile sulanan topraklar (10 milyon dekar) devlet sulama projeleri ile sulanan topraklardan (7 milyon dekar) daha fazlaydı. Fakat, özel sulama alanları 10 milyon dekar civarında aynı kalırken devlet sulama kanalları ile sulanan topraklar hızla artmış ve 1988'de 25 milyon dekar civarına çıkmıştır. Böylece sulanabilir toprakların % 41'i sulanır duruma gelmiştir. GAP bölgesindeki kanalların tamamlanması ile 16 milyon dekar toprak daha sulanan topraklara katılacak ve böylece sulanabilir toprakların % 60 civarı sulanır duruma gelecektir (Margulies, 1985; SPO, 1989).

Türkiye'de **sulanabilir topraklar** (85 milyon dekar) tüm ekilen toprakların (277 milyon dekar) **üçte birini oluşturmaktadır** ve buralardan elde edilen ürünler sanayi bitkilerinin hemen hemen tamamını, diğer ürünlerin ise önemli bir kıs-

mını oluşturacaktır. Bu sulanabilir tarım alanlarına hakim olan üretim ilişkileri Türkiye tarımına da hakim olacaktır. **Onun için sulanan topraklardaki üretim ilişkilerinin değişme dinamiklerini dikkatle incelemek durumundayız.** Fakat, ne yazık ki elimizde sulanan topraklarla ilgili fazla veri yoktur. 1980 Tarım Sayımı sadece sulanan işletmelerin işletme büyüklüklerine göre dağılımını vermekte, sulanan toprakların dağılımını vermemektedir. İşletme sayılarının dağılımı açısından, sulanan topraklar ile tüm ekilen topraklar arasında önemli bir farklılık yoktur (DİE, 1980).

İller düzeyindeki bazı veriler, belki de bazı ipuçları verebilir. 1979-82 dönemindeki ortalamalara göre en yüksek düzeyde sulama gerçekleştiren iller ve sulanan alanların ekili alanlar içindeki yüzdeleri şöyledir: Aydın **(% 48)**, Bingöl **(% 47)**, Erzincan **(% 41)**, Hatay **(% 38)**, İzmir **(% 29)**, Bursa **(% 28)**, Van **(% 28)**, İçel **(% 27)**, Erzurum **(% 27)**, Malatya **(% 26)**, Antalya **(% 26)**, Edirne **(% 26)**, Edirne **(% 26)**, Adana **(% 25)**, Maraş **(% 24)**, Ağrı **(% 24)**, Bitlis **(% 23)**, Amasya **(% 20)**, Tokat **(% 20)**, Denizli **(% 18)**, Artvin **(% 17)**, Elazığ **(% 16)**, (Gürkan ve Kasnakoğlu, 1986).

Yüksek düzeyde sulama yapılan illeri Batı'dan Doğu'a doğru dört kümede toplamak mümkündür. Birinci kümede metalaşmanın ilk girdiği Ege ve Marmara Bölgelerindeki iller (Aydın, İzmir, Bursa, Denizli) bulunmaktadır. Sulamanın en yüksek düzeyde olduğu Söke Ovasında araştırma yapan **Sirman-Eralp** (1988), pamuk üretimi yapan büyük ve küçük işletmeleri incelemiş ve küçük işletmeleri birikim olanakları ve kültürel kaynaklar bakımından tabakalandırmıştır. Ayrıca bu işletmelerin Doğu ve Batı Anadolu'daki konumlarını incelemiş ve bazı benzerlik ve farklılıklar bulmuştur.

Sulamanın yüksek düzeyde olduğu ikinci iller kümesi Antalya ve Adana gibi Akdeniz bölgesi illeridir. Her iki ilin köylerinde yaptığım araştırmalara dayanarak bu bölgede küçük meta üretimi yapan çok sayıda işletme ile kapitalist üretim yapan az sayıda işletmenin birarada bulunduğunu söyleyebilirim. **Daha da** önemlisi Antalya köylerinde 13 yıllık bir aradan sonra yaptığım ikinci araştırma, bu köylerden birisinde 1970'lerin başında DSİ tarafından gerçekleştirilen sulamanın küçük üretici-ortakçı köylüleri büyük kapitalist işletme karşısında nasıl **güçlendirdiğini ve meta üreticisi orta çiftçi haline getirdiğini göstermiştir** (Akşit, 1982 ve 1985). Aşağı Seyhan Ovasında sulama teknolojisinin etkileri konusunda Doğruel (1989) tarafından yapılan araştırma, sulama öncesi toprak dağılımı, ticarileşme, makinalaşma gibi başlangıç koşullarının sulama sonrası oluşan yeni yapıları yönlendirdiğini ortaya koymuştur. Çukurova'nın başlangıç koşulları veri alındığında sulama sonrasında küçük üreticiliğin kaybolmadığı hatta güçlendiği bu araştırmanın bir diğer bulgusudur.

Üçüncü kümedeki iller Amasya ve Tokat gibi Orta Anadolu illeridir. Buralarda araştırma yapmamış olmakla birlikte bu illerde de küçük ve büyük işletmelerin birarada bulunduğunu söyleyebilirim.

Oldukça yüksek düzeyde sulama yapılan üçüncü kümedeki iller Doğu Anadolu'da bulunmaktadır. Keban ve Karakaya gibi barajların yapılması ile sulan-

maya başlayan tarımsal alanların toprak dağılımlarının ve üretim ilişkilerinin ne yönde değişmekte olduğu konusunda bazı planlanmakta olan çalışmalar (Gökçe, 1989) dışında elimizde pek fazla veri yok.

Şu anda sulama düzeyleri çok düşük olan fakat önümüzdeki 10 yıl içinde sulama düzeyleri yüksek iller arasına katılacak olan Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Adıyaman ve Gaziantep illerinin tarımsal alanlarının sosyo ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarının ne yönde değişeceğini anlayabilmek için şu andaki yapıların ve değişme dinamiklerinin incelenmesi gerekmektedir. İşte bu tebliğde bu yapılmaya çalışılmaktadır.

3. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KÖY TOPLUMU, HANE VE DİĞER KÜLTÜREL YAPILARIN TARİHSEL VE BUGÜNKÜ KONUMU

Göçebe toplum ve hayat tarzından yerleşik köy toplumuna ve oradan da kentsel hayat ve işlevlere geçişler gibi insanlık tarihinde çok önemli yeri olan süreçler bundan aşağı yukarı on bin yıl önce Fırat ve Dicle arasındaki ovaların alt kısmında gerçekleşmiştir. Bu nehirlerin yukarı kısımlarındaki dağ ve ovalık alanlarda, yani Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ise göçebe aşiret örgütlenmeleri çerçevesinde gerçekleştirilen hayvancılık, göçerlik; yaylacılık, kom, zoma gibi yarı göçer yarı yerleşik ekonomik ve sosyal hayat biçimleri ve bunlarla ilişkili kültürel yapılar yerleşik köy ve kent hayatına hakim olagelmiştir. İçinde bulunduğumuz yüzyıla kadar süren geçmesi bölgedeki bu durum, son yirmi otuz yıl içindeki köyleşme ve kentleşme süreçleri ile hızlı dönüşümler dönemine girmiştir. Önümüzdeki onbeş-yirmi yıl içinde gerçekleşebilecek sulama ve kalkınma projeleri ile bu dönüşümler daha da hızlanacak ve karmaşıklaşacaktır.

Köy ve köy-altı yerleşimlerin oluşumu ve buralardaki hane ve toplum yapılarının iyi anlaşılabilmesi için iki hakim yapılaştırma geleneğinin ve bunların kesişiminin incelenmesi gerektiği bu çalışmanın ana tezlerinden birisidir. Bu yapılaştırma geleneklerinden birincisi **İslamiyetle birleşmiş göçebe aşiret örgütlenmeleri** ve **bunların feodal, yarı feodal uzantılarının oluşturduğu tarihsel mirastır.** Yapılaştırma geleneklerinden ikincisi ise **laik, kentsel, bürokratik ve kapitalist örgütlenmelerin oluşturduğu yapılar,** güçler ve bilgiler ile **bunların uzantısı olan kalkınma ve sulama** projeleridir. Bu iki yapılaştırma geleneğinin kesişmesi ve içiçe geçmesi bölgedeki sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın yapısını, değişmesini, bu değişmenin hızını ve yönünü belirlemektedir ve belirleyecektir.

Hane ve/veya aile hem geleneksel aşiret toplumlarında ve hem de modern köy toplumlarında en küçük toplumsal birimdir. Farklılık hane veya ailenin neyin parçası oldukları veya neyle bütünleştiklerinde yatmaktadır. Geleneksel aşiret örgütlenmesinde hane sülalenin bir parçasıdır. Sülale ise kabilenin bir ek parçasıdır. Kabileler ise aşireti oluştururlar. Modern köy toplumlarında ise aşiret örgütlenmesi, **çözülmüş ve haneler pazar mekanizmaları, devlet kurumları ve diğer bütünleşme süreçleri ile ulusal devlet ve toplumla bütünleşmişlerdir.**

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki tarihsel ve geleneksel aşiret örgütlenmesi çerçevesinde basit hane veya çekirdek aileye babasoylu birleşik hanenin veya geniş **ailenin gelişme döngüsünün başında ve sonunda rastlanır.** Bölgedeki geleneksel kültürel ideale göre evlenmiş erkek evlatlar, eşleri ve çocukları hep birlikte **yaşlı baba ve anneyle birlikte otururlar** ve **babasoylu** birleşik haneyi oluştururlar. Evli erkek kardeşlerin birbirlerinden ayrılmaları yani ev açarak kendi basit hanelerini oluşturmaları erkek kardeşler, eşleri ve çocukları arasındaki çatışma ve gerilimin durumuna göre **herhangi bir zamanda olabilir. Fakat kültürel ideal, ölen babanın erkek torunlarından birisinin yani erkek kardeşlerin erkek evlatlarından birisinin evlenmesine kadar birlikte yaşamaktır. Ayrılma ile ortaya çıkan basit haneler erkek evlatlardan birisinin evlenmesi ile tekrar birleşik hane olur.** (Yalçın-Heckmann, 1986). **Basit** ve **birleşik haneler** köy toplumundaki **sülaleri** oluştururlar. Türkiye'deki köy toplumlarının çoğunda sülale, akrabalık örgütlenmesinin en üst, en geniş biçimidir (Stirling, 1965; Delaney, 1987). Hemen belirtmek gerekir ki çoğu köyde sülaleler de **önemini kaybetmiş**, aileler veya basit **haneler akrabalık ilişkilerinden göreli özerklik kazanmış birimler haline gelmişlerdir.** Bu çerçevede çekirdek **aile/basit hane yüzdelerinin inişi** ve **çıkışları Türkiye'de aile sosyolojisinin ilginç bilmecelerinden birisini oluşturmaktadır** (Özbay, 1989). Oysa, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde sülale örgütlenmesi bir **üst** düzey örgütlenmenin, kabilenin bir basamağı ve parçasıdır. Kabile ise aşirete doğru giden hiyerarşik örgütlenmede bir basamaktır. Nüfus gruplarının sülale, kabile ve aşiret olarak sınıflandırılması kültürel olarak hangi ilkeye göre yapılmaktadır? Bu değişmekte olan yapıların ölçüleri ile ilgili ilginç bir sorudur. **Ortak bir babasoyundan gelme ideolojisini paylaşmak kültürel sınıflandırma** ölçütlerinden başlıcasını oluşturuyor gibi görünmektedir (Yalçın-Heckmann, 1986).

Bölgedeki geleneksel aşiret örgütlenmesinin varolan ve kültürel ideal olarak olması beklenen yapılanmaları birçok etmene bağlı olarak kökten dönüşümlere uğramaktadır. Bu dönüştürücü etmenlerin bazıları şunlardır: **Yerleşme, köyleşme, Kentleşme, Torak Sahipliği** ve **Tasarruf biçimlerinde değişmeler, Tarımsal üretimin mekanizasyonu, Sulama, Pazar için üretim, modern devletin idari, eğitimsel ve diğer** soşyo-kültürel, siyasal ve ekonominin yapılarıyla bütünleşme. Bütün bu etmenlerin etkisiyle dönüşmesine rağmen aşiret örgütlenmesi ve kültürü hâlâ etkinliğini sürdürmektedir. Bu etkinlik, köy ve köy-kültürü hâlâ etkinliğini sürdürmektedir. Bu etkinlik, köy ve köy-altı yerleşim birimleri ilişkisinde; çiftçi birliklerinin örgütlenme sorunlarında; toprak sahipliği ve tasarruf ilişkilerinin oluşması ve değişmesinde; ve toprak reformu, sulama ve tarımsal yayım gibi devletin yürüttüğü projelerin başarı ve başarısızlıklarında kendini göstermektedir.

İlk olarak aşiret örgütlenmesi ve kültürünün köy ve köy-altı yerleşim örüntüleri üzerine olabilecek olan etkilerini ele almak istiyorum. Bilindiği gibi kırsal alanlarda **Muhtarlık** seçilmiş bir yöneticisi olan ve genel olarak bir yerleşim birimini kapsayan yönetim birimidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise Muhtarlık, çoğunluk bir merkez köy ve kom, mezra ve mahalle gibi köy-altı yerleşim

birimlerini kapsamaktadır. **Kom, daha çok hayvancılıkla uğraşanların oluşturduğu bir yerleşim birimidir.** Mezra ise Komdan daha büyük **bir yerleşim birimi olup, burada oturanlar** tarımla uğraşırlar. Mahalle **ise mezra ve kom arasında kalan bir yerleşim birimidir.** Kom, mezra ve mahalle merkezi köyden değişen uzaklıklarda yerleşmişlerdir ve merkez köyle olan ilişkileri yalnızca muhtarın orada oturması değildir; merkezi köyde muhtardan başka ve bazen ondan da önemli **kabile reisi** veya **toprak sahibi veya vekili oturmaktadır.** (Tunçbilek, 1971; Bates, 1971; Yalçın-Heckmann, 1986; Akşit, 1988b). Köyaltı yerleşimlerin bölgede en çok yoğunlaştığı il Urfa'dır. Urfa'da **muhtarlık başına** düşen yerleşim yeri sayısı 4.36 olup Urfa'nın ilçelerinden Viranşehir ve Siverek'te bu sayı 8.5 ve 7.62'ye ulaşmaktadır. Muhtarlık başına düşen yerleşim yeri sayısının yüksek olduğu ikinci il 3.38 ile Adıyaman'dır. **Bu** sayı Diyarbakır'da 3.13 olup, Gaziantep 1.89 ile beşinci, Mardin ise 1.67 ile altıncı sıradadır (Köy Envanter Etüdleri, 1981, Tablo 3). Bölgede daha önce yapılmış **sos**yolojik, antropolojik ve coğrafi araştırmalara ve kendi gözlemlerime dayanarak şu hipotezi ileri sürebilirim; **Merkez köyü ve köy-altı yerleşim yerleri ilişkileri sadece idari ilişkiler değil aynı zamanda sülale ve kabile ilişkilerini de içermektedir.** Fakat bunlar kadar kuvvetli bir belirleyici olan üçüncü etmen de **toprak sahipliği ve toprak tasarrufu ilişkileridir.** İdari tasarruflar, aşiret ilişkileri ve kültürü ve toprak sahipliği-tasarrufu ilişkileri hep birlikte merkez köy-altı ve köy yerleşim yerleri ilişkisini belirlemektedir.

Bu bölümde ele almak istediğim ikinci konu aşiret ilişkileri ve kültürünün çiftçi birlikleri üzerine olan etkileridir. Bu bölgede çiftçi birliklerinin kurulması, sürdürülmesi ve yaygınlaştırılması oldukça sorunlu görünmektedir. Aşiret ilişkileri ve büyük toprak sahipliğinin egemen olduğu bir köyde kurulan bir **kooperatif, bir alle veya sülale girişimine kolayca dönüşebilir.** Aşiret ve büyük toprak sahipliği hakimiyetinin olmadığı küçük topraklı çiftçilerin yaygın olduğu heterojen köylerde kurulacak kalkınma veya kredi kooperatiflerinin başarılı olma şansı daha büyüktür. Çukobirlik, Çiftçi Birliği ve Ziraat Odası gibi il düzeyinde örgütlenen çiftçi birlikleri çok başarılıdır. Köy ve köy-altı yerleşim yerleri düzeyinde başarılı çiftçi birlikleri oluşturabilmek için aşiret ve büyük toprak sahipliği etkilerinin aşılması gerekmektedir. Bunun için belki de birkaç köyü ve köy-altı yerleşim birimini kapsayan köylerarası çiftçi birlikleri oluşturmak ve böylece aşiret örgütlenmesinin ayrılma ve birleşme dinamiklerini tarafsız veya olumlu boyutlara dönüştürmek gerekmektedir. Özellikle sulama alanlarında köyler arası, bucak ve ilçe düzeyi kooperatiflerin ve çiftçi birliklerinin kurulmasının denenmesi yerinde olabilir.

4. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA TOPRAK SAHİPLİĞİ VE TOPRAK TASARRUFU İLİŞKİLERİ

1981'de yapılan Köy Envanter Etüdlerine göre bölgedeki altı ilde yaşayan tüm çiftçi aileler içinde topraklı **çiftçi** ailesi yüzdeleri şöyledir: Diyarbakır'**da % 55**, Siirt'te **% 55**, Mardin'de **% 57**, Urfa'da **% 58**, Gaziantep'te **% 65** ve Adıyaman'da **% 78** (Köy Envanter Etüdleri, 1981, Tablo 13). 1981'de yapılan Köy

Envanter Etüdlerine ve 1980'de yapılan Tarım Sayımı sonuçlarına dayanarak yapılan karşılaştırmalarda **bölgedeki illerde orta ve büyük toprak sahibi çiftçilerin sahip olduğu toprakların yüzdesinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir.** Kırsal Türkiye'de topraklı ailelerin % 6'sı 200 dekar **ve daha** fazla toprağa sahiptir ve bütün tarım topraklarının % 35'ini işletmektedir. Oysa ki Urfa'da topraklı ailelerin **% 13'ü 200 dekar ve daha fazla toprağa** sahiptir ve tüm toprakların **% 59'unu işletmektedir**; Diyarbakır'da % 6, % 58'e sahiptir. Mardin'de % 4, % 44'e; Siirtte % 3, % 42'ye; Adıyaman'da % 5, % 38'e **ve** Gaziantep'te % 10, % 42'ye sahiptir (Akşit, 1988b).

Bu noktada vurgulanması gereken bir başka nokta toprak sahipliği dağılımı ile toprak tasarruf ilişkileri arasındaki ilgidir. Topraksız ve az topraklı ailelerin sayılarının çok fazla olması ve aynı şekilde büyük toprak sahipliğinin yaygınlığı ve hakimiyeti **bölgeye özgü toprak tasarruf biçimlerinin** ortaya çıkması ve evrimleşmesini sağlamıştır. Aşiret ilişkileri ve kültürü de bu yapılanmaların ortaya çıkması ve sürmesine katkıda bulunmuştur. Son yirmi otuz yıl boyunca toprak sahipliği ve toprak tasarruf ilişkilerini oluşturan, sürdüren veya geliştiren yeni etmenler ortaya çıkmış ve nedensellik alanını oldukça karmaşıklaştırmıştır. Daha önce de atıf yapılan bu yeni etmenler şunlardır: Ulusal pazarlarla daha çok bütünleşme, üretiminin hızla makinalaşması, sulamanın artması, toprak reformu pratiklerinin amaçlanmış ve amaçlanmamış sonuçlarının bölgede etkin bir etmen haline gelmesi vb.

1960'larda toplanan Köy Envanter Etüdleri verilerine göre bölgede **bazı köyler bir toprak sahibi, bir aile veya** bir sülaleye aitti. **Köylülere ait olmayan köylerin** il içindeki toplam köylere oranı; Urfa'da **% 19**, Gaziantep'te **% 17**, Mardin'de **% 13**, Diyarbakır'da **% 11**, Siirt'te **% 7**, Adıyaman'da **% 1**'di. (Köy Envanter Etüdleri İl Kitapları, 1967, Tablo 31). Geri kalan **köylerdeki** topraklar **köylüye ve çiftçilere aitti.** 1980'lerde, çoklu toprak sahipliğinin olmadığı köy sayısı çok aza inmiştir. Bölge'deki toprak dağılımı, çok **eşitsizdir**, fakat köylerdeki çoklu **toprak** sahipliği de **gittikçe yaygınlaşmaktadır.** Aynı şekilde, köy dışında oturanların köyde sahip oldukları toprak miktarı 1960'larda oldukça fazlaydı. Köy dışında oturanların sahip oldukları toprakların köy içinde oturanların sahip oldukları topraklara bölünmesi ile elde edilen oran, Diyarbakır'da 0.86, Urfa'da 0.66, Mardin'de, 0.53, Gaziantep'te 0.51, Adıyaman'da 0.30 ve Siirt'te 0.21 idi (Köy Envanter Etüdleri, 1967, Tablo 30 ve Tablo 18). 1981'de bu oranlar çok aşağılara düşmüştür: Diyarbakır, Urfa ve Siirt'te 0.01, Adıyaman'da 0.04, Mardin'de 0.11 ve Gaziantep'te 023 (Köy Envanter Etüdleri, 1981, Tablo 13). Bu iki gözleme, ortakçılık ve kiracılıkla ilgili bir üçüncü gözlem ekleyebiliriz. Köy Envanter Etüdleri verilerine göre ortakçılığın hakim olduğu köylerin sayısı azalmış ve daha yeni bir pratik olan toprak kiralamanın olduğu köyler artmıştır (Akşit, 1988b).

Bu gözlemler birleşip şöyle bir genellemeye gidebilir: Bölgedeki eski geleneksel ve feodal toprak sahipliği, toprak işleme ve işgücü kullanma ilişkileri hızla dönüşmektedir. Bölgedeki köylerde çoklu toprak sahipliği yaygınlaşmakta, köydeki topraklar daha çok köyde oturanlar tarafından işlenmekte ve toprakların

işlenmesi emek-yoğun olarak yapılmak yerine daha çok makina yoğun olarak, yani traktörlerle ve diğer modern aletlerle yapılmaktadır. Traktörleşme ve toprak reformunun her an olabilirliği ulusal pazarlarla ve devletle daha fazla bütünleşme ile birlikte bu dönüşümlerin gerçekleşmesine yolaçmıştır.

Urfa'daki uzamış toprak reformunun amaçlanmamış ve belki biraz da amaçlanmış sonuçlarından birisi, bölgedeki büyük toprak sahiplerinin ortakçılık, rıpçılık gibi geleneksel toprak işleme ve azap, maraba ve civelek gibi bağımlı işgücü kullanma biçimlerinden vazgeçmeye zorlanmaları ve bazı yeni toprak işleme ve işgücü kullanma işlemlerin kabullenmeye gitmeleri olmuştur (Akşit, 1988b). Traktör satın almak, traktör sürücüsü istihdam etmek, traktör kiralamak ve traktörlü girişimcilere toprak kiraya vermek bu yeni toprak işleme ve işgücü kullanma yöntemlerinden bazılarıdır. Makineleşme ve toprak reformunun etkileri sonucu ortada kalan ortakçı, rıpçı, azap ve marabalara ne oldu? Bu köylülerin bazıları bölgedeki ve bölge dışındaki şehirlerin gecekondu mahallelerine **göç ettiler ve yerleştiler.** Köyde kalanlar **çelişkili, kaygan ve kaygı verici bir durumda bulunmaktadırlar.** Toprak sahipleri, köylülerin bir an önce köyden çıkarılmasını istemektedirler, çünkü **bu köylüler köyde ne kadar uzun süre kalırlarsa o kadar toprak reformu veya başka bir yolla toprak edinme ihtimalleri ortaya çıkmaktadır.** Nitekim köyde toprağı ve/veya evi olmayan köylülerin büyük bir çoğunluğu köyden çıkartılmış veya Harran'daki deyimiyle **"evleri yüklettirilmiştir".** Bazı köylüleri topraktan veya köyden çıkartmak isteyen bazı büyük toprak sahipleri köylülerin köyde varolan evlerini buldozerle yıkmayı denemişlerdir (Yalman, 1971; Ertürk, 1980; Aydın, 1980; Akçay, 1985 ve 1987; Akşit, 1985, 1988a ve 1988b).

Köyde kalabilen köylüler yeni uyum stratejileri aramışlar ve bulmuşlardır. Bir **kısmı traktör, biçerdöver ve diğer modern alet sürücü veya tamircileri olmuşlardır;** Diğer bir kısmı köy ile şehir merkezleri veya diğer tarımsal bölgeler arasında mevsimlik işçilik yapar hale gelmiştir; köyde kalanların üçüncü bir bölümü ise **kendi başlarına veya ortakçılık ilişkileri çerçevesinde hayvancılık yapmaktadırlar** (Akçay, 1985; Bozoğlu, 1987). Son zamanlarda köyde kalan köylülerin bir kısmı mercimek, pamuk ve sebzeler gibi bazı emek-yoğun ürünlerde ortakçılık yapar hale gelmişlerdir. Fakat toprak sahipleri oldukça titiz davranmakta ve Kahramanmaraş, Malatya gibi illerden gelen ortakçıları tercih etmektedirler, çünkü bu yeni ortakçılar veya kiracılar hem yeni teknoloji, beceri ve sulama imkanları getirmektedirler, hem de toprak üzerinde herhangi bir **hak iddia edecek durumda değillerdir.**

Toprak işleme biçimlerinin değişmesinde makineleşmenin çok önemli bir rol oynadığı belirtilmişti. Bizim yaptığımız bir karşılaştırma (Akşit, 1988b) makinalaşmanın bir göstergesi olarak traktörleşmeyi almakta ve bölgedeki durumu diğer bölgelerle karşılaştırmaktadır. 1980 Tarım sayımına göre bölgedeki dört ili içine alan altıncı bölgedeki traktör sahibi olma oranı çok **düşüktür, başka bir şekilde ifade edersek sahip olunan traktör başına düşen toprak miktarı bu bölgede en yüksektir.** Fakat sahip olunan ve başka bölgelerden **kiralanan traktörlerle birlikte alınarak traktörleşme** oranı incelenecek olursa, **bölge oranı**

ile ülke oranının birbirlerine çok yakın oldukları görülmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde **makinalaşmanın artması bölgedeki** birikim olanakları ile paralel gidecektir. Planlanan sulama projelerinin gerçekleşmesi bölgeye bu imkanı getirecektir.

5. GAP BÖLGESİNDE SULAMA/KALKINMA PROJELERİ VE KURUMSAL ÖNLEMLER

Güneydoğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen en erken ve stratejik kırsal kalkınma projelerinden birisi Ceylanpınar Devlet Tarım İşletmesinin 1943'te kurulması olmuştur. Belki de dünyanın en büyük işletmelerinden biri olan bu işletmenin kontrolü altında olan ve/veya işletme durumunda olduğu toprakların miktarı 1.7 milyon dekarı bulmaktadır. Bu geniş işletme alanında buğdayın bütün türleri, arpa, ayçiçeği, pamuk, mercimek, fıstık, sığır, koyun, geyik gibi bölgede düşünülebilecek her türlü bitkisel ve hayvansal ürün, tohumluk olarak ve tüketilmek için üretilmektedir. Bu üretim, gelişmiş bir teknoloji ve toplumsal örgütlenme ile gerçekleştirilmektedir. İşletmede otuzu aşkın ziraat mühendisi, ziraat teknisyeni ve 300 civarında tarım işçisi çalışmakta olup 400 traktör, 140 biçerdöver, 900 diğer tarım aletleri ve birkaç geniş çaplı tesis kullanarak üretim yapılmaktadır. Ceylanpınar Devlet Tarım İşletmesi, Güneydoğu Anadolu Projesi çevresindeki sulama ve kalkınma projeleri için kuluçka ve deney yapma dönemi geçirmiş ve bölgeye tohum, damızlık, bilgi, beceri, eğitim, destek ve yönlendirme sunma aşamasına gelmiş bir laboratuvar olarak düşünülebilir.

Bölgede deneysel olarak düşünülebilecek diğer proje İkincıcıp Kamulaştırma Toplulaştırma ve Dağıtım Projesi olup toprak reformu, Devlet Su İşleri ve Köy Hizmetleri müdürlüklerinin kurumsal işbirliği ve eşgüdümü çerçevesinde yürütülmektedir. Proje çerçevesinde 203.370 dekar toprağın % 53'ü devlete, % 21'i özel şahıslara ait olup bir kısım topraklar da devlet ile özel sektör arasında münazalıdır (Tarım, Orman ve Köy İşleri bakanlığı, Toprak Reformu müdürlüğü, MAVFA, 1980). Projenin bir diğer ilginç ve deneysel yönü de proje alanındaki toprakların toprak işleme ilişkilerinin çeşitliliğidir: Toprak sahibi olan işçilerin işlediği toprak vardır; ortakçıya veya kiracıya verilen topraklar vardır; toprağın bir miktarının toprak sahibi tarafından geri kalanın ortakçıya veya kiracıya verildiği durumlar vardır. Bütün bunlara ek olarak toprak alım satımlarının tanıdıklar arasında ve resmi tapu işlemlerine girilmeden yapılmasının getirdiği sorunlar vardır. Bütün bu sorunların İkincıcıp sulama projesi alanında bulunması, buradaki toprak tapulaştırması ve dağıtım pratiklerinin yakından gözlenmesi ve izlenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Yakından gözlenip izlenmesi ve geleceğe yönelik dersler çıkarılması gereken üçüncü proje Diyarbakır'ın kuzeybatısında 32.000 dekar araziyi kapsayan Devegeçidi Sulama Projesidir. 1972 yılından beri sulama pratiklerinin uygulandığı bu araziler üzerindeki köyler bir demograf (Toros, 1982) ve bir bölge plancısı (Taraklı, 1987) tarafından ayrıntılı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Toros (1982) tarafından yapılan birinci araştırma, 1976-77 yıllarında yürütül-

müş ve Türkiye Kalkınma Vakfı tarafından başlatılan ve izlenen Kalkınma Projeleri için veri temeli oluşturulmuştur. Tapu ve Kadastro Müdürlüğünün değişik düzeylerdeki şubelerinden alınan resmi toprak sahipliği verileri 11 köyde 1122 aile sahibine verilen anketlerle eşleştirilmiş ve güvenilir bir veri temeli oluşturulmuştur. Bu verilerden oluşturulan 99 değişik faktör analize tabi tutulmuş ve sulama alanına giren köylerin beş sosyo-ekonomik yapı boyutu ortaya çıkmıştır.

Birinci boyuta "sulu toprakla kredili olarak ve pazarlama için tarım yapmak" adı verilmiştir, çünkü köy içerisinde sulu toprak miktarı, köy dışında sulu toprak miktarı, pamuk yetiştirilme alanı, hayvan yemi yetiştirilen alan, kredi harcama amaçları ve kooperatife üye olma amacı gibi değişkenler bu faktöre yüklenmiştir. Sulu topraklarda ticarileşmiş üretimde bulunan çiftçiler kredi kurumları ve kooperatiflerle ilişki içine girmişler ve pazar süreçlerine cevap verir hale gelmişlerdir (Toros 1982, sf. 70).

İkinci boyuta "makinalı tarım" adı verilmiştir, çünkü traktör, biçerdöver, motopomp gibi modern tarım aletleri sahipliği, sulu arazi sahipliği ve ürünlerin pazarlama oranı hep birlikte bu faktöre yüklenmişlerdir. Buna dayanarak, bu bölgede tarımdaki makinizasyonun kredi olanaklarıyla değil ürünlerin pazarlaması sonucu ortaya çıan birikimle değil ürünlerin pazarlaması sonucu ortaya çıkan birikimle gerçekleştiği tezi ileri sürülmüştür (Toros, 1982, sf. 71-2). Üçüncü boyut, "kuru, parçalanmış ve küçük ölçekli topraklarda arpa ve darı ziraati yapmak" olarak adlandırılmıştır, çünkü köy içinde sahip olunan kuru toprak miktarı, sahip olunan toprakların parça sayısı arpa, darı ve sebze üretilen toprakların miktarı gibi değişkenler bu faktöre yüklenmiştir. Küçük toprak sahiplerinin ortakçı ve kiracıların hububat üretimi yanında bahçecilik de yapıyor olmaları çok ilginçtir (Toros, 1982, s. 73).

Dördüncü boyuta "tarımsal işçilik gündelikleri" adı verilmiştir, çünkü, sulama, çapalama ve traktör sürme ücretleri bu faktöre pozitif korelasyon katsayısı vermiş çobanlık ücretleri ve at, eşek, deve gibi hayvanların köyde varlığı ile negatif korelasyon ortaya koymuştur. Bundan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Devegeçidi sulama alanındaki köylerde mekanizasyon ve işgücü birbirleriyle rekabet halinde değildir; fakat şaşırtıcı bir biçimde insan işgücüyle hayvan işgücü birbirleriyle rekabet halindedirler (Toros, 1982, s. 74).

Beşinci boyuta "yetersiz toprak ve hayvancılık" adı verilmiştir; çünkü topraksızlık, az topraklı olma ve hayvancılık bu faktöre yüklenmiştir (Toros, 1982. s. 76). Bu bulgu, Akçay (1985) ile yaptığımız araştırmanın bulgusu ile çok tutarlıdır. Araştırma yaptığımız köylerin özellikle birisinde verimli topraklarından çıkartılmış olan köylüler yaşamlarını ortakçılık ve mevsimlik işçilikle sürdürmektedirler.

Devegeçidi Sulama Projesi alanında ikinci araştırma Taraklı (1987) tarafından 1982-3 yıllarında GAP ölçütünde projeksiyonlar ve bölge planlaması yapmak için gerekli verileri üretmek üzere yürütülmüştür. Alandaki 29 köyden 50 çiftçi örneklem olarak alınmış ve on yıllık sulama projesinin sonuçları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Devegeçidi Sulama Projesi alanı ile ilgili önemli bir gözlem alanda bulunan 31 köy ve köy-altı yerleşim biriminden onsekizi ailelere aittir. Fa-

kat, eğer birim olarak muhtarlıkları alırsak, 19 muhtarlıktan 8 muhtarlıkta tek aile sahipliği, 11 muhtarlıkta çoklu toprak sahipliği bulunmaktadır (Taraklı, 1987, s.23). Toprak sahipliği dağılımındaki eşitsizlik bölgedeki genel durumdan farklı değildir. Ailelerin % 76'sı 1-100 dekar arası toprak işletmektedir ve toprakların % 28'inde üretim yapmaktadırlar. Ailelerin 7'si 300 dekar ve daha fazla toprak sahibidirler ve toprakların % 43'ünü işletmektedirler. Kaldı ki toprak sahibi olan aileler bu köylerdeki ailelerin % 50'sidir ve yukarıdaki toprak dağılım yüzdeleri bu ailelere aittir (Taraklı, 1987, s.22 ve 49). Topraksız ailelerin bir kısmı "cenan" veya "yardımcı" olarak topraklı ailelerin topraklarında pamuk veya pirinç üretimi yapmakta ve ürünün % 10'unu almak için sulama ve diğer işleri üstlenmektedirler. Bu gözlem, Akçay ile araştırma yaptığımız diğer Diyarbakır köyleri için de geçerlidir (Akçay, 1985). Cenanlıkla birlikte ortakçılık ve icarcılık ilişkileri de Devegeçidi sulama alanında sürmektedir (Taraklı, s. 99).

Taraklı'nın bulgularından birisi; sulama alanındaki işçiler kendi hallerine bırakıldıklarında sadece pamuk, pirinç ve sebze üretimi yaptıkları ve bunları düşük verimlilik düzeyinde yaptıklarıdır. Bu ürünlere ek olarak kuru topraklarda buğday ve mercimek de üretmektedirler. Bu bağlamda belirtilmesi gereken noktalardan birisi de; Devlet Su İşleri dışında hiçbir kurumun çiftçilere yol göstermek amacıyla sulama alanına gelmediğidir. Taraklı'nın gözlemlerine göre sulama işlerini dönüşümlü olarak düzenlemek üzere çiftçiler kendi aralarında örgütlenmemişlerdir. Bu durumda kanal ve kanaletlerin üst başında olan çiftçiler istedikleri kadar su kullanmakta ve alt başındaki çiftçilere su bırakmamaktadırlar. Aynı şekilde kanal ve kanaletlerin bakım ve onarımı için de köylüler eğitilip örgütlenmemişlerdir. Kanaletlerin onaltı değişik yerden kırılmış olması bunun en iyi göstergesidir (Taraklı, 1987, s.39). Taraklı'nın diğer bir stratejik gözlemi de 100-300 dekarlık toprak kategorisindeki ailelerde kişi başına düşen gelir en yüksek düzeydedir. Bu bulgu gelecekteki toprak reformu pratiklerinde norm saptanması açısından oldukça anlamlıdır.

Önerilebilecek bazı kurumsal önlemler ve örgütlenmeler şunlar olabilir: Bilgisayarla donatılmış Toprak Reformu Müdürlüklerinin Urfa dışındaki diğer illere yaygınlaştırılması sulama ve diğer kamu hizmetlerinin adaletli dağılımı ve üretkenliğin artırılması için önemlidir. Toprak reformunun amaçlanmış ve amaçlanmamış sonuçlarının bu şekilde diğer illere de yaygınlaştırılması bölgedeki ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerin rasyonalizasyonunu sağlayacaktır. Kurulacak reform müdürlüklerinin Devlet Su İşleri, Köy Hizmetleri, Tarımsal Eğitim ve Yayım Müdürlükleri ile sıkı bir eşgüdüm içinde olması gerekmektedir. Son dört yıldır Dünya Bankası desteği ile bölgedeki üç il dahil 18 ilde yürütülmekte olan tarımsal yayım projesinin bölgedeki diğer üç ile de yaygınlaştırılması çok uygun olacaktır. Bu arada merkezi köy düzeyinde çalışmakta olan köy grup teknisyenlerinin sayılarının artırılması ve motorize edilmesi gerekmektedir. En önemlisi, toprak ve tarım reformu, sulama, yayım, kredilendirme, ilaçlama ve diğer benzeri faaliyetlerin yürütülmesi, izlenmesi ve eşgüdümü için bölge düzeyinde kurulmuş ve il, ilçe, bucak ve merkez köy düzeylerinde şubeleri olan bir merkez örgütünün oluşturulmasıdır. Bu örgütlenmede iktisatçılara, ziraat mü-

hendislerine, yayım teknisyenlerine ve bilgisayar programcılarına ek olarak sosyolog ve antropologlar bulunmalıdır. Bu elemanlar, alan çalışması, katılımlı gözlem ve periyodik anket çalışmaları ile halkın sosyo-kültürel tepkilerini alacak ve böylece halkın kalkınma ve sulama projelerine olan katılımı ve bütünleşmesi kendi haline veya resmi olarak yukarıdan aşağıya gönderilen emirlere bırakılmayacak ve resmi yapılarla gayriresmi ilişki ağlarının birbirine kenetlenmesi sürekli olarak sağlanacaktır. Eğer bölgesel ekonomik ve sosyo-kültürel planlama süreç ve yapıları oluşturulur ve bu sözü edilen önlemler alınırsa küçük meta üretimi/kapitalist üretim sistemine geçiş daha dengeli ve gerilimsiz olarak gerçekleşebilir. Yoksa, insanların ve kaynakların trajik yokoluşuna sadece seyirci olunabilir.

KAYNAKLAR

Akçay, A (1985) "Traditional Large Land Ownership and its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages" Unpublished Master of Science Thesis, Department of Sociology, Middle East Technical University.

Akçay, A (1987), "Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar" (Notes on Emergence and Transformation of Large-Landed Farms in Turkish Agriculture) **11. Tez Kitap Dizisi**, No 7, s.46-58.

Akşit, B. (1982) "Kırsal Dönüşüm Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları" **ODTÜ İnsan Bilimleri Dergisi**, No. 1, s.173-180.

Akşit, B. (1985) **Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme** (Social Change in Villages, Towns and Cities) Turhan Kitabevi.

Akşit, B (1988a) Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980" (Rural Transformation and Village Studies) Ş. Pamuk ve Z. Toprak (ed.) **Türkiye'de Tarımsal Yapılar** Yurt Yayınları.

Akşit, B. (1988b) "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Değişen Sosyokültürel Yapılar ve Toprak Tasarruf Sistemleri; GAP Master Plan Çalışması İçin Köy Sosyolojisi Raporu" DPT/SPO ve Nippon Koei Co. Ltd.-Yüksel Proje A.Ş. için hazırlanan rapor.

Akşit, B. Bazoğlu, N. Ecevit, M (1987) "Köy Dönüşüm Tipolojisi ve Köylü/Çiftçi Hanelerin Uyum veya Direniş Stratejileri" (Rural Transformation Typology and Adaptation and/or Resistance Strategies of Peasent/Farmer Households) **1980 Sonrası Türk Tarımı: Yapısal Gelişmeler ve Sorunlar** (Turkish Agriculture After 1980: Structural Developments and Problems) Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, s.118-121.

Aydın, z. (1980) "Aspects of Rural Undevelopment in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalhana "Unpublished Phd Thesis, Durham University, U.K.

Bates, D. (1971) "Güneydoğu Anadolu'da Göçebe Yörük Yerleşmeleri Üzerine Bir Çalışma" (A Study on the Settlement of Nomadic Yörük Tribes in Southeastern Anatolia) in E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict (eds) **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar** (Turkey; Geographic and Social Studies) İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, s.245-292.

Bozoğlu, N (1987) "İşçileşmeye Karşı Köylülüğün Devamı Tartışması ve Düşündürdükleri" (Notes on the Persistance of peasentry Versus Workerization Debate) **11. Tez Kitap Dizisi**, No. 7, s.30-34.

Çınar, M. ve Silier, O. (1979) **Türkiye Tarımında İşletmelerarası Farklılaşma** Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Delaney, C. (1987) "Seeds of Honor, Fields of Shame" D. Gilmore (ed) **Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean**, American Antropohogical Association special volume. 22, s.35-48.

DİE/SPO (Devlet İstatistik Enstitüsü/State Institute of Statistics) (1980) **Census of Agriculture 1980.**

Doğruel, F. (1989) "Tarımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Koşulları" İkinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 31 Mayıs-2 Haziran 1989, ODTÜ, Ankara.

DPT/SPO (Devlet Planlama Teşkilatı/State Planning Organization) (1989) **The Southeastern Anatolia Project Master Plan Study.**

Ertürk, Y. (1980) "Rural Change in Southeastern Anatolia: An Analysis of Rural Poverty and Power structure as a Reflection of Center-Periphery Relations in Turkey" Unpublished PhD Thesis, Cornell University, USA.

Ertürk, Y (1987) "The Impact of Market Forces on Rural Households in Southeastern Turkey" **METU Journal of Human Science**", No. 2.

Gökçe, B. (1989) "Ağın ve Keban Köylerinin Sosyo-ekonomik Durumu" İkinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 31 Mayıs-2 Haziran 1989, ODTÜ, Ankara.

Gürkan, A.A. ve Kasnakoğlu, H. (1986) "Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişmesine Katkısı: Bugün ve Yarın" 1985-1986 Enka Bilim ve Sanat Ödülleri.

TOKİB/MAFVA (Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı/Ministry of Agriculture, Forestry and Village Affairs) (1967 ve 1981) **Köy Envanter Etüdleri** (Village Inventory Studies): Urfa, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Adıyaman.

TOKİB/MAFVA (1986) "Ceylanpınar İlçesi Muratlı Köyü İkicırcıp Toplulaştırma Projesi Etüd Raporu" (Study Report on İkicırcıp Land Consolitadion Project in Muratlı Village, Ceylanpınar District).

Margulies, R. (1985) "Small Family Farming and Transformation of Turkish Agriculture" Basılmamış Doktora tezi, East Anglia Üniversitesi.

Ozankaya, Ö. (1987) "Tarımsal Kalkınmanın Önemi ve Toplumsal-Kültürel Gerekleri Işığında GAP" (Agricultural Development and GAP in Its Socio-Cultural Context), **Tarım ve Mühendislik: Ziraat Mühendisleri Odası Yayın Organı**, No. 25, s.8-11.

Özbay, F. (1989) "Türkiye'de Aile ve Evhalkı Yapısı Değişimi" İkinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 31 Mayıs-2 Haziran 1989, ODTÜ, ANKARA.

Sirman-Eralp, N. (1988) "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri" Ş. Pamuk ve Z. Toprak (ed.) **Türkiye'de Tarımsal Yapılar** Yurt Yayınları.

Stirling, p. (1965) **Turkish Village**, John Wiley and Sons.

Taraklı, D. (1987a) **Devegeçidi Sulaması: Güneydoğu Anadolu Projesi İçinde Bir Örnek** (Devegeçidi Irrigation Project: A case in GAP) Ziraat Mühendisleri Odası yayını.

Taraklı, D. (1987), "GAP ve GAP ile Türk Tarımı arasındaki İlişkiler" (GAP and the Relationships Between GAP and Turkish Agriculture). **1980 Sonrası Türk Tarımı: Yapısal Gelişmeler ve Sorunlar**, Ziraat Mühendisleri Odası Yayın, s.98-105.

Toros, A. (1982) "Diyarbakır Çevresinde Tarımsal Yapı Boyutları" (Dimensions of Agricultural Structure in Diyarbakır) **The Turkish Journal of Population Studies**, volume. 4, s.65-82.

Tunçbilek, N (1971) "Kır Yerleşmeleri: Köy-altı Şekilleri" (Rural Settlements: Sub-village Forms) E, Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict (eds) **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü.

Varlıer, O. (1978) **Türkiye Tarımında Yapısal Değişme** DPT Yayını.

Yalçın-Heckmann, L. (1980) "Kinship and Tribal Organization in the Province of Hakkari, Southeast Turkey" Unpublished PhD Thesis, University of London, LSE, U.K.

Yalman, L. (1971) "On Land Disputes in Eastern Turkey" G. L. Tikko (ed) **Islam and Its Cultural Divergence**, University of Illinois Press. s.180-218.

1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi ve Belediyeler

*Sema Köksal-Nihal Kara**

BELEDİYELER VE KENTSEL GRUPLAR

Siyasal iktidarın seçim yoluyla belirlendiği demokrasilerde, seçilmiş yöneticilerle, seçmen kitlesi arasındaki ilişkinin, yani "temsil" olgusunun tanımlanması önemli olduğu kadar tartışmalı bir konudur. Bu noktada iki temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, "temsil" için seçilmiş grubun niteliklerinin kendisini seçen nüfusun niteliklerini yansıtması gerektiğini ileri sürer ve bu bağlamda seçilmişlerin "kim" olduklarını araştırır (Friedrich; 1963). İkinci yaklaşım ise, "temsil"den söz edebilmek için seçilmiş yönetıcilerin faaliyetlerinin topluluğun ifade edilmiş çıkarları karşısında "duyarlı" olmasının esas ölçüt olarak alınması gerektiğini ileri sürer. Burada seçilmişlerin "kim" oldukları değil, "ne yaptıkları" önem kazanır (Pitkin; 1967). "Temsil" olgusuna yaklaşırken her iki ölçütün de ayrı ayrı incelenmesi gerektiği söylenebilir. Bütün bunların yanısıra, seçilmiş grubun topluluğun çıkarları ve talepleri karşısında ne kadar duyarlı olduğunun da irdelenmesi gerekir. Bunun için de bir yanda taleplerini açıkça ifade eden grupların, diğer yandan da seçmenlerine hesap vermek zorunda olan grubun varlığı gerekmektedir.

Konu, yerel yönetimlerde "temsil" olduğunda durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Bilindiği üzere, temsil olgusunun önemi, seçilmiş olan grubun kumanda ettiği kaynakların ve bunların dağıtımı için aldığı kararların topluluk için önem taşımasından, bir diğer deyişle "iktidar sahibi" olmasından kaynaklanır. Bu nedenle, kaynakları kıt, işlevleri sınırlı ve karar alanları dar olan kurumlar bağlamında, seçim yoluyla oluşmuş olsa bile; "temsil" olgusundan söz etmek zorlaşmaktadır, çünkü söz konusu kurumun "iktidarı" sınırlıdır.

20. yüzyılda devletin ekonomiye ve toplumsal yaşama artan müdahalesinin yerel yönetimlerin özerkliğini kısıtladığı ve yerel politikanın ulusal politikaya tabi

* Marmara üniversitesi öğretim görevlisi.

bir hale geldiği bilinmektedir. Bu durumda "yerel iktidar" kavramı geniş ölçüde sorgulanmaktadır. Ancak yine de güçlü bir yerel yönetim geleneğine sahip olan toplumlarda, yerel politika-ulusal politika ayrımı varlığını sürdürebilmektedir. Bu tür toplumlarda, kentsel politikanın kendine özgü niteliklerinin olup olmadığı, kentsel politikanın "mekansal" boyutu, "kent" kavramı, "refah toplumu" hedefine varmada "güçlü" ve karar alanları geniş yerel yönetimlerin işlevi yaygın olarak tartışılmaktadır (Örneğin, Harvey, 1977; Castells, 1977; Pahl, 1975; Saunders, 1980 v.d.).

Bilindiği üzere bu toplumlarda "yerel yönetimler"; kentsel altyapının "etkin" bir şekilde düzenlenmesi; kentsel alanların planlanması ve yeniden üretilmesi; kentsel alanlarda yaşayan grupların eğitilmesi (emeğe dönük yatırımların düzenlenmesi); kolektif tüketimin düzenlenmesi yoluyla emeğin yeniden üretiminin sağlanması (konut, yeşil alan, kütüphaneler, diğer dinlence ve kültürel faaliyetler); toplumsal düzenin sağlanması (polis, refah toplumu kurumları, sosyal yardım örgütleri vb.) gibi kentsel yaşamın hemen bütün alanlarını kapsayan, dolayısıyla kentte yaşayan tüm grupları doğrudan etkileyen kurumlardır. Birçok ülkede yerel yönetim harcamalarının kamu harcamaları içindeki payının % 40-60 arasında olması da bu kurumların önemi konusunda bir fikir verebilir (Dunleavy, 1986; s.50). Türkiye'de ise, 1980 öncesi için, belediyelerin kamu ekonomisi içindeki payının % 8-9 arasında olduğu bilinmektedir (Nadaroğlu, 1986; s.320).

Ancak bu toplumlarda bile, yerel yönetim seçimlerine katılma oranlarının düşük olduğu bilinmektedir (Çitçi, 1989; s.13). Bunun yanında, örneğin İngiltere'de yapılmış bir araştırmada oy kullananların büyük bir çoğunluğunun yerel aday ya da programlardan çok siyasal partilerin ulusal düzeydeki programlarına göre oy kullandıkları saptanmıştır. Bu durumun seçilmiş yerel yöneticilerin demokratik yaptırım kaygısı olmaksızın hareket etmelerine yol açtığı ileri sürülmektedir (Saunders, 1980; s.209-210).

Bütün bu genel çerçeve içinde, Türkiye gibi merkeze bağımlı karar alanları dar, işlevleri kısıtlı, kentsel yaşamın tümünü kapsamaktan uzak ve dolayısıyla kentsel grupların çok kısıtlı bir kesimini doğrudan ilgilendiren yerel yönetimlerin bulunduğu toplumlarda "yerel iktidar"dan söz etmek çok daha güçleşmektedir. Bu nedenle bu bildiri çerçevesinde biz, daha çok mevcut merkez-yerel ilişkilerinin belirlediği çerçeve içinde yerel yönetimlerde yer almaya aday olan grupların nitelikleri üzerinde durmaya çalışacağız. Bu amaçla önce Türkiye'deki yerel politikanın genel niteliklerini ve bunda son yıllarda gözlenen değişmeleri kısaca özetlemekte yarar görmekteyiz. Yine bu bildiri çerçevesinde genel olarak büyük şehirler ve özellikle de İstanbul metropoliten kentinde yerel yönetimlerle ilgili gruplar üzerinde duracağız.

Türkiye'de yerel yönetimlerin gerek mali ve gerekse yönetsel açıdan merkeze bağımlı olmaları siyasetin merkeze yönelik olma niteliğinin kemikleşerek sürmesine neden olmuştur. Türkiye'de genel olarak ulusal düzeydeki siyaset canlı ve tüm kesimleri içine alan bir nitelik taşırken; yerel siyaset de esas olarak mer-

keze dönük bir faaliyet olarak sürmektedir. "Yerellik"le ilgili siyaset ise "yerel yönetimlerin etkinlik alanları" kadar ve o alanların kapsadığı kesimlerle kısıtlı bir çerçevede canlılık taşımaktadır. Siyasal partilerin belediyelerle ilgili kadrolarıyla ulusal siyasetle ilgili kadroları genellikle farklıdır. "Yerellikle" ilgili siyasetin, ulusal düzeydeki siyaset için "atlama tahtası" olarak kullanıldığı durumların da kısıtlı olduğu bilinmektedir (Çitçi, 1989; s.213-227).

Türkiye'de özellikle büyük kentlerle ilgili sorunların çözümü için "yerleşme" ile ilgili istemler sıkça gündeme gelse bile bunun gerçekleşmesi yönünde önemli adımların atılmasında bazı yapısal engellerin olduğu söylenebilir. Bunlardan biri Tekeli-Gülöksüz ve Okyay'ın 1973 seçimleriyle ilgili gözlemlerinde aktardıkları gibi, "merkezdeki kadroların yerel düzeydeki etkinliklerini kaybetmek istememeleri"dir (Tekeli-Gülöksüz ve Okyay, 1976; s.488-490). Bunun yanında, "yerellikle" ilgili siyasetin, farklı kadroların iktidar alanı olması ve bu kadroların bu iktidar alanını kaybetmek istememeleri de, uzun süre "yerellik"le ilgili yeni taleplerin bu gruplarca dile getirilmelerini engellemiştir. Türkiye'de "yerel yöneticilerin" uzun süre mevcut merkeziyetçi yapının sürmesinden fazlaca rahatsız olmamaları ya da ancak çok kısıtlı bir kesiminin bunu gündeme getirmesi de ilgi çekicidir.

Türkiye'de yerel yöneticilerin, yerel yönetimlerin özerklik kazanması doğrultusundaki eğilimleri üzerinde yapılmış bir araştırma yoktur. Yerel yöneticiler sıkça "mali" bakımdan sıkıntıda olduklarını belirtseler bile "özerklik" konusunu etkin bir biçimde gündeme getirmemişlerdir. Nitekim bizim İstanbul Büyük Şehir Belediyesi meclis üyeleri arasında yaptığımız araştırma, meclis üyeleri arasında "yerelleşme" yanlılarının çoğunlukta olmasına karşın, "merkeziyetçilik" yanlısı yerel temsilcilerin de küçümsenmeyecek bir oranda olduğunu göstermiştir. Bunun yanında "yerelleşme" yanlısı olanlarda ise "yerelleşmeyi isteriz, ancak Türkiye henüz buna hazır değil" diye bir tür otosansürün ve daha da ilginci 1980 sonrası artan yerel yönetim gelirlerinin harcanması sırasında özellike o dönemde iktidar olan parti mensupları arasında "yetki korkusunun" varlığı saptanmıştır (Köksal-Kara, 1988). Bunun sonucu olarak Türkiye merkeziyetçilik yanlısı yerel yöneticilerin de varolduğu; belediye başkanlığını küçümsediği halde "ulusal düzeydeki hedeflere" hizmet için aday olduğunu belirten belediye başkanlarına sahip olma çelişkileriyle dolu bir yerel yönetim kadrosuna sahiptir.

Bu kemikleşmiş merkeziyetçi yapı içerisinde yerel yönetimler, kentsel yaşamın çok kısıtlı bir alanında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Her ne kadar, yerel yönetimlerle ilgili yasalarda belediyeler için çok sayıdaki yetki ve görev belirtilmişse de belediyeler için bunları gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Bu durum da, özellikle burada ele alacağımız İstanbul gibi hızlı göç hareketiyle büyümüş olan kentlerde, belediyelerin, daha çok parasal olmayan düzenlemelere yönelmesine neden olmuştur. Parasal olmayan düzenlemelerden planlamayla ilgili olanları da 1985 yılına kadar merkezi yönetimin denetimindeydi. Bu da gerek "gecekondu affı" gibi konularla ilgili düşük gelirli grupların ve gerekse daha büyük ölçekli makro projelerle ilgili grupların merkezdeki bürokratik ve siyasal kararlarla daha fazla ilgilenmelerine neden olmuştur. Yerel yönetimler daha çok,

çöp toplama gibi günlük zorunlu belediye hizmetleri gören ve özellikle de "küçük girişimciliğin" yaygın olduğu kentsel alanlarda, küçük tüccar ve esnaf için hayati olan "işyeri ruhsatı" veren ve bu alanlardaki faaliyetleri ya da imarlı alanlarda daha çok tekil yapım işlerini düzenleyen ya da denetleyen kurumlar olmuştur. Bu dar karar alanın önemli bir kesimi de, meclisin etki alanının dışında, belediye başkanı ve belediye bürokrasisi tarafından günlük rutin içinde yürütülmekte olan işlere aittir. Bu da yerel yönetimlerde yeralmak isteyen grupların niteliğini büyük ölçüde belirlemiştir.

Türkiye'de yerel yönetimlerin güçsüzlüğü ve belediyelerle doğrudan ilgili grupların niteliği belediyeler hakkında oluşan "imajı"nı da büyük ölçüde belirlemiştir. Yerel yönetimler genellikle istikrarsız kurumlar olarak algılanmış, kentsel yaşamın çok kısıtlı bir kesimini kapsadığı için kentsel orta sınıflar ve özellikle de kentsel seçkinler tarafından fazla önemsenmemiştir. Buna karşılık merkezdeki kadrolar için ise belediyeler, himayeye muhtaç, gözaltında bulundurulmaları gereken, sürekli "zanlı ve şaibeli" kurumlar olma niteliğini taşımaktadır. Bunda yerel yönetimlerin yarattığı değer ile bu değerden aldığı pay arasındaki farkın büyüklüğünün de etkisi var, kuşkusuz. Ancak bu da sonuçta kendi kendini üreten bir sürecin sürüp gitmesine neden olmaktadır.

1980'lere kadar, bu yapıdaki yerel yönetimlerin faaliyeti, günlük yaşamın çok küçük bir kesimini kapsadığı gibi, hızlı kentsel büyümenin doğurduğu altyapı gereksinmesi ve planlama faaliyetlerini gerçekleştirme umudunu da vermiyordu. Buna karşılık merkezi yönetim de, bu dönemde etkin politikalar üretememiş ve kentsel yapıdaki dönüşümleri sağlıklı bir biçimde izleyememiştir. Bu nedenle, özellikle "acil" ve "temel" sorunlar için yeni çözümler aranmaktaydı. Bu amaçla da, yerel yönetimlerden çok, inisiyatifi elinde tutan merkezi yönetimin öneriler geliştirdiği gözlenmektedir. Bu önerilerin daha çok "yetki devrini" (deconcentration) öngören çözüm ve örgütlenme önerileri olduğu da bilinmektedir (Eke, 1982; s.169-175). Ancak, bütün bunların sonucu olarak, gerek etkinlik ve gerekse demokratiklik talepleriyle, "yerinden yönetim"in biçimleri üzerindeki tartışmaların yoğunlaştığı ve bütün siyasal partilerin gündemine girdiği de kesindir.

1980 sonrasında ise, yerel taleplerden çok yine merkezden alınan kararlarla, özellikle büyük şehirlere ayrılan kaynaklar bir miktar arttırılmış; büyük şehirlere özgü yönetim biçimleri getirilmesini sağlayıcı yasal değişiklikler yapılmış ve daha sonra da yerel yönetimlere "plan yapma ve onama" yetkisi verilmiştir. Bu bildiri çerçevesinde bu değişikliklerle ilgili ayrıntılı açıklamalara girmeyeceğiz. Ancak, bütün bu kararların, her ne saikle olursa olsun, büyük şehirlerdeki "acil" sorunların çözümünü "bölge valiliği" yerine "seçimle" yönetime gelmiş yerel yöneticilere bırakmış olması, kentsel politika açısından bazı yeni eğilimlerin doğmasına neden olmuştur. Yerel yönetimlerin karar alanlarının "yerelleşme" yoluyla genişlemesi yerel yönetimlere ilgi duyan kentsel grupların çeşitlenmesine yol açmıştır. Bir taraftan kentsel dönüşümle, dolayısıyla büyük ölçekli makro projelerle ilgili gruplar; diğer taraftan kentte yerleşmeye ve hem konut, hem iş piyasasında yasallaşmaya çalışan gruplar "yerel" dü-

zeydeki politikayla daha çok ilgilenir olmuşlardır. Ancak yine de tüm bu düzenlemelerin "kentsel yaşamın" tümünü kapsamaktan ve dolayısıyla tüm kentsel grupları canlı olarak içine almaktan uzak olduğu da bir gerçektir.

Bu gelişmeleri, İstanbul kentinin yerel yönetim meclislerini inceleyerek irdelemeye çalışacağız. Ekteki çizelgelerde, son üç dönemdeki İstanbul Belediye Meclis üyelerinin bazı nitelikleri karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Bu meclislerden ilki, İstanbul merkez belediyesi meclisi; son ikisi ise 3030 sayılı yasaya göre oluşturulan Büyük Şehir Meclisleridir. Dolayısıyla ilk meclisle, diğerlerinin karşılaştırılması, nüfusun yüzde 46'sının yaşadığı çevre belediyeleriyle merkez belediyesinin birleşmesinin doğurduğu değişimi de göstermektedir. Ancak İstanbul merkez belediyesinin, kapsadığı alanın kent yaşamındaki önemi, tarihsel geçmişi, örgütlenme düzeyi bakımından kenti temsil etmede ve kent bütününü ilgilendiren kararlarda çevre belediyelerine göre daha farklı bir konumda olduğu kuşkusuzdur. (Örneğin, o yıllarda planlama çalışmaları yapan İİB bağlı Nazım Plan Bürosu, çevre belediyelerinden çok, İstanbul Belediyesini kendine muhatap olarak kabul etmişti.) Bu nedenle üç meclisin karşılaştırılmasında çok önemli bir sakınca görülmemektedir. O dönemdeki çevre belediyelerinin daha çok iç göçle büyüyen gecekondu alanlarını kapsadığı bilinmekle beraber bu ilçe belediyelerinin meclis yapıları hakkında yapılmış olan herhangi bir çalışma mecut değildir.

Çizelgelerdeki ilk meclisle ilgili bilgiler, meclis albümünden derlenmiştir. İkinci meclisle ilgili bilgiler yapmış olduğumuz saha çalışması sonuçlarına dayanmaktadır. Üçüncü meclisle ilgili bilgiler esas olarak meclis kaleminden edinilmişse de sonuçları aktarırken, bazı belediye başkanlarıyla yapmış olduğumuz görüşmelerden de yararlandık. Çizelgelerden de izleneceği üzere, her üç meclis için de derleyebildiğimiz doğum yeri, eğitim durumu ve yaptıkları işlerle ilgili bilgiler, temel verileri oluşturmaktadır.

1977 MECLİSİ

1977 seçimleriyle yönetime gelmiş olan meclis, CHP'li Belediye Başkanı'nın yönetiminde; 90 CHP, 42 AP ve 1 MSP'li üyeden oluşmaktaydı. Bu meclisin yüzde 36'sının İstanbul, yüzde 33'ünün ise Karadeniz doğumlu olduğu görülmektedir. Doğum yeri bakımından iki parti arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Karadenizliler içinde Rizeliler (17 kişi) her iki partide de ağırlıklıdırlar. Genel olarak meclis üyeleri İstanbul'a kitlesel olarak göçveren illerde doğmuşlardır. Eldeki bilgilerden meclis üyelerinin kır ya da kent kökenli olanlarını ayırma olanağı mecut değildir.

Meclis üyelerinin eğitim durumları da partilere göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Gerek çoğunlukta bulunan partinin ve gerekse muhalefette bulunan partinin daha çok orta okul mezunlarından oluştuğu gözlenmektedir. İkinci önemli grubu yüksek okul mezunları oluşturmaktadır. Yüksek okul mezunlarının yüzde 51'ini (18 kişi) hukuk fakültesi mezunları oluşturmaktadır. Bunun yanında 5 iktisatçı ve 5 mühendis-mimar vardır.

Yaptıkları işlere bakıldığında, meclisin yüzde 44'ünün küçük ticaret ya da küçük inşaatla uğraşanlarla küçük esnaftan oluştuğu görülmektedir. Mecliste inşaat müteahhidi olduğunu belirtenler 18 kişidir. Bunun yanında İstanbul Şoförler Derneği'nin Başkanı ve iki üyesinin de mecliste CHP üyesi olarak bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Meclis üyelerinin yaptıkları işe göre dağılımı partilere göre değişmektedir. AP'de esnaf oranı çok düşük buna karşılık küçük ticaret, inşaat (45.2) ve serbest meslek ve hizmetle ilgili büro sahiplerinin oranı (33.3) daha yüksektir.

1977 meclisinin iş yapısı ile ilgili kompozisyonu, Türkiye'de gözlenen "esnaf ve küçük girişimci" ağırlıklı meclislerden çok farklı değildir. Türkiye'de yerel yönetimlerde en örgütlü ve ağırlıklı olarak esnafların yer alması konusu; bu yapının tarihsel dayanakları, yasal yapının buna elverişliliği, bu grupların örgütlü hareket edebilme özellikleri ve yerel yönetimlerin bu grupların çalışma hayatındaki önemi gibi birçok yönüyle oldukça çok tartışılmış olan konulardandır (bu tartışmalar için bk. Varol, 1989; s.40-44). Yine de, İstanbul gibi oldukça heterojen ve çok karmaşık bir metropoliten kentte, herhangi bir daha az farklılaşmış kasabadakine benzer yapının gözlenmesi ilgi çekicidir. Bu durum, demokratiklik, temsil ya da yerel iktidar meselesinden daha çok kurum olarak yerel yönetimlerin karar alanlarının darlığından ve özellikle büyük kent yaşamının çok kısıtlı bir kesimini kapsamasından ileri geliyor olabilir.

1984 MECLİSİ

Bu meclis, bilindiği üzere 3030 sayılı yasaya göre faaliyet gösteren iki kademeli Büyük Şehir Yönetiminin "Büyük Şehir Meclisi"dir. Bu nedenle çevre belediyelerinin de içinde eritildiği daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bunun yanında bu meclis, askeri yönetimin olağanüstü koşullarında ve denetiminde kurulmuş olan partilerin seçimlere katıldığı bir dönemi temsil etmektedir.

Bilindiği üzere, 1984 Meclisi, ANAP'lı Büyük Şehir Belediye Başkanının yönetiminde; 82 ANAP'lı, 26 SHP'li üyeden oluşmaktaydı. Bu meclisdeki ANAP'lı üyelerin yüzde 60'ının, geçmişte hiçbir partiye üye olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık SHP'li üyelerin yüzde 89'unun ise CHP üyeliğinden geldiği gözlenmektedir. Bu meclisin kompozisyonunu incelerken gözönünde tutulması gereken nokta, her iki partiye mensup üyelerin il örgütlerince, parti içi süzgeçten geçmeden belirlenmiş olmalarıdır. Bu nitelikleriyle yerleşik siyasal akımlardan çok her iki partinin o dönemdeki kurucularının yerel politika anlayışlarına yakın eğilimlerin temsilcileriydiler.

Bunların dışında, bu meclisin oluşmasından önce Belediye Gelirleri Yasası düzenlenerek özellikle büyük şehirlere merkezden yeni kaynakların transfer edilmesi sağlanmıştı. Meclis'in oluşmasından yaklaşık bir yıl sonra da belediyelere, plan yapma ve onama yetkisi verilmişti. Bir anlamda bu meclis, bir önceki meclise göre; hem fiziksel alan olarak daha geniş bir alanı kapsamaktadır, hem de karar konuları bakımından göreli olarak daha yetkilidir. Ancak bütün bu genişlemeye karşın yerel yönetim örgütü olarak kentsel yaşamın tümünü kapsama

niteliğini kazanmış olduğu söylenemez.

Çizelge'de ve burada kısaca aktaracağımız bilgiler, bu meclis üyelerinden 102'si ile yapılmış görüşmelere dayanan araştırma sonuçlarına dayanmaktadır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kara ve Köksal, 1989).

Yaptığımız araştırma, meclis üyeleri arasında yerelleşme yanlılarının fazlalığını ve özellikle de "belediye"nin "yatırımcı" olması gerektiği konusunda her iki parti üyeleri arasında da bir konsensüsün olduğu ortaya çıkarmıştır. Bununla bağlantılı bir başka sonuç da üyeler için "belediyenin" yerel politika bağlamında ağırlık taşımasıydı. Meclis üyelerinin hemen hemen her iki partiye mensup olanları bakımından, gecekondu nüfusunun sorunlarının çözümü öncelik taşımaktaydı. Bu öncelikte buralara altyapı götürülmesi ve bu alanların yasallaştırılması önem taşımaktaydı. Ancak doğal olarak her iki partiye mensup olanların bunun uygulanmasındaki öncelikleri farklıydı. Buna karşılık günlük belediye hizmetlerinin görülmesiyle ilgili sorunlarla kentin "makro ölçekli" ve "uzun vadeli" sorunları meclis üyelerini pek fazla ilgilendirmemekteydi. Üyeler genellikle belediyeye aktarılmış olan kaynakları kendi seçildikleri ilçelere çekmek için büyük çaba göstermekteydiler. İstanbul'un makro sorunları daha çok "Büyük Şehir Yönetimi"nin sorunuydu. Bu niteliğinden dolayı da bu meclis, Büyük Şehir Meclisi olmaktan çok "ilçeler genel kurulu" olma özelliğini taşımaktaydı.

Araştırmanın bir başka sonucu da bu meclisin, İstanbul'a kitlesel olarak göç veren illerden gelen, ancak gerek kökenleri ve gerekse mevcut konumları itibariyle (baba mesleği, doğum yeri, eğitim durumu ve yaptıkları iş gibi göstergelere bakıldığında) daha çok bu göçün "seçkinleri" olduklarını göstermektedir. Çizelgeden de izleneceği üzere; bu mecliste esnaf oranı oldukça düşüktür. Buna karşılık; metropoliten kent ölçeğinde bile büyük olarak kabul edilebilecek girişimci oranı küçümsenmeyecek orandadır (yüzde 15). Meclisin genel olarak girişimci ağırlıklı olması yanında kendilerinin ilişkide oldukları grupların ortak özelliğinin "kente göçle yerleşmiş gruplar" olması nedeniyle bu meclise biz "taşralı girişimciler meclisi" adını vermiştik.

Bu meclis, bir önceki meclisle karşılaştırıldığında, İstanbul'lu oranın azaldığı buna karşılık, Karadeniz dışındaki bölgelerden gelenlerin de göreli öneminin arttığı gözlenmektedir. Bu durum, çevre belediyelerle birleşme sonunda özellikle kente göçle yerleşmiş grupların il düzeyindeki yerel politikadaki ağırlıklarının artması olarak yorumlanabilir.

Ancak bütün bu geliş yerlerinin heterojenliğinin artmasına karşılık meclise girenlerin arasında geleneksel "esnaf" temsilcilerinin azlığı; eğitim, iş yapısı, aile kökenleri bakımından daha çok "kitle göçünün seçkinleri" oluşu önemli bir farklılık olarak gözlenmekteydi. Özellikle, daha önceki meclislerdeki "esnaf" temsilcilerinde gözlenen "iş alanlarını örgütlü olarak temsil etme" niteliği bu gruplar için pek fazla söz konusu değildi. Özellikle ANAP'lı meclis üyelerinin ilişkide bulundukları gruplar sınıfsal olarak oldukça heterojen; ilişki biçimleri de ya seçildikleri ilçe, ya da geldikleri yerle özdeşleşen "hemşehrilik" bağlarıydı. Bu ilişkilerde parti örgütünün de önemli olmayışı "belediyeyi" bu gruplar için

yerel siyasetin örgütlenmesinde oldukça önemli bir konuma getirmişti. Bu grupların "siyaset" anlayışındaki "hizmet" söylemi ve siyaset faaliyetinin amacı olarak yerel yönetimleri göstermeleri "siyasetin yerelleşmesine doğru" yeni eğilimler olarak belirginleşmekteydi.

1984-89 döneminde İstanbul metropoliten kentinde bir taraftan yatırımların, diğer taraftan planlama çalışmalarının hızlanması sırasında bu kadroların geleneksel esnaf ve küçük ticaret erbabını ilgilendiren fiyat denetimi ya da ruhsatlar yoluyla kentteki "küçük girişimciliğin denetlenmesi" konularını ikinci plana ittikleri gözlenmekteydi. Hatta birçok ilçe belediyesi, işyeri ruhsatlarında rahatlama getirmeyi kente sonradan yerleşen grupların küçük girişimcilik eğilimleri doğrultusunda önemli uygulamalar olarak görmekteydiler. Bir anlamda bir taraftan artan parasal olanakların kullanımı; diğer taraftan belediyelerin elindeki parasal olmayan araçlara dahil olan plan yapma yetkisi dolayısıyla, kentsel rantın dağıtılmasında beledlyelerin tek otorite olması geleneksel belediyecilik faaliyetlerinin geri plana itilmesine neden olmuştu.

Yaptığımız görüşmelerde bu yeni kadroların yerel politikada kalıcı olma isteğinde oldukları da anlaşılmıştı. Ancak 1989 yerel seçimleri adaylarına bakıldığında bunların önemli bir kesiminin -bu durum her iki parti için de söz konusudur- parti içi süzgeçten geçemedikleri, bunu aşabilenlerin bir kesiminin ise seçimler sırasında elendikleri ve 1989 meclisinin farklı bir kompozisyonla yönetime geldiği gözlenmektedir.

1989 MECLİSİ

Bu meclis, SHP'li Büyük Şehir Belediye Başkanı'nın başkanlığında 99 SHP'li, 28 ANAP'lı, 6 DYP'li, 4 DSP'li ve 3 RP'li olmak üzere 140 üyeden oluşmaktadır. Mecliste, seçim sisteminin bütün engellemelerine karşın, çeşitli siyasal partilerden temsilciler yeralmaktadır.

Bu bildiri çerçevesinde seçim sonuçlarını tartışmak niyetinde değiliz. Ancak seçimlerindeki oyların ne kadarının "genel" ne kadarının "yerel" saiklerle kullandığının bilinmesinin "yerel yönetimlerin" kent yaşamındaki yerlerinin tayin edilebilmesi için de önemli bir konu olduğu kanısındayız. Ancak bu seçimlerde özellikle partilerde aday belirleme aşamasının çok canlı olduğu ve her parti içinde çeşitli grupların önemli mücadeleler verdikleri de bilinmektedir. Gerek ön seçim ve gerekse merkez yoklaması yoluyla aday belirlenmesinin etrafında yoğunlaşan tartışmalar; partilerin içinde yerel yönetimlerde yer almak isteyen kadroların yerleşikliğinden çok, çeşitliliğin, yarışmanın, çekişmenin var olduğunun da bir göstergesidir. Bu da en azından yerel yönetimlerde var olmak isteyen grupların artmış olduğunu göstermektedir.

Bu Meclis'in Çizelgelerde aktarılan üç değişken çerçevesinde kompozisyonunu inceleyecek olursak İstanbul doğumluların oranının iyice düştüğü; buna karşılık Karadenizlilerin en önemli grup olma konumunu Doğu Anadolu bölgesinde doğanlara bıraktığı; İç Anadolu bölgesinde doğanların ise üçüncü büyük

grup olarak mecliste yer aldıkları gözlenmektedir. Bundan önceki meclislerde olduğu gibi bu meclis üyeleri de daha çok kitlesel olarak göç veren illerden gelmişlerdir. Bu da meclis üyelerinin bu bölgelerden gelen gruplarla ilişkileri olduğunu göstermektedir. İl bazında bakıldığında, geçen mecliste ve daha önceki mecliste sayısal olarak en büyük yoğunlaşmaya sahip olan Rizelilerin yerini Sivaslıların aldığı gözlenmektedir. Sivaslıları, Gümüşhaneliler (Bayburt ağırlıklı) ve Erzincanlılar izlemektedir. Bundan önceki meclisle ilgili araştırmada da etnik-geliş yeri kökenlerinin meclis üyelerinin kendi konumlarını tanımlamada önemli olduğu ortaya çıkmıştı. Muhtemelen bu meclis üyeleri arasında da başka partiye mensup olsalar da bu tür bir tanımlama önemli olmaktadır.

Metropoliten kent olarak İstanbul'da, göç dalgalarıyla gelen grupların gerek kent mekanı ve gerekse kentteki iş piyasası içindeki konumlanmalarında zincirleme göç sürecinin etkilerinin ne olduğu pek bilinmemektedir. Bu nedenle "köken"le kentteki toplumsal tabakalaşma arasında bir çıkışmanın olup olmadığı da tam anlamıyla bilinmemektedir. Ancak bu günkü meclis'te daha önceleri pek rastlanmayan göreli olarak daha yeni bir göç olan Doğu Anadolu göçünün geldiği (örneğin Kars) illerden gelen üyelerin de olduğu gözlenmektedir. Ancak çeşitli dönemlerde kente göç ederek kentte konumlanmış olan grupların arasında belediyelerdeki artan "parasal" ve "parasal olmayan" düzenleme olanakları için yarışmanın olduğundan sözetmek mümkündür.

Meclis üyelerinin eğitim durumları, daha önceki meclislere göre oldukça farklıdır. 1977 meclisinin "orta", 1984 meclisinin "yüksek" eğitimin baskın olma niteliklerine karşılık bu meclis üyeleri arasında "yüksek" ve "ilkokul" mezunları etrafında yoğunlaşan bir kutuplaşma gözlenmektedir. Bu meclis bu niteliği ile de oldukça heterojendir.

Meclis üyelerinin yaptıkları işlerle ilgili bilgiler, daha önceki "girişimci" ağırlıklı yapının da değiştiğini göstermektedir. Meclis'te en ağırlıklı grup avukat, doktor, maliyeci, muhasebeci gibi serbest meslek ve hizmetle ilgili büro sahiplerinin olduğu gruptur. Ancak bir önceki döneme ait saha çalışmasında bu gruba mensup olanların bir kesiminin de bu işleriyle birlikte yürüttükleri "küçük ya da orta ticaret" grubuna girebilecek işlerinin olduğu ortaya çıkmıştı. Bu mecliste bunlar hakkında bilgi sahibi değiliz. Diğer yandan bu mecliste dikkati çeken nokta esnaf oranının tekrar yükselmiş olmasıdır. Ancak gerek doğum yerleri ve gerekse eğitim durumlarıyla ilgili bilgilerle birleştirildiğinde bunların 1977 meclisinde yeralan "orta okul mezunu ve daha çok İstanbullu" olan esnaftan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bunların bir kesiminin "esnaf grubunun örgütlü temsilcileri" olmaktan başka özelliklerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, bazı belediye başkanlarıyla yapmış olduğumuz görüşmelerden özellikle Haliç operasyonu sırasında zarar görmüş olan "küçük-orta ticaret erbabının" ve geleneksel belediye faaliyetlerinden olan "ruhsat" denetiminin ikincil konuma itilmiş olmasından rahatsızlık duyan grupların temsilcilerinin de meclise girmiş oldukları öğrenilmiştir.

Bu konuda araştırma yapılmasına gerek olmakla birlikte, halen yönetimde olan

SHP grubunun bir önceki meclisteki SHP grubundan oldukça farklı nitelikte olduğu gözlenmektedir. 1984 meclisindeki SHP grubuyla ANAP grubu arasında belediyenin "yatırımcı" niteliği hakkında önemli ölçüde bir konsensüs'ün olduğu gözlenmişti. Büyük ölçüde parti süzgecinden geçerek gelen bu yeni SHP grubunun ise, gerek seçim kampanyaları sırasında ve gerekse basına verdikleri deneçlerden "proje"den çok belediyeciliğin "denetim" yönüne ağırlık verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, İstanbul'daki seçim sırasında SHP, "İstanbul'un arka yüzü" sloganıyla programdan daha çok bir önceki yönetimin özellikle "yatırımcılık" faaliyetlerine tepki gösteren; "yolsuzluklar" sloganıyla da belediyeler için yaygın olan "güvenilmezlik" imajına dayanan ve özellikle yerel yönetimlerle fazla ilgili olmayan kentli orta sınıflara "güvenilir yerleşik parti" imajının verildiği bir kampanya uygulamıştı.

Meclis'in ANAP'lı üyeleri ise, bir önceki meclisteki ANAP grubunun dağılımına benzemektedir. Bunun yanında bu grubun daha çok bir önceki mecliste "büyük şehirciler" diye adlandırdığımız bu meclisin faaliyetini daha çok büyük şehir odağından görenlerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

1980 sonrası düzenlemeler, İstanbul metropoliten kenti düzeyinde özellikle kente göçle yerleşmiş gruplar yerel politikadaki ağırlıklarını arttırmıştır. Ancak bu grupların da homojen olmadığı, kente gelen göç dalgalarıyla gerek kent mekanı ve gerekse iş piyasaları içindeki konumlanmalarında farklılıklar olduğu söylenebilir. Bu grupların acil sorunları kente geliş dönemlerine göre değişen ağırlıkta olmak üzere özellikle yeni gelen gruplar için kente yerleşmek; göreli olarak yerleşik gruplar için enformel konut alanlarının yasallaştırılması, minimum altyapının sağlanması ve kentteki iş piyasalarında yeralmaktır. Bu nedenle belediyede daha önce etkili olan "örgütlü küçük esnaf ve küçük ticaret" gruplarının yanısıra; bu grupların da yerel yönetimlerde yeralmak için yarıştıkları gözlenmektedir. Bu yarışmada SHP'de parti içinde, ANAP'ta ise parti dışında "etnik köken -geliş yeri- yaşanan kentsel alanlar"la özdeşleşen "hemşehrilik" bağlarının yerel politikanın örgütlenmesinde önemli olduğu gözlenmektedir.

Ancak bütün bunlar kentte yaşayan bütün grupları kapsamadığı gibi yerel politikayla ilgili grupların da kentsel yaşamlarının tümünü canlı olarak kapsamaktan uzaktır. Bu nedenle de "belediye" bütün artan ilgiye karşın çok kısıtlı bir grubun, çok kısıtlı amaçlarla ilgilendikleri kurum olma niteliğini sürdürmektedir. "Belediye"nin kurum olarak yeniden sorgulanması ve mecut işlevlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. "Belediye"nin kentsel yaşamdaki öneminin artması bu kuruma ilgi duyan grupların da çeşitlenmesini sağlayacaktır.

Çizelge 1: İstanbul Belediyesi Meclis Üyelerinin Doğum Yerlerine Göre Dağılımlarının Karşılaştırılması (%)

	1977[1]	1984[2]	1989[3]	İst-1985[4]
İstanbul	36.1	21.6	17.1	39.0
Karadeniz	33.1	27.5	24.3	21.1
Doğu ve G.D.	9.0	15.7	27.9	13.4
Marmara	4.5	7.8	9.3	7.1
Diğer Bölgeler	4.5	8.8	2.9	4 5
İç Anadolu	6.8	11.8	15.7	10.4
Yurt dışı	3.0	6.7	2.1	4.7
Bilinmeyen, belirsiz	3.0	—	0.7	—
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
(Sayı)	(133)	(102)	(140)	

[1] İstanbul Merkez Belediyesi. Meclis Albümü verileri.
[2] İstanbul Büyük Şehir Belesiyesi. Kara-Köksal, 1989.
[3] İstanbul BüyükŞehir Belediyesi. Meclis Kaleminden alınan bilgiler.
[4] İstanbul nüfusunun doğum yerlerine göre dağılımı. DİE 1985 Nüfus Sayımı. T.7; s.18-19.

Çizelge 2: İstanbul Belediyesi Meclis Üyelerinin Eğitim Durumlarının Karşılaştırılması

	1977[1]	1984[2]	1989[3]
İlkokul Mezunları	17.3	11.8	25.7
Ortaoku	32.3	13.7	8.6
Lise	15.0	17.6	15.0
Meslek Lisesi	8.3	5.9	5.0
Yüksek Okul	36.3	51.0	45.7
Bilinmeyen, belirsiz	0.8	—	—
Toplam	100.0	100.0	100.0
(Sayı)	(133)	(102)	(140)

[1] İstanbul Merkez Belediyesi. Meclis Albümü verileri.
[2] İstanbul Büyük Şehir Belediyesi. Kara-Köksal, 1989.
[3] İstanbul Büyük Şehir Belediyesi. Meclis Kaleminden alınan bilgiler.

Çizelge 3: İstanbul Belediyesi Meclis Üyelerinin Yaptıkları İşlerin Karşılaştırılması

	1977[1]	1984[2]	1989[3]
İnşaat, imalat, ticaret	28.6	60.8	27.1
Serbest meslek, hizmetle ilgili büro sahipleri	27.1	20.6	35.0
Kamu-özel memur	3.8	4.9	6.4
Esnaf	15.8	2.0	15.8
İşçi-sendikacı	4.5	0.9	6.4
Emekli, ev kadını	7.5	10.8	8.6
Bilinmeyen, belirsiz	12.8	—	0.7
Toplam	100.0	100.0	100.0
(Sayı)	(133)	(102)	(140)

[1] İstabul Merkez Belediyesi. Meclis Albümü verileri.
[2] İstanbul Büyük Şehir Belediyesi. Kara-Köksal, 1989.
[3] İstanbul Büyük Şehir Belediyesi. Meclis Kaleminden alınan bilgiler.

KAYNAKLAR

Çiftçi, O. **Yerel Yönetimlerde Temsil.** TODAIE. Ankara. 1989.

Dunleavy, P. "The Limits to Local Government". **Local Socialism?.** Boddy, M.and Fudge, C. (eds.). Macmillan. London. 1985. içinde. s.49-81.

Eke, A.E. **Anakent Yönetimi ve Yönetimlerarası İlişkiler.** SBF. Ankara. 1982.

Friedrich, C.J. **Man and His Goverment.** Mac Graw Hill, New York. 1963.

Kara, N. ve Köksal, S. "İstanbul'da Yerel Politika ve Büyük Şehir". **Cumhuriyet** Gazetesi. 19-24 Mart 1989.

Köksal, S. ve Kara, N. "Yerel Yöneticilerde Yetki Korkusu mu Var?". **Görüş.** Ocak 1989.

Nadaroğlu, H. **Mahalli İdareler.** Beta Yayıncılık. İstanbul. 1986.

Pitkin, H. **The Concept of Representation.** The University of California Press. Berkeley. 1967.

Saunders, P. **Urban Politics.** Penguin Books. 1980.

Tekeli, İ. Gülöksüz, Y. ve Okyay, T. **Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir. Cem** Yayınevi. İstanbul. 1976.

Varol, M. **Yerel Siyasetin Demokratikleşmesi.** Gündoğan Yayınları. Ankara. 1989.

Yerel İktidar Yapısında Değişim Eğilimleri: Bandırma Örneği*

*Muharrem Varol***

Burada, yerel iktidar yapısı ve değişim eğilimlerine ilişkin olarak belirteceklerimiz, 1982-1985 yılları arasında yaptığımız Bandırma araştırmasının çok çok kısa bir özeti olacaktır. Bu nedenle, bu araştırmanın bulguları ve yaptığımız çözümlemeler konusunda daha ayrıntılı bilgi için, **Yerel Siyasetin Demokratikleşmesi** (Gündoğan Yay., Ankara, 1989, 424 sayfa) adlı kitabımıza bakılmalıdır.

1. 20. YÜZYILDA BANDIRMA:

a) Bandırma, Osmanlı Toplumunda, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, büyük ölçüde dış dinamiklerle başlayan toplumsal değişme süreci içinde feodal bir küçük kasaba kimliğinden giderek uzaklaşmaya başlamıştır.

1880'lerden Birinci Dünya Savaşına değin, toplumsal-ekonomik yaşam oldukça canlı ve devinimlidir. Sonrası ise, Kurtuluş Savaşı yılları da dahil olmak üzere, savaşın getirdiği toplumsal-ekonomik çöküntüyle gelen ve 1950'lere kadar süren göreli durağanlık dönemi olarak nitelenebilir.

b) 1950'lerden günümüze kadar olan dönemde ise, durağanlıktan çıkış ve hızlı toplumsal değişme görülmektedir. Bu değişmenin temel belirleyicileri; ticarileşme-sanayileşme ve kentleşme olmuştur. Bandırma, bugün orta ölçekli bir ticaret ve sanayi kentidir.

2. YEREL DÜZEYDE SİYASET KURAMI

a) Yerel İktidar Yapısı Kavramı

Yerel düzeyde iktidar yapısını şu biçimde tanımlamak daha doğru görünmektedir:

---

* Sosyal Bilimler II. Ulusal Kongresi'nde (Ankara, 31 Mayıs-2 Haziran 1989) sunulan bildiri.

** A.Ü.B.Y.Y.O. öğretim görevlisi.

Kamusal-siyasal etkinlik alanlarından birinde veya birkaçında, ya da hepsinde birden, resmi ve/veya resmi olmayan karar alıcılar grubunun yapısı veya bileşimi.

Bir grup, sözkonusu alanların hepsinde birden karar alıcı durumda ve kendi içinde türdeş, kapalı ve durağan ise, nüfuzun etkinlik alanına göre farklılaşması sözkonusu olmayacaktır ve böylece, o yerde/yörede "yönetici elit" olgusundan söz edilecektir. Bu da, yine o yerde, çoğulcu-demokratik karar alma sürecinin yokluğu anlamına gelecektir.

b) Yerel Düzeyde Siyaset Kuramının Temel Sorunları:

Yerel düzeyde siyaset kuramının odağında da, ulusal düzeyde demokrasi sorunu ile bağlantılı olmak üzere yerel demokrasi sorunu vardır. Yerel siyaset kuramının, bu ana sorun etrafında yeralan birbirleriyle ilişkili temel sorunları üç kümede toplanabilir:

1. Yerel düzeyde siyaset ve yönetim ile demokrasi arasındaki ilişkiler sorunu
2. Ulusal siyaset ve yönetim ile yerel siyaset ve yönetimin ilişkileri sorunu
3. Yerel siyaseti yönetenler sorunu

Bizim çalışmamızın ele aldığı sorun, bu üçüncü sorundur. Bu sorun çerçevesinde geliştirilmiş yerel iktidar yapısı kuramları da şunlardır:

A- TABAKALAŞMA KURAMI

Bu kuram, ekonomist ve seçkinci bir yaklaşıma dayanır. Bu kurama göre, iktidar yapısı ekonomik güç dağılımını yansıtır. Bir başka deyişle, toplumdaki tabakalaşma yapısı ile iktidar yapısı arasında koşutluk vardır.

B- ÇATALLAŞMIŞ (BİFURCATED) İKTİDAR YAPISI KURAMI

Bu kurama göre, bir topluluk, kapalı ve kendine-yeterli ekonomik yapıdan, ulusal ekonomik sistemle bütünleşmeye doğru evrimleştiğinde, yerel iktidar yapısında bir çatallaşma başlar. İktidar yapısının iki temel öğesi şunlar olur: **ekonomik seçkinler** ve **kamusal-siyasal liderler**. Bu çatallaşma, kamusal liderlerin ötekilerden bağımsız, özerk davranabilmeleri olanağını da getirir.

C- ÇOĞULCU KURAM:

Çoğulcu toplum, tek bir seçkin grubununun toplumsal yaşamın bütününe egemen olduğu bir toplum ile çelişir. Bir başka deyişle, çoğulcu toplumda da her bir etkinlik alanında (ekonomi, siyaset-yönetim v.b.) seçkinler vardır. Ama, tek bir seçkinler grubunun, toplumsal yaşamın bütününü denetimi altında tutması anlamında bir **"yönetici seçkinler"** olgusu geçerli olmayacaktır.

Bu durum, çoğulcu toplumda nüfuz ve liderliğin etkinlik alanına göre farklılaşmış olmasının bir sonucudur. Böylece, çoğulcu sistem, eşitsizliklerin kümülatif değil, dağılmış (dispersed) olduğu bir sistem olur.

Bir toplum geleneksel tarım toplumu olmaktan çıkıp, ticaret ve sanayi toplumu olmaya doğru değiştikçe, karar alma süreçleri de çoğulcu yönde değişmeye başlar. O zaman, toplumsal-siyasal sistem şu özellikleri kazanıp taşımaya başlayacaktır:

a) Kamusal makamları ve yöneticilerini etkilemek için herkes farklı olanaklara sahip olabilir ve bunları yerine göre kullanabilir.

b) Bu olanakların dağılımı eşitsizdir.

c) Bir olanak türünü elde etmek bakımından daha iyi durumda olanlar, başka türden olanakları elde etmek bakımından, çoğu kez, daha kötü durumda olabilirler.

d) Bir nüfuz olanağı, her alanda ve her kararda diğer olanakların tümüne üstün gelmez.

e) Bazı istisnalarla, bir nüfuz olanağı bazı kararlarda daha etkili olabilir, ama tüm kararlarda böyle olmaz.

f) Bazı olanaklardan tümüyle yoksun kişi veya grup yoktur.

Böylece, liderler ve halk arasındaki ilişkiler ve nüfuz akışı tek yönlü olmaktan çıkıp karşılıklı hale gelmiş olacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Araştırmamızın varsayımlarına geçmeden önce, **postülalarını** kısaca belirtmekte yarar görüyoruz.

3. 1. Araştırmanın postülaları:

a) Siyasetin varlığı çatışmanın varlığıyla olanaklıdır.

b) Çatışmanın tek kaynağı ve tek biçimi sınıfsal çatışma değildir.

c) Çoğulculuk, öncelikle, ekonomik iktidar ile siyasal iktidar/erk'in birbirinden görece ayrılması olgusuna koşut olarak gelişmiştir. Batı'da siyasetin göreli bağımsızlığını getiren bu olgu, Osmanlı-Türk siyasal sisteminin adeta değişmez niteliği olagelmiştir.

Türkiye'de, yerel düzeyde ekonomik iktidar ile siyasal iktidarın (erk'in) çakışması kapitalizm öncesi aşamalarda geçerli olmuştur.

Türkiye'de, genelde çoğulcu siyasetin gelişmesi:

a) Bürokratik egemenliğin, sivil-asker bürokrasinin yönetici sınıf olması olgusunun aşılması (1950'lerden itibaren).

b) Sivil-asker bürokrasi yanında bazı serbest meslek mensupları da siyasal seçkinlerin bir kanadı olabilmişlerdir. Örneğin, avukatlar, doktorlar gibi.

Çoğulculuk, bunların da siyasal iktidar yapısında ağırlıklarının diğer serbest meslek mensupları lehine azalması biçiminde ortaya çıkacaktır.

Araştırmamızın varsayımları da şunlar olmuştur:

3.2. Varsayımlar:

I- Yerel iktidar (erk) yapısının başlıca öğeleri şunlardır:

Esnaf ve tüccar, serbest meslek mensupları ve bürokrasi.

Araştırmanın asıl amacının, bürokrasi dışındaki öğelerin iktidar yapısının adeta değişmez öğeleri olduklarını göstermek olduğunu belirtmeliyiz.

II- Yerel yönetimde ve yerel siyasette kararlar; öncelikle, bu iki ögenin (ve bürokrasinin) kendi aralarında ve kendi içlerinde çatışmalarından doğan güç dengesine göre alınmaktadır.

Bu ikinci varsayım birincisinin bir türevidir.

III- Yerel erk yapısı, kentleşme ve sanayileşmeye koşut olarak değişime uğrar.

Bu değişim iki biçimde kendini gösterir:

1. Geleneksel siyasal seçkinleri oluşturan meslek gruplarının (sivil-asker kökenliler ile eşrafın) yerini, giderek yeni meslek mensupları almaya başlar. Bu yeni meslek grupları; artık geleneksel olmayan esnaf ve tüccar (bunlar, yörenin veya kentin zamanına göre ekonomik seçkinleri veya egemenleri sayılabilirler) ile serbest meslek mensuplarıdır.

Bu aşamanın genellikle 1950'lerde başladığı düşünülmektedir.

2. Daha sonraki aşamada, ekonomik seçkinler resmi-kurumlaşmış erk yapısından çekilmeye başlarlar. Daha geniş anlamda, resmi erk yapısının öğeleri ve bu öğelerin göreli ağırlıkları giderek değişir.

Bu olgular geçerlilik kazandıkça, görece küçük bir grubun erk yapısına egemen olabilmesi durumu giderek ortadan kalkmakta ve erk yapısı doğal olarak demokratikleşmektedir.

4. YÖNTEM

Yerel siyaset araştırmalarında üç yaklaşımın/yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Araştırmamızda her üç yaklaşım da kullanılmıştır.

1. Resmî konum yaklaşımı (positional approach)

İncelenecek kurumların karar alma konumlarında kimlerin bulunduğuna bakmayı esas alan bir yaklaşımdır.

1950-1984 arası dönemi kapsayan araştırmamızda, bu yaklaşım şu amaçla kullanılmıştır:

Sözkonusu dönemde, belediye organlarında ve partilerin ilçe yönetim kurullarında bulunanları, bunların meslek dağılımlarını ve bu dağılımda toplumsal-ekonomik gelişmeye göre ortaya çıkan değişimleri saptamak.

2. Soruşturma yaklaşımı (reputational approach)

Araştırmamızda, yaklaşımın temel mantığına sadık kalarak, resmi karar alma konumlarının dışında kalmakla birlikte, nüfuzlu olanları bulmak ve erk yapısının bir kesitini ortaya çıkarıp analiz etmek amacıyla kullanılmıştır.

3. Örnekolay yaklaşımı (issue analysis veya case study)

Varsayım ve açıklamalarımızı örnekolay analizleriyle destekleyebilmek için kullanılmıştır. Bilindiği gibi, bu yaklaşım ile çoğulcu kuram arasında bir ilişki kurulmaktadır. Bizim örnekolay analizlerimiz de, çoğulculuk yönündeki gelişmelere başka kanıtlar sağlamışlardır.

5. BULGULAR:

Bulgularımızı iki grupta toplayıp özetlemek olanaklı görünmektedir:

1. Yerel Erk Yapısının Öğeleri Bakımından

Kentin, değişmekte olan erk yapısının birincil öğelerinin şunlar olduğu saptanmıştır: a) Çoğunluğu küçük girişimcilerden oluşan esnaf-tüccar kesimi, b) Serbest meslek mensupları. Bunlardan ilkinin, yani esnaf-tüccar kesiminin aynı zamanda başat öğe olduğu saptanmıştır.

Birincil ögelerin bunlar oluşunun nedenleri şunlardır:

A) Her iki öğe için de; yerel siyaset, ulusal siyasal karar alma merkezlerine geçiş işlevi görmektedir. Bununla birlikte;

1. Serbest meslek mensuplarının bir kısmı için, yerel siyasete aktif katılmanın görece daha önemli nedeni, ulusal siyasete geçiş işlevi görmesidir. Avukat, doktor, muhasebeci vb. serbest meslek mensupları için yerel siyasete aktif katılmanın daha önemli nedeni budur. Diğer kısmı; yani küçük girişimciler kategorisine de sokulabilecek olan mimar-mühendis gibi serbest meslek mensupları için ise; yerel siyasete aktif katılma, hem ulusal siyasete geçiş için bir basamak, hem de kentteki ekonomik çıkarlarını artırma ve koruma işlevi görmektedir.

2. Esnaf-tüccar kesimi için yerel siyasete aktif katılmanın, ulusal siyasete geçiş basamağı olabilmesinden de daha önemli nedeni şudur: Yerel siyasetin, yerel

siyasal kurumların işlevleri onların ekonomik çıkarlarıyla doğrudan ve çok yakından ilgilidir. Yerel siyasal kurumlarda karar alma konumlarını başka kesimlere bırakmaları halihazırda zor görünmektedir. Çünkü, sözkonusu konumlar, onların yaşamsal önemde çıkarlarını heran tehlikeye düşürebilecek işlevlere, yetkilere ve potansiyele sahiptirler.

B) Hem serbest meslek mensupları, hem de esnaf-tüccar kesimi için yerel siyasete aktif katılma toplumsal merdivende yükselme aracı işlevi görebilmektedir.

C) Bu iki meslek kategorisinde yeralanlar arasında iş ilişkileri yoğundur. Ya da, serbest meslek mensuplarının iş ilişkileri öncelikle esnaf-tüccar kesimi iledir. Bu nedenle, serbest meslek mensupları yerel siyasete ya, esnaf-tüccar kesiminin çıkarlarını, ya da kendi çıkarları ile esnaf-tüccar kesiminin çıkarları arasında kurulan göreli bir dengeyi temsil etmek üzere katılmaktadırlar. Kendini temsil olgusu ise, bazan bu durumlar arasında gizlenebilmektedir.

D) Her iki meslek grubu da, kent yaşamının yalnızca siyasal alanında değil, tüm diğer alanlarında da karar alma sürecine yine aktif biçimde katılmaktadırlar. Belediye ve parti yönetimleri dışında kalan alanlara ilişkin saptamalarımız bunu yeterince göstermektedir. Bu, aynı zamanda, esnaf-tüccar kesiminin kent yaşamında, karar alma sürecinde başat ve göreli etkisi en fazla olan kesim oluşuna da yolaçmaktadır. Bu keslmin, kent yaşamında 1950'lerden itibaren egemen ve 1970'lerden itibaren de göreli etkisi en fazla olan kesim haline gelişi, yalnızca belediye karar organlarında başat durumda oluşundan kaynaklamamaktadır. Belki de daha çok, kentsel yaşamın, iletişim dahil, tüm alanlarında karar alma sürecine katılmış olmasından kaynaklandığını söylemek olanaklıdır. Bu durum, esnaf-tüccar ve serbest meslek mensupları dışında kalan kesimlerin yerel siyasete katılma geleneklerinin yeterince gelişmemiş veya geliştirilmemiş oluşunun da bir sonucu olarak görülebilir.

Bütün bunların sonucu olarak, esnaf-tüccar kesimi, kentin toplumsal, siyasal ve yönetsel işlevlerinin yerine getirilmesinde daha çok söz sahibi olmuştur. Aynı zamanda da bir baskı grubudur.

Kısacası, 1950'lerden 1970'lere dek siyaset yapma işlevi ile baskı grubu işlevi aynı meslek grubunun elinde bulunmuştur denilebilir.

E) Erk yapısı öğelerinin aralarında ve kendi içlerinde çatışmakta oluşları, yerel siyasette kararların bu çatışmadan doğan güç dengesine göre alındığının kanıtıdır.

2. Kuramlar, Erk Yapısının Değişim ve Demokratikleşme Eğilimleri Bakımından:

Her üç yöntemi de kullanarak elde ettiğimiz bulgularımızı, kuramlar bakımından değerlendirdiğimizde şu saptamaları yapabilmekteyiz:

1. 1950 öncesinin erk yapısı, tabakalaşma kuramının betimlediği erk yapısına benzemektedir denilebilir. O dönemde, kentin toplumsal yapısı görece durağan özellikler gösteriyordu. Erk yapısı da bir ölçüde türdeş ve dayanışma içinde olan bir eşraf grubu ile özdeş idi.

2. 1950-1970 arası dönemdeki erk ilişkilerinin analizi, çatallaşmış erk yapısı yönündeki gelişmelere işaret etmektedir. Çatallaşmış erk yapısı kuramının betimlediği türden bir erk yapısı, 1970'lerin başında daha bir belirginleşmektedir. Bununla birlikte;

3. 1970'lerden itibaren çoğulcu erk yapısı yönündeki gelişmeler de hız kazanmaktadır. Bu yıllar, Bandırma'nın kentleşme, sanayileşme-ticarileşme, ulusal ve hatta uluslararası ekonomik sistem ile bütünleşme bakımından önemli gelişmeler göstermekte olduğu yıllardır. 1970'lerin sonuna doğru ortaya çıkmaya başlayan erk yapısı, henüz göreli ve sınırlı bir çoğulcu yapı özelliği göstermektedir. Daha çok, çoğulcu ve çatallaşmış erk yapısı kuramlarının betimlediği yapıların özelliklerini birarada taşıyan bir yapıdır.

4. Demokratikleşme doğrultusundaki değişim eğilimleri de şöyle özetlenebilir:

A) Ekonomik seçkinlerin ve eşraf kökenlilerin resmi karar alma organlarından giderek artan biçimde çekildikleri görülmektedir. Bu, demokratikleşme bakımından birbirine bağlı iki gelişme ile birlikte olmaktadır.

1. Bir yandan, bunların, kentin siyasal-yönetsel yaşamında ağırlıkları ve etkileri azalmaktadır,

2. Öte yandan, ekonomik seçkinler ve eşraf-kökenliler ile siyasal ve yönetsel seçkinler veya liderler arasındaki farklılaşma eğilimi güç kazanmaktadır. Bu saptamalarımıza ilişkin tüm kanıtlarımızı burada kaydetmemizin olanağı yoktur. O nedenle, yalnızca aşağıdakileri belirtmekle yetineceğiz.

EKONOMİK SEÇKİNLER

	1961-1970'den önce	1970'den sonra
Parti yönetimlerinde 1970-80 ve 1983-1984	% 17.5	% 11.0
Belediye Meclisinde (1950-1973, 1973-80 ve 1984)	% 17.5	% 6.0

EŞRAF KÖKENLİLER

	1970'den önce	1970'den sonra
Parti yönetimlerinde (1961-1970, 1970-1980 ve 1983-1984)	% 18.65	% 7.0
Belediye Meclisinde (1950-73, 1973-80 ve 1984)	% 15.5	% 10.8

Bu iki gelişme, aynı zamanda, siyasetin ve yönetimin göreli özerkliği olgusunu gündeme getiren önemli nedenlerden biridir. Bir başka deyişle, sözkonusu gelişmeler, bürokratik yönetim geleneğinin etkisinin de kısmen sürmesiyle tümden ortadan kalkmamış olan, siyasetin ve yönetimin göreli özerkliği olgusunu yeniden canlandıran etkenlerden biri oluyor.

B) Siyasetin ve yönetimin göreli özerkliğinin en önemli nedenlerinden bir diğeri de şudur: Erk yapısının birincil öğeleri türdeş değildirler ve bu nedenle bunlar arasında ve her bir öğenin kendi içinde çatışma vardır. Sanayileşmenin ve kentleşmenin toplumsal gruplar arasındaki ve bunların kendi içlerindeki çelişkileri, türdeş kalma olasılıklarını azaltarak artıran başlıca nedenlerden olduğu bilinmektedir. Buna bir de ulusal düzeyde rekabetçi siyasal sistemin gelişmesini eklemek gerekir.

1950'lerden sonraki yıllara göre, Tek Parti döneminde, yerel yönetimin göreli özerkliğinin başlıca nedeninin merkezi yönetimin amaç ve normlarına uyum sağlamak gereği olduğunu kabul etmeliyiz.

C) Ekonomik seçkinler ve eşraf kökenlilerin resmi karar alma konumlarından çekilmeleri (öncelikle, toplumsal-ekonomik ilişkilerini yöre dışına ve hatta uluslararası alana doğru genişletmiş olan ekonomik seçkinlerin) yanısıra,

- Genel olarak esnaf-tüccar kesiminin göreli ağırlığının ve etkisinin giderek azalması eğilimi görülüyor.

- Bu iki eğilim ile birlikte, karar alma sürecine katılma bakımından şu gelişmeler de ortaya çıkıyor:

a) Siyasal-yönetsel ve diğer örgütlerde karar alma sürecine işçi temsilcilerinin katılması süreklilik kazanıyor.

b) Her meslek kategorisinden, o kategorinin yeni öğelerinin göreli ağırlıkları giderek artma eğilimi gösteriyor. Örneğin, manifaturacı, ayakkabıcı, kahveci vb. geleneksel esnaf mesleklerinden olanların resmi karar alma konumlarındaki oranları azalıyor. Buna karşılık, küçük sanayici, yapsatçı, şirketleşmiş tüccarların vb. oranı artma eğilimi gösteriyor.

Avukat, doktor, muhasebeci gibi eski serbest meslek mensuplarının oranı azalırken, mimar-mühendis, mali danışman gibi yeni serbest meslek mensupları-

nın oranı artıyor. Ayrıca, asker ve öğretmen kökenli memurların oranı azalırken, bunların dışında kalan öteki memur kesimlerinden çıkanların siyasal-yönetsel organlarda yeralmaya başladıkları görülüyor.

c) Esnaf-tüccar kesimi yerine, serbest meslek mensuplarının başat grup olması eğilimi beliriyor.

Bu saptamalarımızın kanıtı olabilecek bazı verilerimizi aşağıda sunuyoruz:

Tablo. 1. Yerel Siyaseti Yönetenlerin Yapısında Değişme
(Parti yönetim kurulları-AP + CHP-esas alınarak)

	1970'den önce %	1970'den sonra %
Serbest Meslekler	15.2	18.8
Esnaf-tüccar	68.5	50.6
İşçi	—	10
Emekli Memur	3.3	0.8
Ev kadını	1.1	0.6
Çiftçi	11.9	12

Tablo. 2. Belediyeyi Yönetenlerin Yapısında Değişme
(Belediye meclisleri esas alınarak)

	1970'den önce %	1970'den sonra %
Serbest Meslekler	24.8	30.2
Esnaf-tüccar	63.9	54.2
İşçi	1.0	6.0
Memur	5.1	3.6
Ev kadını	1.0	1.2
Çiftçi	2.1	3.6
Diğer	2.1	1.2

Bu oranları, yalnızca 1983-1984 yıllarını esas alarak verirsek dönüşümü daha açık biçimde görebiliyoruz:

Tablo. 3. 1983-84 yılları parti yönetimleri ve 1984 yılı belediye meclisinin yapısı

	Parti yönetimlerinde %	Belediye Meclisinde %
Serbest meslekler	26.6	60
Esnaf-tüccar	44.5	28
İşçi	8.9	8
E. Memur	11.1	4
Ev kadını	—	—
Çiftçi	8.9	—

Her bir meslek kategorisinin **eski** ve **yeni** öğelerinin yerel karar organlarında yeralışları bakımından belirtebileceğimiz bazı veriler de şöyledir:

Parti yönetimlerinde:
Serbest meslek mensupları:

Eski öğeler	**1970'den önce %**	**1970'den sonra %**
Avukat	35.7	17.2
Doktor	14.3	6.9
Serbest muhasebeci	50	37.9
Yeni öğeler		
Mimar-mühendis		38

1970 sonrasında küçük-büyük sanayicilerin de yönetici kadrolarda yeralmaya başladıkları görülmektedir. 1970'den önce, modern anlamda sanayici (kimya sanayicisi olan CHP'li Göknur) yönetici kadrolarda yer almışken, 1970-80 arasında 2, 1983-84'de kurucu-yöneticiler arasında da 5 sanayici görülmektedir.

Belediye yönetiminde (mecliste):
Serbest meslek mensupları

Eski öğeler	**1970'den önce %**	**1970'den sonra %**
Avukat	29.2	16
Doktor	29.2	-
Muhasebeci	33.3	16
Yeni öğeler		
Mimar-mühendis	8.3	56
Mali danışman-Sigortacı	—	12

Benzer değişme eğilimleri, esnaf-tüccar kesiminin bileşiminde de ortaya çıkıyor. 1970'den sonra, hancı otelci, terzi, nakliyeci, pastacı, müskiratçı, mahrukatçı, taş ve kireç ocağı işletmecileri, berber vb. gibi geleneksel esnaf işleriyle uğraşanlar belediye meclislerinde görülmemektedir. Buna karşılık, yine geleneksel esnaf mesleklerinden bazıları giderek daha az oranda görülmekte (örneğin, manifaturacılar, esnaf-tüccar kategorisinden olanların 1970'den önce % 9.3'ünü oluştururlarken, 1970'den sonra bu oran % 4.8'e düşüyor), yeni öğeler belediye meclislerinde yeralmaktadır. Örneğin, 1970'den önceki meclislerde küçük sanayiciler (oto tamircisi, kaynakçı, doğramacı gibi) görülmezken, 1970'den sonra, esnaf-tüccar kesimi temsilcilerinin % 6'sı bunlardan oluşuyor. Yalnızca, 1984 meclisine baktığımızda da, sözkonusu kategoriden 7 meclis üyesinin 2'sinin eczacı, 2'sinin küçük sanayici, 1'inin müteahhit, 1'inin de inşaat malzemeleri ticareti yapan bir kollektif şirket sahibi olduğunu görüyoruz.

Geleneksel esnaftan yalnızca 1 üye (kabzımal) vardır.

1977'ye kadar memur kökenli meclis üyelerinin tümü, emekli öğretmen ve emekli askerlerden oluşmuştur. 1977'den sonra bu iki kökenden gelen meclis üyesi görülmemektedir.

D) Bu gelişmelerle birlikte, rekabetçi siyasal sistemin de oldukça önemli katkısının sonucu olarak;

1. Atanmış kamu görevlilerinin seçilmişlere göre önem bakımından ikinci sıraya düşmeleri ve hatta onlara bağımlı hale gelmeleri yönündeki gelişmeler belirginleşiyor.

2. Yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkilerde aracı kurumlar, niteliksel ve niceliksel bakımdan değişiyor. Yönetilenlerin bu konudaki seçenekleri artıyor.

3. Seçmenler kitlesinin siyasette ve yönetimde karar alma ve uygulama sürecindeki dolaylı etkileri görece artıyor ve daha da belirginleşiyor. (Bu saptamaların kanıtları da, ayrıntılı olarak yine kitabımızda bulunabilir.)

Burada, Bandırma Örneğine ilişkin bu sunuşumu, araştırmamın bir başka saptama veya daha doğrusu bulgusunu da belirterek bitirmek istiyorum. Onu da şu biçimde özetleyeceğim:

Yerel düzeyde demokrasinin işlerlik kazanması yönündeki tüm olumlu gelişmelere rağmen, toplumsal **sınıflar ile siyaset arasındaki ilişkiler hiç de sanıldığı kadar açık biçimde görülmemektedir.** Tersine, **"siyasetin esnaflaşması/ticarileşmesi"** gibi bir olgunun varlığı kendisini belki de daha açık biçimde göstermektedir.

Bize göre, bu olgunun varlığı, yerel düzeyde demokrasinin işlerlik kazanması bakımından başlıca engellerden biridir. Diğer bir engel, çoğunluğu oluşturan kesimlerin siyasete katılma kültürlerinin yeterince gelişmemiş veya geliştirilmemiş oluşu ile bu olgunun varlığı birbirini beslemektedir. Çünkü, katılma kültürünün gelişmesi, siyasete ve siyaset yapana ilişkin algıların "olumlu" olmasıyla da yakından ilgilidir...

Tarihi Kent Merkezleri ve Geçiş Alanlarında Küçük Ölçekli Üretimin Yapısı ve Değişim Süreçleri

*Ülker Baykan Seymen**

KURAMSAL İRDELEME

Türkiye özelinde ve genelde, kentsel ve ulusal ölçeklerde sanayinin yapısına yönelik bilimsel incelemeler, kavramsal araçları ile teknik araçların bir bütün oluşturduğu bazı kuramsal çerçeveler içinde ele alınmaktadır. Söz konusu kuramsal çerçeveler batının ileri düzeyde sanayileşmiş toplumlarından daha farklı dinamiklerle değişim gösteren Üçüncü Dünya ülkelerinin toplumsal-ekonomik yapılarının çözümlenmesinde de temel kuramsal çerçeveler olarak kullanılmaktadır. II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkıp gelişme gösteren bu kuramlar toplum bilimlerde bağımsız bir alt disiplin olacak düzeyde gelişme göstermişlerdir. Bu kuramlar Gelişme Ekonomisi'nin çatısı altında belirli bir değişme ve evrilme süreci izlemişlerdir. Değinilen kuramlar zaman içinde karşıt görüşlerle ortaya çıkan gelişmelere de neden olmuşlardır. Değişik araştırmacılar tarafından farklı gruplamalar altında ele alınan bu kurumlar, gruplama ölçütlerinin ve öncelik verilen özelliklerin seçimine göre araştırmacılarca farklı ana başlıklar altında sıralanarak ele alınmaktadır. Örneğin içsel kurumlar-dışsal kurumlar, ikili yaklaşımlar-tekçi yaklaşımlar gibi.

Gelişme ekonomisi disiplini içinde gelişen kurumsal çerçeveler ekonomi bilimi içinde gelişen temel kuramsal yaklaşımlarla ilişkilendirildiğinde, gelişme yazınında ortaya çıkan kurumların, konulara ana yaklaşım biçimleri, bilimsel çözümleme yöntemleri, kavramsal araçları ve kullandıkları teknikler açısından hiç de yeni gelişmeler olmadıkları ortaya çıkmaktadır. Modernleşme Kuramı, Yapısalcı Yaklaşımlar, Bağımlılık Kuramı, Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Kuramı, Toplumsal Ekonomi Kuramı gibi konu ile ilgili kuramsal çerçeveler temelde ulusal düzeyde toplumsal yapılanmalara, bu yapılanmalardaki dönüşümlere, ulusal düzeyde geçerli olan ekonomik sisteme, ekonomik yapılara, bunların kent-

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

sel düzeyde sanayi yapılarındaki yansımalarına ve giderek sanayide küçük üretim olgusuna yöneliktir. Üçüncü Dünya toplumsal oluşumlarında ve ileri düzeyde sanayileşmiş toplumsal oluşumlarda sanayi sektörüne yönelik akademik çalışmalar, ekonomi bilimi, toplum bilim ve tarih bilimi kapsamı içinde yer alan kuramsal çerçeveler bağlamında ele alınmaktadır. Söz konusu kuramsal çerçeveler, sanayi sektörünün yapısı ve değişim süreçlerini, bir üst düzeyde ekonomik yapı ve bu yapıda gözlemlenen değişim süreçleri, giderek toplumsal yapı ve toplumsal yapının değişim süreçleri bağlamında ele almaktadırlar.

Toplum bilimlerin farklı disiplinlerinde belirlenen konulara yönelik kuramsal çerçeveler incelendiğinde, ekonomi bilimi, toplum bilim ve tarih bilimi kapsamı içinde aynı konuya yönelik farklı kuramsal çerçevelerin ilk bakışta karmaşık bir çeşitlilik izlediği görülmektedir. Ancak daha ayrıntıda ele alınıp çözümlendiğinde ilk bakışta var olan karmaşa giderek yok olmakta, ortaya farklı temellerden kaynaklanan bir iki belirgin kol, ana yaklaşım biçimi belirginlik kazanarak çıkmaktadır. Ana kolların net bir biçimde ortaya konmasından sonra karmaşık saçaklanmalar gösteren kuramlar yumağı kendiliğinden çözülerek, ana kolların çeşitlenmeleri veya bu ana kollardan göreli sapmalar oluşturur biçimde temel kuramsal çerçeveler etrafında kümelenme eğilimi göstermektedirler. Bu ayıklama süreci aynı bilim dalı çerçevesinde yapılacağı gibi, bir üst düzeyde toplum bilimler genelinde sürdürüldüğünde genel şema veya ilişkiler bütünü daha netleşmektedir.

Türkiye özelinde akademik çalışmalarda kuramsal çerçevelerin irdelenmesi genellikle böyle bir süreçle incelenmemekte, kuramlar ve alt kuramlar arası ilişkiler kurulmadan her kurum diğer kurumlardan soyutlanarak kendi içinde bir bütün olarak ele alınmakta ve çözümlenmesi diğer kuramlardan kopuk bir biçimde sürdürülmektedir. İlişkiler kurulmadan kendi içinde bir bütün olarak ele alınıp sürdürülen soyut çözümlemelerde de kuramsal çerçeveyi oluşturan temel düşünce ve çözümleme yöntemi üzerinde durulmadan kuramın somut olgulara, olgusal gerçeklere yaklaşım biçimleri tartışılmaktadır. Bu tür parçacı yaklaşımlar sonucu birincil önem düzeyindeki özellikler gözden kaçırılmakta, ikincil önem düzeyindeki özellikler üzerinde odaklaşılarak asıl ayırıcı öz gözden uzak tutulmaktadır.

İlk bakışta yüzeysel bir ele alışla konuya yönelik kuramsal çerçeveler, Toplumsal Ekonomi Kuramı, Klasik ve Neo-Klasik Ekonomi Kuramları, Keynesci Kuramın çeşitlemeleri, Modernleşme Kuramı, Yapısalcı Yaklaşımlar, Bağımlılık Kuramı ve Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Kuramı olarak sıralanabilir. Bilgikuramsal yaklaşım biçimi ve temel düşünce yöntemi ölçütleri açısından gruplandığında adı geçen kuramsal çerçeveler ikili bir gruplama altında ele alınabilir:

- Geleneksel Ekonomi Kuramları ve bu kuramsal çerçeveleri temel alan çeşitlemeler,

- Toplumsal Ekonomi Kuramı (temelde emek-değer yasası ve sermaye birikimi yasası bağlamında üretim ve dağıtım ilişkilerinden hareket ederek; üretim

dağılım, değişim, dolaşım ve yeniden üretim ilişkilerini, toplumsal ilişkiler bağlamında birbirinden koparmadan iç içe organik ilişkiler bütünü olarak ele alıp çözümleme yaklaşımında bulunan Toplumsal Ekonomi Kuramı) ve bu kuramsal-kavramsal çerçeveyi temel alan yaklaşımlar.

Yukarıda ele alınan iki ana kuramsal çerçevenin temel farklılıkları bilgikuramsal düzeyden kaynaklanarak gelişmektedir. Birinci temel yaklaşımda ana eğilim tümdengelimdir. Yer yer tümdengelim ikinci plana itilerek tümevarım birinci planda yer alır. Toplumsal gerçekliğe yaklaşım, parçacı ve eklemeci bir biçimde gerçekleştirilmektedir... Kavramsal düzeydeki soyutlamalarda mutlak ele alışlar egemendir. Dolayısı ile idealize edilmiş tarih dışı tiplemeler, gruplamalar, statik kavramsal öğelerle oluşturulmuş yaklaşımlar söz konusudur. Olgulara yaklaşım biçimi tarih dışıdır. Evrensel yasalar, geçerlilikler üzerinde durulur. Dolayısı ile zaman ve mekan araştırma boyutları dışında tutulmaktadır. Kuramsal çerçevede önsel (a-priori) kavramsal yapılar egemen konumdadır. Yaklaşımların birçoğunda açık veya gizli biçimlerde yer alan kavramların başında akılcılık gelir.

İkinci temel yaklaşımda bilindiği gibi, tümdengelim ve tümevarım birlikte, birçok yerde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır. Toplumsal doğruya bütünden tikele inilerek yaklaşılır. Eşzamanlı ve döngüsel olarak bütünle tikel, tikelle bütün birlikte ele alınıp çözümlenir. Kavramsal düzeydeki soyutlamalarda mutlaka ele alışlar yerine, ilişkiler ve ilişkilerdeki değişimler yer alır. Olgusal gerçekliklerden çok ilişkiler ve ilişkiler arasındaki daha geniş kapsamlı bir gerçeklik anlayışı önemli ve geçerlidir. Tarih dışı tiplemeler, gruplamalar, statik kavramsal öğelerle yaklaşımlar söz konusu değildir. Olgulara yaklaşım biçimi tarihseldir. Evrensel yasalar ve değişmez gerçeklikler yerine değişim ve değişim süreçleri üzerinde durulur. Çözümlemeler zaman ve mekandan kopuk bir biçimde sürdürülmez. Önsel kavramsal yaklaşımlar ve soyut bir akılcılık söz konusu değildir. Görünen olguların betimlenmesi yerine var olan bilgi birikiminin yeniden oluşturulması söz konusudur. Görgül bir biçimde temellendirilmiş kuramsal açıklama bilimsel yöntemin özünü oluşturur.

Bilgi kuramsal yaklaşım ve yöntem ölçütleri bir tarafa bırakılıp gruplama bilimsel çözümlemede kullanılan kavramlar açısından ele alındığında yine ikili bir gruplama geliştirmek olasıdır:

- Geleneksel Ekonomi Kuramı ve bu kuramsal çerçeveyi temel alan yaklaşım ve bu yaklaşımların çeşitlemeleri,
  - Neo-klasik Ekonomi Kuramı
  - Keynesci Kuramsal Yaklaşımlar ve bu yaklaşımların çeşitlemeleri
  - Modernleşme Kuramı
  - Yapısalcı Yaklaşımlar
  - Bağımlılık Kuramı
- Toplumsal Ekonomi kuramı ve kuramsal çerçeveyi temel alan yaklaşımlar,

- Yapısalcı Yaklaşımlar
- Bağımlılık Kuramları
- Eklemlenme Kuramı (Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Kuramı)

Yukarıda görüldüğü gibi Yapısalcı Yaklaşımlar ve Bağımlılık Kuramları Geleneksel Ekonomi Kuramı'nın bazı kavramları ile Toplumsal Ekonomi Kuramı'nın bazı kavramlarını eklektik bir biçimde kullanarak kendilerine özgü bir kuramsal çerçeve oluşturmaya çalışmışlardır. Bilgikuramsal yaklaşım ve yöntem açısından, ki temel belirleyici ölçütler bunlardır, Geleneksel Ekonomi Kuramlarının etkisi altındadırlar. Eklemlenme Kuramı kullandığı kavramlar açısından değerlendirildiğinde Toplumsal Ekonomi Kuramı'nın kavramsal öğelerini kullanmaktadır. Fakat bu kavramların içlerini önemli bir oranda boşaltarak Geleneksel Ekonomi Kuramları'nda egemen olan bilgikuramsal yaklaşım ve yöntem biçimine bağımlı kalarak asıl kuramsal çerçevenin altüst olmasına neden olmaktadır. Dolayısı ile genel bir değerlendirme yapıldığında Geleneksel Ekonomi Kuramları ve bu kuramsal ana çerçevenin bağlı bulunduğu bilgikuramsal bütünlük ve düşünce yöntemi sanayide küçük üretim, ülkesel, bölgesel, metropoliten, kentsel ölçeklerde sanayi sektörünün yapısı ve değişim süreçleri, kentsel ölçekte ekonomik yapılanmalar ve kent ekonomileri, ulusal ölçekte ekonomik yapılanmalar, ekonomik sistem, bu bağlamda üretimin yapısı ve dönüşüm süreçleri, giderek dünya ölçeğinde üretimin yapısal özellikleri, ekonomik yapılanmalar, ekonomik sistem, uluslararası toplumsal ve ekonomik ilişkiler gibi konulara yönelik araştırmalarda şu veya bu biçimde egemen konumda bulunmaktadır.

Ekonomi bilimi içinde kuramsal çerçeveler/teoriler ayrıştırıldığında gelişme yazını içinde, temelleri geleneksel ekonomik kuramları içinde göreli sapmalardan biri olarak ele alınan Tarihçi Okul, toplumbilim içinde Parsons'un İşlevselci-Yapısalcı Kuramsal Çerçevesi'ne, diğer bir taraftan evrimci ve davranışsal kuramlara dayanan Modernleşme Kuramı, bu kuramın uzantısı olarak uygulamaya yansıyan ekonomi politikaları ile, temellerini Keynesci Kuramsal Çerçeve'den alan ekonomik temelleri daha ağırlıklı gelişme kuramlarını bir ölçüde birbirinden ayırmak gerekmektedir.

Belirli bir dönemin düşünce ürünlerini net ve kesin sınırlar içinde ideal tiplemeler altında sıralamak olanaksızdır. Temel farklılıklara göre ayrılan kuramsal çerçevelerde, ikincil konumda olan öğeler kaçınılmaz bir biçimde birbirleri ile etkileşim ve karşılıklı ilişki içinde bulunmakta, biri diğerini andırır biçimde gelişme eğilimleri gösterebilmektedir. Genellikle zamansal dizin içinde diğerlerine almaşık alternatif olarak ortaya konan kuramsal çerçeveler incelendiğinde, bu kuramların karşı çıkış olarak geliştikleri çerçevelerle büyük benzerlikler gösterdikleri görülmektedir. Söz konusu kuramlara ilişkin ikincil ve ayrıntıda bazı özelliklerin bazı ayrımlara neden olabilecekleri, belirleyici temel niteliklerl açısından bir önceki veya önceki kuramsal çerçevelerle büyük benzerlikler gösterdikleri belirlenebilmektedir. Konuya yönelik kuramsal çerçevelere bu tür bir yöntemle eğinildiğinde, gelişme yazını içinde Keynesci eğilimlerden kaynaklanan yaklaşımlar, bu yaklaşımları izleyen Yapısalcı Yaklaşımlar, Bağımlılık Kuramı ve Eklemlenme Kuramı genel bir gruplama altında ele alınabilmektedir.

Genelde farklı disiplinlerdeki ve özelde ele alınan soruna yönelik kuramsal çerçevelerin gelişiminde birbirine karşıt veya almaşık (alternatif) olarak ortaya çıkan kuramsal çerçevelerde, değişen ikincil öğelerden birincil önem düzeyinde öğelerdeki dönüşüme doğru gelişen bir süreç izlenmektedir. Bu tür bir süreç kaçınılmaz bir biçimde görünüşte almaşık bir kuramsal çerçevenin oluşumu ile sonuçlanmaktadır. Sonuçta ortaya ne olduğu belli olmayan fakat ilk bakışta ayırıcı farklılıklar taşıyormuş gibi algılanan, çarpık, eklektik bir kuramsal çerçeve çıkmaktadır. Bu süreç bazen bilinçli müdahalelerle, çok farklı amaçlarla yaratılmakta, yönlendirilmekte, bazen de farkında olmadan sağlıklı başlayan değişme eğilimleri çeşitli etkilerle dönüşüme uğrayarak böyle bir gelişim ortaya çıkabilmektedir. Betimlenen türde bir gelişim dışında evrimsel bir dönüşüm süreci olmadan da kuramsal gelişimlerin özgün koşullarında almaşık bir kuramsal çerçeve aynı sorunlara farklı bir bilgi kuramsal yaklaşım, yöntem ve kuramsal araçlarla yaklaşabilmektedir. Söz konusu değişim eğilimleri ardaşık bir sıra izlemek yerine, çoğu zaman eşzamanlı olarak varlıklarını sürdürebilmekte, fakat genelde bilimsel alanda yaygınlık ve egemenlik düzeyleri değişebilmektedir.

Gelişim yazını böyle bir bakış açısından değerlendirildiğinde temellerini ağırlıklı olarak toplumbilim, psikoloji ve biyolojiden yapılan benzetilerden alan İşlevselci-Yapısalcı Kuramsal Çerçeve ve bu çerçeve ile bütünleştirilen bazı öğelerin birleştirilmesiyle oluşturulan Modernleşme Kuramı, Temellerini Keynesci Kuramsal Çerçeve'den alan Gelişme Kuramları, Yapısalcı Yaklaşım, Bağımlılık Kuramı ve Eklemlenme Kuramı iki ayrı kol olarak gruplanabilir. Getirilen bu ayrıma karşın, genelde iki ayrı kol içinde gelişen yaklaşımların ortaklaşa kabul ettikleri önemli bilgikuramsal özellikler ve temel varsayımlar her iki yaklaşım için de geçerlidir. Söz konusu kuramların tümünde ekonomik yapı, ekonomik sistem, ekonomik bütüne yönelik tanımlamalarda ve yaklaşım biçimlerinde ortak temellerden hareket edilmektedir. Her iki kolda da ekonomik ilişkiler değişim ilişkilerine indirgenmekte; üretim, dağılım, değişim ve tüketim ilişkileri birbirinden koparılarak, soyutlanarak ele alınmaktadır.

Bu açıdan kuramsal yaklaşımlara temel bir ayrım getirildiğinde ekonomik ilişkileri tanımlamada ve genel çözümlemelerinde değişim ilişkilerini temel alan ana kol Modernleşme Kuramı, Keynesci Yaklaşımlar, Yapısalcı Yaklaşımlar, Bağımlılık Kuramları ve Eklemlenme Kuramı bir ana grup oluşturmaktadır. Diğer taraftan ekonomik ilişkileri tanımlama ve çözümlemede üretim ve dağıtım ilişkilerini temel alan, bu temelden hareketle ekonomik ilişkileri, üretim, dağılım, değişim, tüketim ve yeniden üretim ilişkilerinin bütünü olarak tanımlayan kuramsal çerçeve bir ikinci ana grubu oluşturmaktadır. İkinci ana kolun kendine özgü bilgikuramsal özellikleri, kendine özgü kavramları, temel kategorileri ve farklı bir çözümleme yöntemi bulunmaktadır. Söz konusu kuramsal çerçevenin kavramlarının kullanılmış olması kuramsal çerçevenin tüm özelliklerine sahip olmak açısından yeterli olmamaktadır.

Bilimsel bir değerlendirme yapıldığında kavramlar ancak bilgikuramsal yaklaşım geneli içinde özgün düşünme ve çözümleme yöntemi ile bütün oluştur-

duklarında bir anlam taşırlar. Tersine bir durum, kuramsal çerçevenin parçalanmasından, kavramların da başka kuramsal çerçeveler içinde kapsamları boş, kabuklar olarak yer almasından, dolayısı ile bütünlüğün anlamsız bir biçimde parçalanarak dağılmasından başka bir sonuç doğurmamaktadır.

İkinci ana kolu oluşturan alternatif bilgikuramsal çerçeve dolayısı ile Toplumsal Ekonomi Kuramı sanayide küçük ölçekli üretim ve ilişkili olarak tarihi Kent Merkezleri Geçiş Alanları İçinde Yer Alan Küçük Ölçekli Üretimin Yapısı ve Değişim Süreçlerini çözümlemede-açıklamada daha geniş ve yararlı olanaklar sağlamaktadır. Dolayısı ile Toplumsal Ekonomi Kuramı araştırmada temel Kuramsal çerçeve olarak seçilmiştir.

Konunun fiziksel mekan boyutlarına yönelik kuramsal çerçeveler genelde şöyle sıralanabilir: Klasik Sanayi Yer Seçim Kuramları (Ülkeler Arası Ticaret veya Serbest Dış Ticaret Kuramı, Minimum Maliyetler Yaklaşımı, Pazar Alanı Yaklaşımı, Genel Denge Yaklaşımı).

Arazi Kullanım Modelleri ve İlişkili Kuramsal Çerçeveler (Ekonomik Yaklaşımlar, Ekolojik Yaklaşımlar, Davranışsal Yaklaşımlar, Etkinlik Sistemleri Yaklaşımı) Kent İçi Etkinliklere ve Kent İçi Alt Bölgelerin Çözümlenmesine Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar, Merkez Geçiş Alanlarına Yönelik Yaklaşımlar.

Yapılan İrdelemeler sonunda sözü edilen tüm kuramsal çerçevelerin temelde Neo-klasik ekonomi kuramından kaynaklanan ve Klasik Sanayi Yerseçim Kuramlarının temel varsayımlarını, bakış açısını kabul eden ve sürdüren yaklaşımlar olduğu ortaya çıkmıştır.

Genelde bilgikuramı, yöntem ve kavramsal yaklaşımlara koşut bir biçimde ele alınan ve bildiriye temel oluşturan somut araştırma konusu, "kendilerine özgü bir sanayileşme süreci içinde bulunan Üçüncü Dünya Ülkelerinde, tarihi kent merkezi ve geçiş alanlarında yer alan küçük ölçekli üretimin temel özellikleri, yapısı ve değişim süreçleridir." Konu Türkiye özelinde ve İzmir Kenti örneğinde ele alınmaktadır. Bugüne değin sanayide küçük ölçekli üretim konusu daha çok kentsel, bölgesel, ülkesel, ölçeklerde ele alınmış kent içi alt bölgeciklerde küçük ölçekli üretimin yapısı ve değişim süreçleri incelenmemiştir. Bu araştırmada konu yirmiiki mahalleyi kapsayan İzmir Kenti Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı'nda sürdürülmüştür.

TARİHSEL SÜREÇ

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 15. yüzyıldan, Cumhuriyet dönemi 1980 kesitine kadar süreklilik gösteren toplumsal-ekonomik değişim dönüşüm süreçleri içinde küçük-küçük ölçekli üretimin genelde varlığını ve sürekliliğini benzer üretim biçimleri ve üretim süreçleri bağlamında devam ettirdiği görülmektedir. 19. yüzyıla kadar farklı ilişkiler ve dönüşümler içinde mekanize olmuş üretim süreçlerinin bulunmadığı bir ortamda, tek ve yaygın üretim süreç ve biçimleri olarak, imalat türü üretim, zanaat türü üretim ve yer yer de artizan türü üretim, değişim süreci içinde bulunan tarımsal üretimin ağırlıkta bulunduğu üre-

tim yapısı içinde yer almıştır. Bu süreklilik belirli oranlarda yerli ve yabancı ticaret sermayesi, belirli oranlarda da merkezi idare kontrolu altında farklı örgütsel düzenlemelerle varlığını devam ettirmiştir. 19. yüzyıldan itibaren, bir yandan merkezi idare, diğer yandan yabancı sanayi sermaye kesimleri tarafından fabrika türü üretim ve bu tür üretim süreçleri ile birlikte yer almış; zaman zaman yerli-yabancı ticaret, zaman zaman da yabancı sanayi sermayesi kesimlerinin kontrolu altında üretimde bulunmuş ve ülke genelinde yaygın üretim biçimlerini oluşturmuştur. Cumhuriyet dönemi içinde yine yerli ticaret kesiminin kontrolu altında 1950'li yılların sonuna kadar yaygın üretim biçimi olma özelliğini sürdürmüştür. Cumhuriyet dönemi içinde 1980'li yıllara kadar ekonomi politikaları sanayinin gelişmesi ve devlet kesimi desteği ile özel sermaye birikiminin artırılması doğrultusunda olmuştur. Yabancı sermaye özel sermaye yatırımlarına yön verici onu belirli alt sektörlere sürükleyici işlev görmüştür.

1950'lerden itibaren farklı biçimde gelişen dışalım yerine yerli üretime dayalı sanayileşme politikaları ve dış sermaye ile ilişkiler bağlamında küçük ölçekli üretim, özel kesimde gelişen büyük ölçekli üretim kesimi ile birlikte ve onun gelişimine koşut bir biçimde ülke genelinde yaygın ve ağırlıklı üretim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Dışalım yerine yerli üretime bağlı sanayileşme sürecinin ikinci aşamasının gerçekleştirildiği ve üçüncü aşamaya geçişin söz konusu olduğu merkezileşme-tekelleşme sürecinin alabildiğine hızlandığı, sanayi sermayesi kesiminin egemen toplumsal-ekonomik kesim durumuna geldiği 1970'li yıllarda, küçük ölçekli üretim sınai üretim içinde yüzde 95'in üzerinde bir ağırlıkla varlığını sayısal olarak artarak korumaktadır. Böylelikle Cumhuriyet dönemi içinde sanayide küçük ölçekli üretim, önce yalnız ticaret kesiminin ve belki devlet kesimiyle ticaret kesiminin, daha sonra hem devlet, hem ticaret, hem de sanayi kesimlerinin kontrolu altında varlığını sayıca artarak devam ettirmiş hâlâ da devam ettirmektedir.

ÜRETİM BİRİMLERİNE YÖNELİK GELİŞTİRİLEN TİPLEMELER

Tarihi Kent Merkezlerinde yer alan küçük ölçekli üretim birimlerinin yapısı ve değişim süreçlerine yönelik olarak ortaya konan en önemli varsayım tipoloji geliştiren varsayımdır. Araştırma genelinde özellikle merkez ve merkez geçiş alanında yer alan küçük ve küçük ölçekli üretim kesiminin kendi içinde türdeş (homojen) olmadığı, bu kesime yönelik oldukça geniş bir tiplemeye gidilebileceği, ilişkiler üzerine kurulan bu tiplemenin, soyut kavramsal düzeyde daha da genelleştirilerek genelleme düzeyi oldukça yüksek son tiplemenin oluşturulabileceği ortaya konmaktadır. Çalışma içinde geniş tiplemeye ve kavramsal düzeyde tiplemeye gerçeğe giderek yaklaşan farklı aşamalar sonucu ulaşılmıştır. Farklı soyutlama düzeylerindeki tiplemelere yönelik sentez bir anda ortaya çıkmamış bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Araştırma kapsamı içinde yer alan küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri toplumsal üretim ilişkileri bağlamında toplumsal-ekonomik ölçütler açısından, dolayısı ile diğer nitel ve nicel özellikler açısından türdeş (homojen) değildir. Tipleme aşamaları ve ulaşılan tipler aşağıda sıralanmaktadır.

I. Aşama

1. Yalnız üretim işlevinin sürdürüldüğü birimler

2. Üretim ve ticaret işlevini birlikte sürdüren birimler
3. Yalnız ticaret işlevini sürdüren, üretimi kendi dışlarında organize ve kontrol eden birimler olarak gruplanmıştır.

II. Aşama

Üretim ve ticaret işlevlerini birlikte sürdüren birimler kendi aralarında ikiye ayrılmaktadır:

1. Üretim ve toptan ticaret işlevlerini birlikte sürdüren birimler
2. Üretim, toptan ticaret ve perakende ticaret işlevlerini birlikte sürdüren birimler
3. Yalnız üretim işlevlerini sürdüren birimler.

III. Aşama

1. Üretim etkinlikleriyle birlikte toptan ticaret etkinliklerinin de sürdürüldüğü birimler
2. Üretim etkinlikleriyle birlikte toptan-perakende ticaret etkinliklerinin de sürdürüldüğü birimler
3. Yalnız üretim etkinliğinin sürdürüldüğü birimler
4. Hazıra üretim yapan birimler (giderek bağımsız ticaret yapmaya doğru adım atan birimler)
5. Hazıra üretim dışında yalnız üretim yapan birimler.

Yalnız üretim yapan birimler olarak tanımlanan (3) grubundan (4) geçiş grubu çıkarıldığında (hazıra üretim yapan birimler çıkarıldığında) geriye daha arındırılmış olarak yalnız üretim yapan birimler grubu kalmaktadır.

iV. Aşama

A_0 Üretimle birlikte toptan ticaret yapan birimler
B_1 Üretimle birlikte perakende ticaret yapan birimler
C_2 Hazıra üretim yapan birimler
D_3 Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, kendi işletme sermayeleri ile çalışan üretim birimleri
E_4 Üretimde iş bölümünün bulunmadığı, üretim birimi sahibinin fiilen üretimde çalıştığı, işin her ayrıntısının teker teker ve sıra ile bir tek kişi tarafından yapıldığı birimler (tipik küçük üreticiler)
F_5 Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, yalnızca hazıra üretim için çok kısıtlı işletme sermayeleri bulunan, ısmarlama verilen işi kendi işletme sermayeleri ile yapmayan üreticiler (oldukça sınırlı bir düzeyde işletme sermayesine sahip birimler)
G_6 Ismarlama iş yapan, kendi işletme sermayeleri ile çalışan üreticiler (sermayeli)
H_7 Ismarlama iş yapan bu işi işveren tüccar, daha büyük imalatçı veya ustanın işletme sermayesi ile yapan üreticiler (sermayesiz)
I_8 Parça iş yapan sermayeli üreticiler
J_9 Parça iş yapan sermayesiz üreticiler.

Dördüncü aşama ile altıncı aşama arasında çok daha ayrıntıda ondokuzlu bir tipleme geliştirilmiştir. Söz konusu ondokuzlu açınım aşağıda verilmektedir.

A_0 (1) Üretimle birlikte üretilen ürünlerin toptan ticaretini de yapan birimler,

B_1 (2) Üretimle birlikte üretilen ürünlerin perakende ticaretini de yapan birimler (toptan ve perakende ticaret birlikte yapılabilir),

C_2 (3) Hazıra üretim yapan birimler (dışarıya fason iş vermeyen),

C_2 (4) Hazıra üretim yapan birimler (dışarıya fason iş veren),

D_3 (5) Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, başka üreticilere fason iş veren, ısmarlama iş olarak yapılan üretimde ham madde ve malzemeleri kendileri sağlayan (kendi döner sermayeleri-işletme sermayeleri ile çalışan birimler),

D_3 (7) Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, birçok parça işi içselleştirmiş, genelde fason iş vermeyen, bitmiş iş yaparak ısmarlama iş veren tüccar ve/veya bir başka üreticiye teslim eden, kullanılan malzeme ve ham madde üretim birimi sahibine ait olan (kendi döner sermayesi veya işletme sermayesi ile çalışan) birimler,

E_4 (9) Hazıra üretim yapan, üretimde işbölümünün olmadığı, üretim birimi sahibinin fiilen üretimde çalıştığı, işin her ayrıntısının teker teker ve sıra ile bir tek kişi tarafından, üretim birimi sahibi tarafından yapıldığı, yardımcıların işin bütününü öğrendiği, herkesin herkesin işini yapabilir konumda bulunduğu, üretimin bazı kısımlarının zaman zaman üretim birimi sahibinin evde de sürdürebildiği birimler,

F_5 (6) Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, başka üreticilere fason iş veren, ısmarlama iş olarak yapılan üretimde kullanılan ham madde ve malzeme ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlanan (tüccar, bir başka üretici veya iş getiren ustanın döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) üretim birimleri,

F_5 (8) Ismarlama iş alıp aynı zamanda hazıra üretim yapan, birçok parça işi içselleştirmiş, genelde fason iş vermeyen, bitmiş iş yaparak ısmarlama işveren tüccar ve/veya bir başka üreticiye teslim eden, ısmarlama üzerine yapılan üretimde kullanılan malzeme ve ham madde ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlanan (ısmarlama yapılan işte iş veren tüccar, bir başka üretici veya ustanın döner sermayesi ile-işletme sermayesi ile çalışan) birimler,

G_6 (10) Ismarlama iş yapan, ihtisaslaşmış birçok parça işi içselleştirmiş, genelde fason iş vermeyen, bitmiş iş yaparak ısmarlama iş veren tüccar ve/veya bir başka üreticiye, ustaya teslim eden, kullanılan malzeme ve ham madde üretim birimi sahibine ait olan (kendi döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) birimler

G_8 (11) Ismarlama iş yapan başka üreticilere fason iş veren, üretimde kullanılan ham madde ve malzemeler üretim birimi sahibinin kendisi tarafından sağlanan (kendi döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) birimler,

H_7 (12) Ismarlama iş yapan, ihtisaslaşmış birçok parça işi içsélleştirmiş, genelde fason iş vermeyen, bitmiş iş yaparak ısmarlama iş veren tüccar ve/veya bir başka üretici, ustaya teslim eden, üretimde kullanılan malzeme ve hammadde'nin ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlandığı (iş veren tüccar, bir başka üretici veya ustanın döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) birimler,

H_7 (13) Ismarlama yapan, başka üreticilere iş veren, üretimde kullanılan ham madde ve malzemelerin iş veren tarafından sağlandığı (iş veren tüccar, bir başka üretici veya ustanın döner sermayesi ile çalışan) birimler,

I_8 (14) Parça iş yapan, üretimde kullanılan ham madde ve malzemeleri kendi sağlayan (kendi döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) sabit bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası, üretim birimi sahibi tarafından ödenen birimler,

I_8 (15) Parça iş yapan, üretimde kullanılan ham madde ve malzemelerin yarısı üretim birimi sahibi, diğer yarısı ısmarlama iş veren iş sahibi (tüccar, bir başka üretici veya iş getiren usta) tarafından sağlanan, sabit bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası üretim birimi sahibi tarafından ödenen birimler,

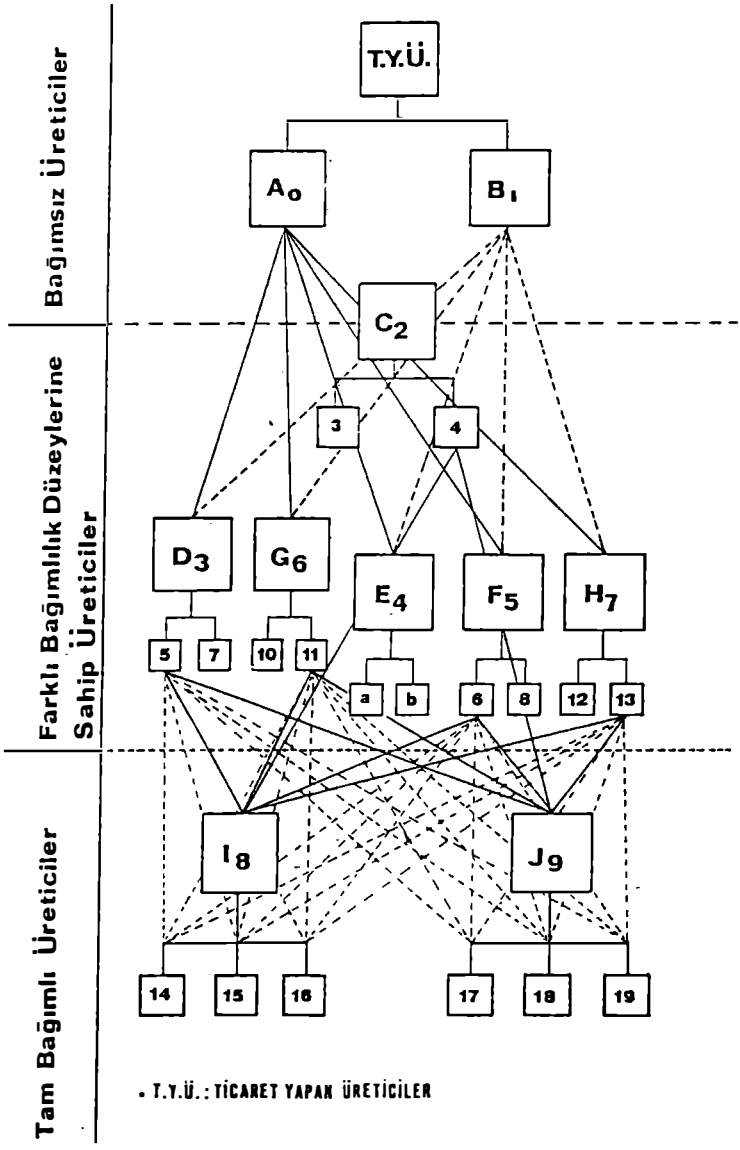
I_8 (16) Parça iş yapan üretimde kullanılan ham madde ve malzemeler üretim birimi sahibi tarafından sağlanan (kendi döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan) sabit bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası, işveren (tüccar, bir başka üretim birimi sahibi veya işveren usta) tarafından ödenen birimler,

J_9 (17) Parça iş yapan, ısmarlama üzerine yapılan üretimde kullanılan malzeme ve ham madde ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlanan, (ısmarlama yapılan işte işveren tüccar veya bir başka üretici veya ustanın döner sermayesiyle çalışan), bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası, işveren (tüccar, bir başka üretim birimi sahibi veya işveren usta) tarafından ödenen birimler,

J_9 (18) Parça iş yapan, ısmarlama üzerine yapılan üretimde kullanılan malzeme ve ham madde ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlanan, (ısmarlama yapılan işte, iş veren tüccar, bir başka üretici veya ustanın döner sermayesi ile çalışan), sabit bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası üretim birimi sahibi tarafından ödenen birimler,

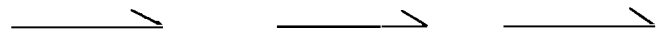
J_9 (19) Parça iş yapan, ısmarlama üzerine yapılan üretimde kullanılan malzeme ve ham madde ısmarlama iş veren iş sahibi tarafından sağlanan (ısmarlama yapılan işte, iş veren tüccar, bir başka üretici veya ustanın döner sermayesi-işletme sermayesi ile çalışan), sabit bir üretim yerine sahip, üretim birimi kirası aynı birimi paylaşan birkaç üretici tarafından paylaşılarak ödenen birimler.

Dokuzlu ve ondokuzlu tiplemeye göre alt grupların birbiriyle ilişkileri aşağıda görüldüğü gibi çok yoğun ve iç içedir:

* Ondokuzlu tipleme içinde E4 alt grubu alt açınımları olmayan bir alt grup olarak ele alınmıştır. Görgül (ampirik) bulgular bu grubun da kendisi içinde ısmarlama iş alan ve ısmarlama iş almayan iki alt gruba ayrılabileceğini göstermektedir. Bu nedenle çizelgede (a) ve (b) alt grupları olarak ikiye ayrılmıştır.

• Bu bölümde yer alan bulgular değerlendirildiğinde, alt üretim grupları sahip oldukları sermaye düzeyleri açısından aşağıda olduğu gibi sıralanabilir:

B1, Ao, C2 D3, G6, 18 F5, H7, J9, E4

Konu üzerine daha önce yapılan araştırmalarda üretimin yapılış biçimlerinden hareketle yapılan mutlak tiplemeler ön planda ele alınmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar üretim teknolojisi ve iş düzenlemesi bakımından düzenleme farklılıklarını içeren yaklaşımlardır. Gelişme Ekonomisi Kuramları içinde yer alan tiplemelerin tümünde üretimin teknik ilişkilerini, teknik boyutunu vurgulayan, nesneler arası ilişkiler üzerinde duran, olgulara biçimsel genellemelerle yaklaşan, bu nedenle onların tarihselliğini ayırt edemeyen bir bakış açısının, genel bir yaklaşım biçiminin, ekonomik ilişkileri belirli bir biçimde algılayış tarzının derin izleri bulunmaktadır. Araştırma içinde kuramsal düzeyde bir yaklaşımla açıklayıcı ve çözümleyici bir gruplama oluşturmak birinci planda önem taşımaktadır. Bütünün çözümlenmesi ayrıntıları, ayrıntıların çözümlenmesi ve bütünün işleyişini daha iyi çözümlemeye, değişim süreçlerini temel nedenleriyle ele almaya olanak sağlamaktadır.

Tiplemenin altıncı aşamasına yönelik olarak tüm alt aşamalarla ilişkili genelleme düzeyi yüksek kavramsal bir tiplemeye geçilmektedir. Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanında yer alan üretim birimleri kavramsal düzeyde gerçekleştirilen bir tiplemeyle:

1. Sermaye birikimi yapabilen üretim birimleri,

2. Sermaye birikimi yapamayan üretim birimleri olarak gruplanabilir.

Söz konusu iki grup aslında iki uç, iki kutup tipleridir, bunların arasında farklı oranlarda geçişler söz konusudur.

Sermaye birikimi yapabilen dolayısı ile genişleyerek yeniden üretimi sürdürebilen birimlerin genelde gelişme, değişme ve büyüme süreçleri aşağıdaki biçimlerde gerçekleşmektedir:

• bulunduğu yerde büyüyerek (döner sermaye, sabit sermaye, çeşitli çalışan kişi sayısı, alansal büyüklük ve benzeri açılardan),
• aynı mahallede ve/veya bir başka mahallede ek işyeri açarak,
• fason iş yaptırılan işyeri sayısını artırmak,
• çevre belediyeler vb. bölgelerde işyeri olarak yeni girişimde bulunarak,
• bir başka sanayi koluna ortak olarak katılarak,
• ticaret kapasitesini artırarak,
• spekülatif yatırımlarda bulunarak...

Üretim ısmarlama iş olarak sürdüren sermaye birikimi yapamayan üretim birimleri veya belirli oranlarda yatay birikim yapabilenler:

• merkez mahalleler içinde yer değiştirmekte,

• sermaye düzeyi açısından daha büyük birimler, üretim dalları açısından merkez küme mahallelerde veya sermaye düzeyi farklılıklarına göre farklı uzaklıklardaki çevre mahallelerde yer almakta,
• genelde ekonomik dalgalanmalar ve diğer ekonomik koşullardaki değişimlerle ilişkili olarak yerseçimlerini değiştirebilmektedirler;
• üretim birimleri ya ekonomik açıdan güçsüzleşerek uzaktaki çevre mahallelere veya,
• ekonomik açıdan göreli olarak güçlenerek merkez küme mahallelerine daha yakın konumlarda yer almaktadırlar;
• belli bir üretim birimi kendi yaşam süresi içinde belirli oranlarda farklı alt gruplar arasında yer değiştirebilmektedir,
• üretim birimleri küçülme süreci sonunda tamamen işyerlerini kapatıp yok olabilmektedirler.

Merkez ve geçiş alanlarında yeralan üretim birimleri özellikle ticaret sermayesinin veya üretimle birlikte ticaret etkinliklerini sürdüren kesimin organize ettiği, ekonomik kontrol ilişkileri bütünü içinde denetlediği birimlerden oluşmaktadır. Ticaret sermayesi ve bu sermaye grubunun alt kesimlerl de ekonomik-toplumsal sistem içinde sanayi sermayesinin çeşitli kesimlerinin kontrolu ve belirleyiciliği altında bulunmaktadır. Dolayısı ile ticaret sermayesi, gerek üretimi organize ettiği üretim kolları açısından, gerekse de üretimi sürdürdüğü ölçek-teknoloji ve yerseçimi açısından bazı makro belirlenimler altında bulunmaktadır. Genelde ekonomik-toplumsal yapıdan hatta uluslararası ilişkilerden kaynaklanan bu belirlenimler içinde, seçimlerinde dışarıdan algılandığı gibi serbest, bağımsız ve bireysel tek tek işletmeler düzeyinde tercihlere bağlı davranamamakta ancak büyük sermaye kesimlerinin boş bıraktığı üretim kollarında ve üretim ölçeklerinde çalışabilmektedir. Bu bağlanımlar altında kent merkezleri-geçiş alanları dışı veya çevre alanlarına çıkma durumu da kent merkezlerinde üretimi organize eden ticaret kesiminin, üretimle ticaret etkinliklerini birlikte sürdüren kesimin serbest irade gücünü ve bireysel seçimlerine bağlı değildir. Ayrıca Türkiye koşullarında ve benzer koşullara sahip ülkelerde belirli ve sınırlı bir düzeyde sermayeye sahip ticaret kesiminin alt grupları için söz konusu ilişkiler ve yer seçimi nesnel koşullara bağlı olarak en geçerli, ekonomik açıdan en kârlı üretim yapma biçimleri ve yer seçimleridir. Dolayısı ile bu tür ilişkilerle bir bütün oluşturan fiziksel mekan boyutları açısından da yerseçim kararlarını değiştirmek, büyük bir oranda, toplumsal-ekonomik-siyasal vb. koşullardaki değişimlere bağlı bulunmaktadır.

Yukarıdaki açıklamaların da ortaya koyduğu gibi araştırma alanında yer alan üretim birimleri toplumsal-ekonomik açıdan, dolayısı ile toplumsal katmanlaşma açısından türdeş değildir. Üretim birimlerinde özde yer alan bu farklılaşma üretim birimlerinin diğer nitel ve nicel özelliklerine yansıyarak bu ölçütlerdeki farklılaşmayı belirlemektedir. Bir başka açıdan da üretim birimlerinde nitel ve nicel özelliklerde gerçekleşen değişimi-farklılaşmayı küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin içinde yer aldıkları toplumsal-ekonomik-siyasal vb., ilişki, işleyiş, süreçler bütünü ve bütün içindeki konumları belirlemektedir. Türkiye özelinde kü-

çük ölçekli üretim birimleri sanayi kesimi içinde sayısal olarak 1980 kesitinde % 95'in üzerinde bir oranda yer almaktadır. Tarım kesiminde olduğu gibi sanayi kesiminde de toplumsal-ekonomik ilişkiler bütününe koşut olarak küçük üretim ve küçük üreticiliğin yok olmadan sürekliliğini sağlayan seçimler ve kararlar söz konusu olmaktadır. Bu tür seçimlerin üretilmesi bireysel, öznel kararlardan değil, içinde farklı boyutlarda güç dengelerinin yer aldığı ve belirleyici olduğu genel nesnel koşullardan kaynaklanmaktadır. Küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri ekonomi genelinde ve kentsel ölçekte özellikle diğer üretim bölgelerinde, özelde de İzmir Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı'nda yok olup kaybolmak yerine sürekli yeniden üretilmekte ve sayısal artış göstermektedir. Uluslararası düzeyde ve Türkiye'de büyük ve orta ölçekli sanayi kesimlerinde kâr oranlarının belirli bir noktada tutulabilmesi veya kârlılık düzeyinin yükseltilebilmesinin bir aracı olarak; sanayi kesimindeki veya geneldeki yoğunlaşma-merkezileşme süreçlerine koşut bir biçimde bu kesimlerin varlıkları sayısal artış göstererek süregitmektedir.

Mülkiyet olgusu küçük ve ölçekli üreticilerde hukuksal ve ekonomik koşullara göre farklılaşmaktadır. Hukuksal düzlemdeki mülkiyetle ekonomik düzlemde mülkiyet farklılaşmaktadır. Ekonomik tabandaki kredi, pazarlama, ham madde ve malzeme bulma, işletme sermayesinin sağlanması vb. etkenler yüzeydeki hukuksal biçimi, mülkiyetin mutlak bir biçimde ele alınan hukuksal biçimini ve bu bağlamda kullanılan kavramsal içeriğini sarsmaktadır. Kapitalist sistem genelinde yüzeyde, hukuksal düzlemde mutlak görünen şey, ekonomik tabanda çalkalanıp durmaktadır.

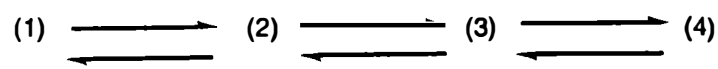
Türkiye ve benzeri toplumsal oluşumlarda, değişik toplumsal kesimler, sermayeleri oranında, sanayi üretiminin farklı üretim kollarında, toplumsal üretim ilişkilerin örüntüsüne, farklı üretim biçimleri ile değişik ilişkiler içinde katılmaktadır. Toplumsal oluşumlarda, sermaye büyüklükleri oranlarında değişmeler, toplumsal ve genelde üretim koşullarının dağılım örüntüsü tarafından belirlenmektedir. Sermaye düzeyine bağımlı olarak işletmeler açısından farklı sermaye birikim oranları, farklı sermaye düzeyleri tarafından belirlenen ekonomik kontrol ilişkilerine bağımlı olarak bazı temel özellikler taşımakta, söz konusu belirlemelere bağlı olarak da üretimin yapılış biçimi, organizasyonu, üretim süreci içindeki teknik ilişkiler değişmektedir.

Yukarıda verilen ikili tiplemede sermaye birikimi yapabilen üretim birimleri yatay ve dikey sermaye birikimi yapabilen üretim birimleri olarak ele alınabilirler. Sermaye birikimi yapamayan üretim birimleri de var olmakla-yok olmak arasında bıçak sırtında bir konum sürdürmektedirler. Bu durumda bu birimlerin yeniden üretimleri sürekli risk altındadır ve Türkiye genelinde bu tür birimlerin yok olma, varlıklarını devam ettirememe oranları çok yüksektir.

Yukarıda son üç tipleme ile ilişkili olarak MÜLKİYET OLGUSU ve MÜLKİYET kavramı üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

Küçük ve küçük ölçekli üreticiye gerekli işletme kredisi ve dolayısı ile işletme

sermayesinin dağılımı makro -ölçekteki siyasal-toplumsal-ekonomik kararlara bağlı bir düzlemde gerçekleşmektedir. Dolayısı ile MÜLKİYET KAVRAMI Toplumsal Ekonomi Kuramı içinde ele alındığı gibi mutlak bir kavram değildir, olmamalıdır. Yine aynı kuramsal çerçevede belirtildiği gibi mülkiyet üretim birimlerinin aynen yeniden üretimi için veya sistem genelinde aynen yeniden üretim için mutlak bir güvence değildir (Öner, 1987: 224).

TAM MÜLKİYET Ekonomik kontrol gücüyle bütünleşen mülkiyet	Mülkiyeti kendinde olmadığı halde ekonomik kontrol gücünün bulunması	Mülkiyet kendinde olduğu halde ekonomik kontrol gücünün bulunmaması	TAM MÜLKSÜZLÜK Mülkiyet ve ekonomik kontrolun birlikte bulunmama durumu

3. Gruba yönelik temel özellikler:

• hukuksal olarak üretim biriminin yasal sahibidir,
• söz konusu yasal sahiplik üretim birimlerinin aynen yeniden üretimini garantilememektedir.
• ancak belirli bir ölçüde garantilemektedir,
• garantileme olasılığı garantilememe olasılığına göre daha düşüktür,
• küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin hayatta kalabilme, aynen yeniden üretebilme (P) olasılığının ayarlanması küçük üreticilerin kontrolu altında değildir,
• söz konusu durum büyük üreticilerin (üretim etkinliklerini ticaret etkinlikleri ile bütünleştiren kesimin) ve/veya tüccar kesimin kontrolündedir,
• söz konusu kesimin bu kontrol gücünü veren ekonomik, toplumsal sistemin bütünüdür,
•belirtilen düzeyden kaynaklanan dağılımlar, büyük üreticiye veya tüccara, küçük üreticiyi kontrol etme gücünü sağlamaktadır,
• makro düzeydeki kararlara ve koşullara göre belirlenen dağılımlar üretim koşullarının toplumsal dağılımlarıdır,
• söz konusu düzeydeki düzenlemeler-ekonomik-siyasal kararlara bağlıdır,
• toplumsal-ekonomik-siyasal düzlemdeki kararlarda toplumsal katmanlar arasındaki ilişki ve çelişkilere bağlıdır.

2. Gruba yönelik temel özellikler:

• üretim biriminin hukuksal yasal sahibi olmadığı halde, üretim biriminin aynen yeniden üretiminin üretimle ilgili her tür koşulunun, bu koşullara yönelik kararların kontrolu elindedir,
• bu kontrol aynen yeniden üretilmeme şiddetini (aksama şiddetini) belli bir ölçüde tutarak; basit yeniden üretimi sağlayacak minimum düzeyi tutturarak, küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin sürekliliğini sağlamaktadır,
•bu düzey çoğu zaman minimumun da altına düşmektedir,
• küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin çoğunlukla yaşar kalıcılık oranları-

nın oldukça düşük olduğu bilinmektedir,
• üretim birimi açısından aksamama oranının ölçüsünü belirleyen şey, sermaye düzeyi, genel bir deyimle üretim koşullarının bütünüdür.

Yukarıda değinilen ilişkiler basit bir biçimde formülleştirildiğinde üretim koşullarının ve üretimin risk altında olması (yeniden üretilememe veya aynen yeniden üretilememe durumu), güvence altında olmasıyla (yeniden üretilme veya aynen yeniden üretilme durumu) diyalektik bir çift oluşturmaktadır. Risk üretimin yeniden üretilmesini aksatmaktadır. Yeniden veya aynen yeniden üretilememe olasılığı Q ile gösterilirse, P ile Q arasında;

P + Q = 1 bağıntısı vardır,
Q = 1 - P aksama olasılığını,
P = 1 - Q aksamama olasılığını göstermektedir.
Genelde Q ne kadar artarsa P o kadar azalmaktadır.
Q = P kritik düzey
λ = aksatıcı şiddet
P = Exp $(-\int \lambda\, dt)$ yani $e^{-\int \lambda^{dt}}$ aksamazlığı biçiminde ifade edilebilmektedir[1].

Aksarlık ve aksamazlık olasılıkları belli bir oranda sermaye birikimi koşullarına, dolayısı ile artı değer elde edebilme koşullarına ve basit yeniden üretimin koşullarının sürekliliğine bağlıdır. Dokuzlu sınıflama içinde üretim birimlerine bu açıdan bakıldığında ticaretle birlikte üretim yapan kesim, kendisini aynen yeniden üretebilecek sermaye birikimi ile kapasitesini yatay ve düşey birikimi aracılığı ile genişletecek bir düzeye sahiptir. Hazıra üretim bir geçiş grubu olarak yer almaktadır. Belirli bir oranda parasal birikim ve sermaye birikimi yapabilir ve bunu genişletebilir; aynı oranda da bağımsızlığını yitirerek ısmarlama iş yapma konumuna geri dönebilir. Tipik ve tipik olmayan küçük üretim birimleri parasal bir birikim ötesinde bir sermaye birikimi sağlamazlar, aynen yeniden üretimlerini sürdürmek için gayret sarfederler. İşletme sermayesi bulunan fason iş yapan birimler bir ölçüde parasal birikim yapabilmekte, yatay bir gelişme sağlayabilmektedirler. Fakat büyük üretici ve tüccar karşısında rekabet ve pazarlık güçleri olmadığından (hem ham madde ve malzemeyi satın alırken hem de ürünlerini satarken) belirlenen fiyatlar karşısında pazarlık güçleri bulunmamaktadır. Pazarlık yapma güçleri olmadığından bu durum sonucu gelişen koşullarla birikim yapabilme olanakları oldukça sınırlıdır. İşletme sermayeleri olmayan ısmarlama üzerine iş yapan birimler yalnızca basit yeniden üretimi sağlayacak bir geçimlik gelir düzeyi elde edebilmektedirler. Bu geçimlik gelir düzeyi de belirli bir sınır içinde oynama göstermektedir, ortalama ücret düzeyinden genellikle düşüktür. Aile emeğinin de devreye girmesi ile bu düzey oldukça minimuma inmektedir.

Belli bir düzeyde işletme sermayesi olan tüccar-üretici daha küçük üreticilerle (ısmarlama iş verme üzerine üretim yapan birimler) girdikleri ilişkilerde

[1] Bu konuya yönelik düşünceler M. Yılmaz Öner'in katkılarıyla daha da netleştirilmiştir. Formülasyonlar M. Yılmaz Öner'in katkılarıyla geliştirilmiştir.

ve farklı düzeylerdeki değişim ilişkileri aracılığı ile kendi kapasitelerinin üzerinde bir sermaye birikimi elde edebilmektedirler. Elde ettikleri sermaye birikimini yatırıma dönüştürerek verimliliği artırmakta, ya da işletme sermayelerini kullanarak bağımlı üretim birimi çalıştırmakta (fason iş yeri çalıştırmakta), bu yolla, elde ettikleri artı değeri yükseltmektedirler. Sermaye oranında yatırım yaparak elde ettiği artı değer oranından, bağımlı üretim birimi çalıştırarak elde ettiği artı değer oranı daha fazla ise verimliliği artırmak için yatırım yapmamaktadır. İş verenleri bu tür bir yola mecbur eden zorlayıcı koşulların gerçekleşemediği bir ortamda ve işsizlik oranının çok yüksek olduğu koşullarda düşük ücret düzeyi, tüccar üreticinin verimliliği artırmadan üretimi genişletmesi, avantajlı konumda olmasını sağlamaktadır. Bilindiği gibi gerek tarım kesiminde gerek sanayi kesiminde olsun küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin yapısından doğan dağılım ilişkileri ekonominin tümüyle bağlantıları söz konusudur. Değişim ilişkileri bu bağlantıları sağlayan ana halkaları oluşturmaktadır.

Genelde bugüne kadar yapılan araştırmalar içinde farklı üretim birimlerinin sahip olduğu değişik sermaye düzeylerine betimsel olarak değinilmekte fakat farklı sermaye birikim süreçleri ve bu süreçlerin belirleyicileri kavramsal düzeyde açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmamaktadır. Marjinal-informal kesim olarak ele alınan kesimlerle, formal kesim arasındaki veya informal kesimin kendi içindeki ilişkilerin yalnızca tamamlayıcılık ilişkileri kapsamında, karşılıklı hizmet ilişkileri olarak ele alınamıyacağı, karmaşık iç içe toplumsal-ekonomik ilişkilerin bir bütünlük oluşturduğu, bu bütünlük içinde üretim etkinliklerinin çeşitli farklılıklar gösteren, türdeş olmayan nitelikler sergiledikleri; bir taraftan bu farklılaşma ve türdeş olmama durumunu, diğer taraftan da karmaşık bütünlüğü çözümlemede var olan kuramsal çerçevelerin oldukça yetersiz ve yüzeyde kaldıkları görülmektedir. Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Kuramı'nda, belirli üretim sektörlerinde yer alan orta ölçekli ve küçük ölçekli üretim birimleri arasında yoğun bir ilişkinin bulunmadığı, olan ilişkilerin de oldukça sınırlı düzeyde ilişkiler olduğu sonucuna gidilmektedir. Bu tür ve benzeri diğer yaklaşımlarla bir anlamda Modernleşme Kuramı ve Bağımlılık kuramı ile benzer sonuçlar, benzer betimlemeler, farklı bir terminoloji kullanarak gerçekleştirilmektedir.

BAZI TEZLERDE ORTAYA KONAN VARSAYIMLARA KARŞI GELİŞTİRİLEN VARSAYIMLAR

Varsayımlar grubunun ikinci aşamasında bazı araştırmalarda ortaya konan varsayımlara karşı geliştirilen varsayımlar ortaya konmaktadır. Gerek Modernleşme Kuramı, gerek Bağımlılık Kuramı ve Eklemlenme Kuramları'nda, fabrika kesimi ile fabrika dışındaki üretim kesimi ve fabrika türü üretim yapmayan kesimler arasında gelişen ilişkiler genelde HİZMET ilişkileri olarak nitelendirilmektedir. Yine benzer biçimde, çeşitli bağlamlarda sanayi kesimi içinde üretim birimleri arasındaki ilişkilere, üretim birimleri ile diğer sektörlerde yer alan birimler arasındaki ilişkilere yer seçim kararlarına yönelik olarak değinen araştırmalarda, işletmeler veya birimler arası ilişkiler: HİZMET—TAMAMLAYICILIK—REKABET ve KONTROL ilişkileri olarak betimlenmekte, kontrol ilişkilerinin ni-

teliklerine değinilmemekte, ilişkileri üretim ilişkilerinden hareket ederek ele alan bir yaklaşım söz konusu olmamaktadır. Dolayısı ile değişim ilişkileri de üretim ilişkilerinden soyutlanarak ele alınmakta, perakende ve toptan ticaret kesimleri ile ilişkiler, ham madde ve malzeme sağlama, pazar oluşturma bağlamları içinde ele alınmaktadır. İşletme sahipleri, perakendeci ve toptancı tüccarlar ve diğer üreticiler pazar/piyasa ilişkileri içinde MÜŞTERİ olarak tanımlanmaktadır.

• Eldeki araştırmada tüm bu ilişkilerin temelde üretim ilişkilerinden kaynaklandığı ve bu tür ilişkilerin temelde üretim ilişkilerinden hareket ederek ele alınması gerekliliği ortaya konmaktadır. Yüzeyde değişim ilişkileri gibi görünen ilişkilerin de özde üretim ilişkileri ile bütünleşerek bazı temel ve ikincil bölüşüm ilişkilerine neden oldukları savunulmaktadır.

• Merkez ve merkez geçiş alanlarında yer alan küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri söz konusu olduğunda eşit koşullarda ve eşit konumlarda bulunan üretim birimleri arasında rekabet ilişkileri bulunmaktadır. Fakat değişik koşullara sahip farklı konumlarda bulunan birimler arasında uzlaşma veya rekabet ilişkileri dışında özde temel çelişkiler ve çelişkili ilişkiler yer almaktadır.

Konu üzerine bugüne kadar yapılan araştırmaların çoğunda özellikle Gelişme Kuramları içinde sürdürülen araştırmalarda rekabet dışı ilişkiler, kooperatifleşme yolunda ilişkiler, ekonomik dışsallıklardan yararlanmaya yönelik fiziksel mekansal kümelenmeler olarak değerlendirilmektedir. Farklı kesimler arasında yer alan çelişkilere değinilmemektedir. Bağımlılık ilişkilerinin bu tür ilişkiler olduğuna yönelik açıklama getirilmemektedir.

Gelişme Kuramları içinde yer alan kuramsal çerçevelerde, belli başlı bazı eski üretim kollarının yok olmasına koşut olarak fason iş ilişkilerinin (farklı ısmarlama iş yaptırma ve işyapma biçimlerinin) giderek azaldığı, büyük imalathaneler söz konusu olduğunda bu tür ilişkilere rastlanmadığı, küçük üreticilerin kendi aralarında gerçekleşen fason iş verme biçimlerindeki çeşitlilikler sonucu ortaya çıkan bağımlılık ilişkilerinin, tüccarlarla küçük üreticiler arasında gelişen bağımlılık ilişkilere kadar yaygın olmadığı vurgulanmaktadır.

• Eldeki araştırma bütünü içinde, küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin farklı kesimleri arasında yer alan fason üretim ilişkilerinin en az eskiden olduğu kadar yoğun olduğu ve bu tür ilişkilerin sürekli yeniden üretildiği temel bir varsayım olarak ortaya atılmaktadır.

Araştırma bölgesi içinde iş verme ilişkileri ayrı bir gruplama içinde, 1) ticaret sermayesi ile ilişkili olarak tüccarın iş vermesi 2) üretim kesimi ile ilgili olarak güçlü, daha büyük sermaye düzeyine sahip üreticilerin veya hem tüccar hem üreticilerin iş vermesi biçiminde ikiye ayrılmaktadır. Hem üretim hem de ticaret etkinliklerini sürdürmeyen ticaret kesimi araştırma kapsamı içinde ele alınmamaktadır.

Hem üretim hem de ticaret etkinliklerini birlikte sürdüren kesimle ilişkili olarak fason iş ilişkisi kendi içinde,

1) ayrıntılı iş verme biçimi, belli bir ürünün üretiminde gerekli olan farklı iş süreçlerinin birbirine zincirleme bağlı üretim birimlerine dağıtılması, a) bu dağılım sonunda bitmiş ürün elde etme durumu, b) bitmiş ürünün elde edilmesinde son tamamlama aşamasının işveren tarafından gerçekleştirildiği durum,

2) doğrudan iş verme biçimi, ön kredi (avans), veya malzeme sağlanmasına dayanan, bitmiş ürünle sonuçlanan iş verme biçimi (kademeli olabilir, ustaya göre verilir, usta işi başkalarına dağıtarak organize eder veya her tür ayrıntılı işin içselleştirilmiş bir birim, tüccar üreticinin veya daha büyük bir üreticinin işletme sermayesi ile iş bitirir - bu ilişki genellikle toplu ücret biçimlerine yol açar),

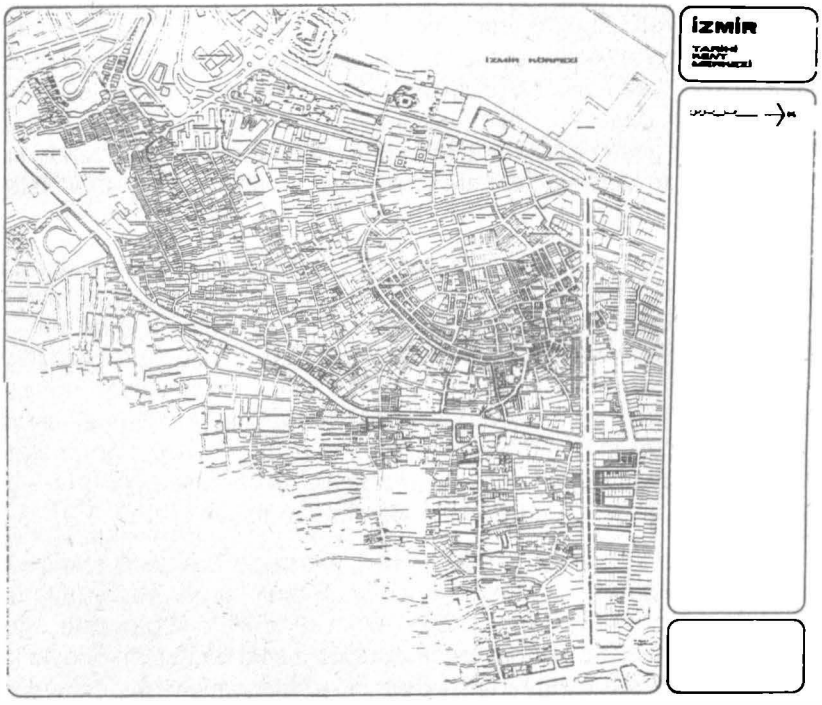
3) yatay iş verme biçimine dayanan, iş süreçlerinin birbiriyle ilintili bir biçimde gerçekleştirildiği küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri arasında gerçekleşen yatay iş verme biçimleri.

Bir başka gruplamaya göre fason iş yapan üretim birimleri,

1) sürekli bir işyerinden iş alan üretim birimleri,

2) faraklı iş yerlerinden (birden fazla iş yerinden) iş alan üretim birimleri,

3) genellikle ısmarlama üzerine çalışmayan ara sıra fason iş yapan üretim birimleri olarak üç gruba ayrılmaktadır.

ARAŞTIRMA BÖLGESİ

GENEL SONUÇLAR

İzmir özelinde ele alındığında Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı statik-durağan bir yapısal özellik sergilemekten çok, toplumsal-ekonomik sınıf dengelerine, bu denge ve çelişkilerin etkilerine-belirlemelerine açık, sınırların her an değişen, sürekli bir değişim süreci içinde bulunan alt birimlerden, alt bölgeciklerden oluşan dinamik bir bütündür. Bu bağlamda ele alınan bölge oluşumu tamamlanmış bir bölge değil, zaman içinde değişerek oluşmuş ve oluşumu devam eden mekansal bir bütünlülüktür. Genelde ve İzmir özelinde Tarihi Kent Merkezleri ve Geçiş Alanları niteliklerini fiziksel öğelerin belirlediği fiziksel mekânlar değil, sınırlarını, nitelik ve niceliklerini toplumsal-ekonomik-siyasal vb. ilişkilerin belirlediği, fiziksel-toplumsal-ekonomik boyutları içeren mekanlardır.

Ele alınan bölgede merkez etkinlikleri olarak tanımlanan etkinliklerin yoğun bir biçimde yer aldığı temel dönüşüm doğrultusunun, bu tür etkinlikler doğrultusunda gerçekleştiği bir iki mahalle dışında, yirmiiki mahalleyi kapsayan alanda, diğer mahallelerde temel dönüşüm doğrultusu üretim etkinliklerinin yaygınlaşması ve yoğunlaşması yönünde gerçekleşmektedir. Merkez etkinlikleri olarak tanımlanan etkinliklerin yoğun bir biçimde yer aldığı, yaygınlaştığı mahallelerde bile üretim etkinlikleri önemli bir oranda yer almakta, hatta yer yer alansal olarak genişlemektedir. Araştırma alanından yer alan mahalleler üretim etkinliklerinin yoğunluğu açısından farklılaşan alt bölgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca farklı üretim kolları araştırma alanı içinde bazı bölgelerde kümelenmekte, bazı mahalleler de bu açıdan küme merkezlerini oluşturmaktadır. Üretim etkinlikleri merkez etkinliklerinin yoğun olarak yer aldığı mahallelerden konut kullanımlarının başat kullanım türü olarak yer aldığı mahallelere doğru yayılmakta, gelişme göstermektedir. Bu bağlamda mahallelerin çoğunda konut kullanımlarından ve diğer kullanımlardan üretim etkinlikleri ve kullanımlarına doğru hızlı bir dönüşüm yeniden yapılanma süreci yaşanmaktadır.

Merkezi iş alanları ve yakın çevresinde yer alan bölgeler, bu bölgeler içinde yer alan tüm birimler açısından koruyucu ve geliştirici özellikler taşımamaktadırlar. Aksine bazı birimler açısından olumsuz ve yok edici toplumsal-ekonomik ilişkileri barındırmaktadırlar. Dolayısı ile söz konusu fiziksel bölgeler ilişkiler açısından bazı üretim birimlerine olumlu ve geliştirici etki ortamı oluştururken, diğerleri için risk ve güvencesizlik ortamları oluşturmaktadırlar. Bu belirlenimleri sağlayan değişkenler makro düzeyde fiziksel mekanla birlikte diğer mekansal boyutları da kapsayan organize olmuş toplumsal-ekonomik-siyasal bir bütünden ve bu düzeydeki kararlardan kaynaklanan değişkenlerdir.

Üçüncü Dünya Ülkeleri özelinde tarihi kent merkezleri ve geçiş alanları kent bütünü veya metropolitan alan bütünü içinde önemli bir alt üretim bölgesidir. Türkiye ve İzmir özelinde bu bölgelerdeki üretim etkinliklerinin gerçekleştiği üretim birimleri, geçerlilikte olan ekonomik sisteme dışsal bir kesim, önceki tarihsel dönemlerin, üretim tarzlarının kalıntıları, arta kalan kesimleri değildir. Aksine bu kesimler 1950'lerden itibaren gerçekleştirilen ithal ikameci sanayileşme politikaları bağlamında, özellikle Beş Yıllık Kalkınma Planlarının gerçekleştiği

dönemde bir yandan ekonomik sistemin bütünü içinde diğer yandan da söz konusu çalışma bölgesi içinde yok olup kaybolmak yerine nicel açıdan artış göstermişlerdir.

Üretim etkinliklerinin ve üretim birimlerinin yoğun bir biçimde yer almasına, değişim dönüşüm süreçlerinde temel dinamiklerden birini oluşturmasına karşın merkez ve merkez geçiş alanları üretim birimleri açısından ayrıcalıklı bir bölge oluşturmamaktadır. Bu bölgelerde yer alan ilişkiler, küçük ölçekli üretim birimlerinin yoğun biçimde yer aldığı diğer bölgelerde de yer almaktadır. Temel niteliksel özellikler açısından farklılıklar gösteren ve araştırma bölgesi içinde yer alan üretim birimleri çok değişik kentsel-metropoliten alt üretim bölgelerinde de yer almaktadır. Burada vurgulanması gereken nokta kent merkezi ve geçiş alanın kent için üretim bölgeciklerinden birisini oluşturmasıdır. Yalnızca ticaret ve hizmet etkinlikleri değil üretim etkinlikleri de ülkenin ikinci metropolünde tarihi kent merkezi ve geçiş alanı içinde güncel ilişkiler bağlamında yer almakta ve sayısal açıdan artış göstererek varlıklarını devam ettirmektedir.

"Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı içinde yer alan küçük ölçekli üreticiler, nitel ve nicel ölçütler toplumsal üretim ilişkileri açısından türdeş (homojen) bir grup sayılabilirler mi?" sorusuna çalışmanın farklı aşamalarında geliştirilen sentezler sonucunda "hayır" cevabı verilmektedir: Araştırma kapsamı içinde yer alan küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri, üretim ilişkileri bağlamında temel toplumsal ekonomik ölçütler açısından, dolayısı ile diğer nitel ve nicel ölçütler açısından türdeş (homojen) değildir. Söz konusu türdeş olmama üretimin teknik ilişkileri kapsamında nicel ölçütler veya üretimin yapılış biçimlerinden kaynaklanan bir türdeş olmama durumu değildir.

Küçük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin merkez ve merkez geçiş alanlarında yer seçmeleri ile pazara yakınlık gibi ortaya konan ilişki oldukça ikincil bir ilişkidir. Merkez içi ve yakın çevresi içinde üretilen ürünlerin bir çoğu, Türkiye genelinde pazarlanmakta, bir bölümü de yurtdışına dışsatımı yapılmaktadır. Bu birimlerin merkezde yer seçme eğilimleri daha çok toplumsal üretim ilişkileri, yapılan üretimin temel niteliği, değişim ilişkilerinin etkileriyle üretim ilişkilerinin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkan ilişkiler ve Türkiye genelinde durularak açıklanabilir. Bu bağlamda ticaret sermayesinin belli bir kesimi ile küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri arasında yer alan ilişki can alıcı önem taşımaktadır.

İzmir Tarihi Kent Merkezi'nde ve Merkez Geçiş Alanı'nda yer alan küçük ve küçük ölçekli üretim birimleri ile özellikle toptan ve perakende ticaret etkinliklerinin yer aldığı birimler arasında fiziki mekansal birliktelik bulunmaktadır. Bu birimler arasında fiziki mekansal birlikteliğin temel nedeni söz konusu birimler arasında çeşitli biçimlerde gerçekleşen üretim ilişkileridir.

Genel evrenin bir parçası olarak özelde İzmir'de Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı'nda yer alan üretim birimleri kuruluş aşamasında olan ve türdeş özellikler sergileyen üretim birimleri değildir. Kuruluş aşamasında nitel ve nicel özellikler açısından türdeş olmayan bu birimler değişme süreçleri açısından da tür-

deş nitelikler sergilememektedirler.

Üretim etkinlikleri yirmiiki mahalleden oluşan araştırma alanı içinde belirli yoğunlaşmalar ve anlamlı ilişkiler sergilemektedir. Araştırma sonuçları İzmir Tarihi Kent Merkezi ve Geçiş Alanı içindeki mahallelerin farklı üretim kolları açısından birincil yoğun mahalleler ve ikincil yoğun mahalleler olarak gruplanabileceklerini göstermektedir.

Yukarıda genel çizgileri ile betimlenen kümelenme eğilimlerinin temel nedeni farklı yaklaşımlarda ortaya konduğu gibi ekonomik dışsallıklar, hizmet ve tamamlayıcılık ilişkileri vb. biçimlerde açıklanan ilişkiler değil, temelde toplumsal-ekonomik-fiziksel üretim ilişkileri; bu bağlamda ticaret ve ticaretle birlikte üretim yapan kesimin örgütlediği ve varlığını sürdürdüğü üretim etkinlikleridir. Söz konusu ilişkiler genellikle ısmarlama iş yaptırma biçimleri ve fason iş ilişkileri genelinde gerçekleşmektedir.

"Aile İşletmesinin Krizi: Serbest Piyasa Ortamında Buldan Dokuma Sanayii"*

*Sencer Ayata***

"Babam kendini emekliye ayırdı, artık dokuma işinde çalışmıyor. Bizim Buldan'ın özelliği bu işte, baba çalışır didinir oğluna doğru dürüst bir tezgah bırakabilmek için. Benim şu gördüğünüz tezgâhı peder aldı, öbürünü ben aldım. Biz genciz, geç yatıyoruz geç kalkıyoruz. Ben yedide, sekizde atelyeye indiğim zaman peder hemen bitişikte oturuyor atelyeyi çoktan açmış, sobayı yakmış olur. Annem de iner, beraber masur sararlar, çok faydası oluyor, bizi gün boyu o işten kurtarıyorlar. Arada hanım kahvaltıyı hazırlayıp tezgâhın başına geçer, ben gelir ondan alırım. Bir işim olup çarşıya pazara gitsem yine o geçer tezgâhın başına. Şurası evin, şurası atelyen. Sanayi Sitesi'nden dükkan filan almadım. Şu rahatım dururken ne işim var oralarda... Bizim iş boğaz tokluğu işte, yoksa bundan para kazanmak falan olmaz."

Buldan'ın sayıları bin dolayında olan motorlu tezgâh dokuyucularından birisi sanayide aile işletmesinin bazı özelliklerini böyle anlatıyordu. Aile işletmesi deyince aklımıza gelen üretim ve pazar ilişkilerinden sorumlu bir zenaat ustasının yanısıra ona çeşitli düzeylerde yardımcı olan aile fertleridir. Katkının kimden ve ne oranda geldiği sorusu bir yana, aile işletmesini aile fertlerinin katkısıyla yürütülen bir işletme biçimi, bir üretim formu olarak ele alabiliriz. Buldan dokuma sanayiinde temel istihdam biçimini, emek kullanma formunu, işgücü piyasasındaki en yaygın dokuyu işte bu anlamda aile emeği ve aile işletmeleri oluşturmaktadır.

Yakın geçmişte aile işletmeleri oldukça dinamik bir görüntü sergilemişlerdir. Dinamizmden yeni işletmelerin piyasaya girmelerini, teknolojik değişmeye rağmen eski işletmelerin varlıklarını sürdürebilmelerini, eski formların yanına ye-

---

* Bu çalışmanın anket uygulamalarını Gürbüz Salman yapmıştır. Çalışma süresince yapılan görüşme ve derinlemesine/mülakatların düzenlenmesi ve yürütülmesinde de kendisinin büyük katkısı olmuştur.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

nilerin eklenmesini, kısacası işletmelerin doğum oranının eskilerin ölüm oranından çok olmasını anlayacaksak (Aldrich, Zimmer and Jones, 1986) Buldan dokuma sanayiinden dinamik bir sanayi olarak söz etmemiz gereklr. Diğer yandan on onbeş yıl öncesine göre aile işletmeleri ağırlaşan ekonomik koşullarla karşı karşıyadır ve yıkılmadan ayakta kalabilmeleri giderek zorlaşmaktadır. Aile işletmesi varlığını sürdürebilecek mi? Şayet bu tür işletmeler geriliyorsa onların yerine ne tür üretim formları konuyor?

Bu sorulara yanıt olarak iki ana gelişme doğrultusuna işaret edebiliriz. Birincisi, çalışma statüsüne ilişkin. Atelyesini büyüten veya atelyesini evin dışında bir yere taşıyan, tezgah sayısını ikiye, üçe, dörde çıkartmayı başarabilen İşletmelerde aile emeğinin yerini genç ücretli işçilerin (kalfa) aldığını görüyoruz. Atelye evden uzaklaştığında veya erkek ücretli işçiler evin bir bölümündekl atelyede çalıştırılmak üzere istihdam edildiğinde dokumacının eşi, varsa yetişkin kız çocukları veya gelini üretim faaliyetinden çekilmektedir. Bu bakımdan diğer önemli bir gelişme 1990 yılında tamamlanması beklenen küçük sanayi sitesidir. Şöyle ki Belediye, işletmeleri kasaba merkezini terkedip siteye taşınmaya zorlayacaktır ve işletmeler kadın aile emeğini geride bırakarak onların yerini kalfalarla dolduracaklardır. İşgücü piyasasındaki değişiklikleri inceleyeceğimiz birinci eksen budur: aile emeği mi ücretli işçilik mi?

İkinci boyut işletmenin statüsüne ilişkindir. Buldan el dokumacılığı sanayinde fason ilişkileri zaman zaman yaygınlaşmış, zaman zaman gerilemiştir (Cillov, 1949). 1980'li yılların ikinci yarısında fason ilişkileri bu defa, motorlu tezgaha geçmiş bulunan Buldan dokuma sanayini derinden etkilemeye başlamıştır. Fason ilişkisinde temel hammadede olan iplik 'fasoncu imalatçı' tarafından sağlanmakta, pazarlamayı da tamamen üstlenen aynı kişi dokumacıya yaptığı birim iş karşılığı olarak muayyen bir ücret ödemektedir. Burada söz konusu olan tezgah ve atelye sahibi olmaya devam etmekle birlikte aile işletmesinin veya bir iki kalfa çalıştıran dokumacı ustasının kendisinin de yarı işçileşmesidir. Firma düzeyinde odaklaşan bu ikinci eksende temel sorun işletmelerin "fason imalatçılar" karşısında giderek ortadan kalkan ekonomik bağımsızlıklarıdır.

Bu iki eksen kapitalist ilişkilerin yayılışının iki değişik yüzünü ortaya koymaktadır: aile işletmelerinin kendi içlerinde değişime uğrayarak ücretli işçi kullanan küçük kapitalist işletmelere dönüşmeleri ve ticaret sermayesinin üretime daha çok sokularak fason bağlantıları aracılığı ile dokuma atelyelerini bağımlı hale getirmeleri. Bu iki eğilim bağımsız aile işletmelerinin varlığını ve geleceğini ne ölçüde ve nasıl tehdit etmektedir. Dokumacılığın temel ekonomik faaliyet olduğu bu "küçük sanayi kasabasında" işgücü piyasasının yapılanmasını incelerken üzerinde duracağımız ana sorular bunlardır.

Söz konusu değişim sürecinin incelenmesini üç somut çerçeve içerisinde yapmayı düşünüyorum. Bunlardan birincisi işletmelerin (aile işletmelerinin ve küçük kapitalist atelyelerin) iç dinamiklerine ilişkin özelliklerdir: girişimcilik, ailenin yapısı, ev-aile-atelye birlikteliğinin üretim üzerindeki etkileri. İkinci çerçeve, bir ekonomik toplumsal formasyon olarak kasaba: burada, kısaca kasaba-

nın görece az farklılaşmış bir toplumsal, sınıfsal ve ekonomik formasyon olarak kasaba: burada, kısaca kasabanın görece az farklılaşmış bir toplumsal, sınıfsal bir ekonomik formasyon olarak karşımıza çıktığını ve bu özellikleriyle sanayinin yapısını ve işgücü piyasasını derinden etkilediğini vurgulayabiliriz. Son olarak kasaba ekonomisinin de içinde yer aldığı bir ulusal ve uluslararası ekonomiden söz edebiliriz. Bu bağlamda üzerinde duracağımız temel etkenlerin kayağını Türkiye'de 1980'li yılların başlarından itibaren uygulanmaya konulan ihracatı ve piyasa ekonomisini teşvik etmeye yönelik politikalar teşkil etmektedir.

ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN BİRKAÇ NOT

Buldan Denizli'ye 52 km uzaklıkta, 1985 yılı itibarıyla yaklaşık 10.000 nüfuslu küçük bir kasabadır. Çevre köylerin bir bölümünün ormanlık, diğerlerinin ise ekilecek arazi yönünden sınırlı olması sonucu Buldan tarımsal nüfusun alışveriş yaptığı canlı bir ticaret merkezi olamamıştır. Dokumacılığın bilinen tarihi ise yüzyıllar ötesine gitmektedir. 1950'li yılların başlarına kadar yanlızca el tezgahlarında yapılan bez dokumacılığı son bir kaç yılda yok olma düzeyine yaklaşmış ve onun yerini, yerel deyimle, "motorlu tezgah" dokumacılığı almıştır (Ayata: 1988).

Araştırmanın verileri Buldan'da dokumacılar arasında uygulanan bir ankete ve anket kapsamındaki daha küçük bir grupla yapılan derinlemesine mülakatlara dayanıyor. Kesin sayı verme olanağı bulunmamakla birlikte Buldan'da 2000 dolayında motorlu tezgahın olduğu öne sürülmektedir. Araştırmada saptanabildiği kadarıyla ortalama büyüklükteki bir atelyede iki tezgah işletilmektedir. Bu durumda bin dolayında işletmenin faaliyet gösterdiğini söyleyebiliriz. Anket Buldan'ın 14 mahallesine dağılmaş 100 dokumacıya uygulanmıştır; örneklem mahalle bazında alınmış, her mahalleden beş, altı dokumacı ile görüşülmüştür. Diğer yandan anket uygulamaları eşit ağırlıklı iki temel faaliyet alanı olan bez ve havlu dokumacıları arasında eşit olarak yani elli elli bölünmüştür. Mülakatlar ise bu yüz kişi arasında ikinci bir örneklemeye gidilmeden yapılmıştır; mülakat yapılacak kişilerin seçiminde konu üzerinde genel bilgi sahibi olma, konuşkanlık, araştırmaya ilgi duyma ve yardımcı olmak için çaba sarfetme gibi özellikler dikkate alınmıştır. Konuşmaların büyük bölümü teyp kullanılarak kaydedilmiştir.

KÜÇÜK GİRİŞİMCİ AİLESİ

Bu bölümde işgücü piyasasına küçük üreticiler olarak katılan Buldan'lı dokumacıların kişisel düzeyde bazı özellikleri üzerinde duracağım. Bunları kısaca kuşaklararası mesleki değişme ve istihdam statüsünde meydana gelen değişiklikler; dokumacıların esas meslekleri dışında hangi işleri tuttukları; zenaat üretimi dışındaki mal-mülk varlıkları ve eğitim/beceri düzeyleri şeklinde özetleyebiliriz.

a) Mesleki ve Toplumsal Köken

Motorlu tezgâh dokuyucuları arasında ortalama yaş 42'dir. Hemen her yaş-

tan motorlu tezgah dokuyucularına rastlanabilmesi ve 40 yaşının altındaki dokumacıların bu yaşın üstündekilerinden sayıca daha çok olması, dokumacılığın yeni kimselerin katılmayı sürdürdüğü dinamik bir faaliyet alanı olduğunu göstermektedir. Dokumacıları mesleki ve toplumsal kökenleri bakımından Buldanlılar ve kır kökenliler olarak ikiye ayırabiliriz. Yerlilerin hem kendileri hem babaları Buldan doğumludur. Köy kökenliler ancak beşte bir oranındadır. Mesleki kökene gelince dokumacıların yarısından biraz fazlasının babaları da dokumacıdır. Köy köken oranına tam parelel olarak beşte biririn baba mesleği ise çiftçiliktir. Bu iki kategoride yer almayanlar işçi ve memurlar, esnaf ve zanaatkarlar ile bu faaliyetlerine ilave olarak dokumacılığı ancak kısa dönemlerde yapmış olanlardır. Bir üst kuşağa, yani dokumacıların baba tarafından dedelerine bakıldığında dokumacılığın öneminin aynı kaldığı ama işçilik, memuriyet ve esnaflık gibi mesleklere oranla çiftçi kökenlilerin oranının artması dikkati çekmektedir. Bu durumu daha basit bir biçimde, dokumacıların dedelerinin ya dokumacı ya da çiftçi oldukları şeklinde özetleyebiliriz.

Kuşaklar arası değişiklikleri ve süreklilikleri ortaya çıkarabilmek için ikinci olarak kardeşlerin durumuna bakabiliriz. İkinci belirgin özellik erkek kardeşlerin ancak yüzde 42'sinin dokumacılık yapıyor olmasıdır. Bunun anlamı örneğin baba meslekleri ile karşılaştırıldığında meslek çeşitlenmesinin önemli oranda artmış olmasıdır. Daha somut bir ifadeyle baba meslekleri düzeyinde yüzde 13 dolayında yer tutan işçi-memur-esnaf-zanaatkar kategorisinin kardeş meslekleri incelendiğinde yüzde 45'e çıktığı görülmektedir. Dokumacılığı sürdürme eğiliminin azalmasına parelel olarak çiftçilik yüzde 20'den yüzde 6'ya düşmektedir. Diğer yandan dokumacılık çocuklar için de en önde gelen meslek olmakla birlikte, küçük çaplı ticaret, zanaat ve küçük memuriyet tipi mesleklere yönelme giderek belirginleşmektedir.

Dokumacıların aile özelliklerine ilişkin olarak kısaca şunlar üzerinde durabiliriz. Bütün dokumacıların evli olması dokumacılıkta aile emeğinin öneminin kesin bir ifadesidir. Evliliklerde ise akraba evliliklerine yerliler arasında hemen hiç rastlanmaz. Kırsal kökenliler arasında kuzen evliliği oldukça yaygındır. Genç evli çift kısa bir süre sonra ebeveyinlerinin yanında oturabilir ama çekirdek aile hem yakın geçmişte hem günümüzde adeta zenaat ailesinin bir özelliği olma niteliğini korumaktadır.

b) Dokumacılık dışı faaliyetler:

Motorlu tezgah dokuyucularının yüzde 40'ının geçmişte başka işler tutmuş olduklarını görüyoruz. Meslek grupları açısından bakıldığında en çok denenen alanın küçük çaplı girişimcilik olduğu ortaya çıkmaktadır. Dikkate değer bir nokta yurt dışında işçilik yapanların ikinci sırayı almasıdır. Köyden göçenlerin önceki meslekleri çiftçiliktir. Küçük bir grup ise değişik yerlerde ücret karşılığı çalışmıştır. Başka iş tutanların bir bölümü Buldan'dan ayrılmamış, diğerleri ise başta yurt dışı olmak üzere yakın şehirlerde ve üç büyük kentte bulunmuşlardır.

c) Mülk Sahipliği

Motorlu tezgâh dokuyucularının büyük çaplı ve ciddi gelir getiren taşınmaz mülk sahibi kimseler olmadıklarını belirtelim. Buldan'ın yerlisi olan bazı dokumacıların bağ veya bahçeleri vardır ama bunlar çok küçük çaplıdır ve oradan elde edilen ürünler ailenin geçimliliği olarak kullanılmaktadır. Gelir getiren taşınmaz mülkün pek olmamasına karşı ev ve atelye sahipliği oldukça yaygındır. Dokumacıların yüzde 90'ı oturdukları evlere kira vermiyorlar. Ev çoğunluğun kendi mülküdür ama toplamın üçte birine yakın bir bölüm aile mülkünde yani anne-babalarına ait henüz kendilerine intikal etmemiş evlerde oturmaktadır. Bunların en genç dokumacılar olduğunu hemen belirtelim. Benzer bir dağılım atelye için de söz konusu olmakla birlikte, atelye kiralayanların sayısı ev kiralayanlardan daha azdır. Zaten kiralar çok düşüktür. Örneğin aylık elektrik masrafı 40.000 TL. dolayında olan bir dokuyucunun atelye kirası 5.000 TL.'yi kolay kolay geçmez.* O halde gerek ev gerekse atelye durumunu göz önünde bulundurarak dokumacıların bu alanlar için hemen hiç masraf yapmadıklarını ve bu sayede hem aile geçimi hem de iş-yeri masraflarından önemli oranlarda tasarruf yaptıklarını söyleyebiliriz.

Atelye ve ev konusunda dikkati çeken bir gelişme atelyenin evden ayrılması sürecinin başlamış olmasıdır. Zenaat üretiminin ve geleneksel kent ortamının değişmesinin en önemli ölçülerinden birisi olarak kabul edilen bu ayrışmanın (Michels, 1955, s.740-745) başlıca nedenleri, motorlu tezgahların evin herhangi bir yerine kolayca yerleştirilemeyecek büyüklükte olması, bazı atelyelerin bunların dördünü beşini birden çalıştırması ve nihayet aileden olmayan ücretli işçilerin eve sokulmak istenmemesidir. Nitekim bu sürecin hem sabit sermaye yatırımlarının hem de ücretli işçi kullanma düzeyinin daha yüksek olduğu alanlarda belirginleştiğini görüyoruz. Atelyeyi evinden ayıran işletme sayısı toplamın % 20'si dolayındadır. Halen yapımı süren küçük sanayi sitesi tamamlandığında zaten başlamış olan bu sürecin iyice hızlanacağını kolaylıkla kestirebiliriz.

d) Eğitim:

Motorlu tezgah dokuyucuları arasında okul bitirmeyenlerin oranı % 10'da kalırken ilkokul mezunları % 80 dolayındadır. Orta eğitimini tamamlamış olanların sayısı çok az, yüksek eğitim gören ise hiç yoktur. İlkokul mezunlarının sayısının yüksek olmasının nedeni motorlu tezgah dokuyucularının ilk öğrenimin zorunlu tutulduğu Cumhuriyet döneminde yetişmiş olmalarıdır. İlginç olan bir başka konu ise dokumacılar arasında meslek eğitimi görmüş hiç kimsenin bulunmamasıdır. Gerek eğitim düzeyinin göreli düşüklüğü gerekse formal mesleki eğitimden geçmemiş olma, bazı zorunlu ticari işlemler dışında eğitimin dokumacılığın zorunlu bir ön koşulu olmadığını göstermektedir.

Özet olarak motorlu tezgah dokuyucularının bazıları köyden gelmiş olmakla

* Yazıda yer alan fiyatların ve parasal değerlerin tümü 1987 yılı içindir.

birlikte ağırlıkla kasaba kökenli, küçük ve çekirdek aileler kuran, eğitim düzeyleri oldukça düşük, yaşamlarını esas olarak, kuşaktan kuşağa geçme olanağı hâlâ küçümsenmeyecek düzeyde olan dokumacılıktan temin eden, ev-atelye birlikteliği anlamında küçük sahibi bir grup olduklarını söyleyebiliriz.

MAKİNELEŞME VE AİLE İŞLETMELERİNİN FARKLILAŞMASI

Motorlu tezgâhın Buldan'a ilk girişi, yani makineleşmenin başlangıcı 1950'li yılların hemen başlarında gerçekleşmiştir. 1952 yılında elektrikle işleyen ve düz bez dokuyan 25 dolayında tezgah Ereğli fabrikasının eskiyen makinelerini satışa çıkarması sonucu Buldan'a getirilmiş ve ilgilenen dokumacılara satılmıştır. 1950'li yılların ikinci yarısından başlayarak renkli ama desensiz havlu dokuyabilen tezgâhlar da yavaş yavaş Buldan'a girmeye başlamıştır. Bu tezgâhlar önceleri Bursa'nın torna ve döküm atelyelerine sipariş karşılığı yaptırılmış, daha sonra bu tür atelyelerin çoğalması sonucu siparişler Denizli'ye de verilmiştir. Üçüncü basamakta, ilk örnekleri 1960'lı yılların başlarına kadar uzanmakla birlikte esas gelişimi 1970'lerin ikinci yarısında gerçekleşen "Jakarlı" tezgâhların girmesini görüyoruz. Jakarlı tezgâhlarda desenli havlu dokunabilmektedir. Bir dördüncü basamağın habercisi olan, fakat Buldan'da henüz bir iki tane dışında pek rastlanmayan otomatik tezgâhlar konusunu son bölümde ele alacağım.

Motorlu tezâh sayısının günümüzde 2000'e yaklaşması makineleşme hızının en somut göstergesidir. Makineleşme 30-35 yıl gibi uzun bir dönemde yayılarak tedrici olarak gelişmiş fakat sonuçta geleneksel el tezgâhı dokumacılığının adeta kökünü kazıyarak her alana yerleşmiştir. Buldan dokuma sanayiinde değişik markalardan ve değişik tiplerden oluşan bir mozayığın varlığı hemen dikkati çekmektedir; bir yandan aynı işlemi yapan değişik modellerde tezgahlar, diğer yanda yaşları elliyi altmışı aşmış ilkel motorlu tezgahların yanı başına konan jakarlı tezgâhlar. Kısacası bir önceki doku bir sonraki tarafından yok edilmemiş tersine bir sonra gelen eskinin yanına hatta bazen aynı atelye içerisine gelip yerleşmiştir. Şimdi kısaca atelyenin gelişimine bakalım. Faaliyet gösteren işletmelerin yüzde 90'ı 1960 yılından sonra piyasaya girmiş; üçte ikisi ise son on yılda. Bu veriler makineleşmenin daha çok son on yıl içerisinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. 1975-1980 arasındaki beş yıl içinde makineleşme hızının doruk noktası diyebiliriz. Aynı dönemde artık dokuma sanayiinin bel kemiğini oluşturan jakarlı tezgahların da 1980 sonrasına oranla daha hızlı biçimde yaygınlaştığını görüyoruz.

Araştırma kapsamında kendileri ile görüşülen yüz dokumacının atelyesinde 265 tezgâh vardır. Diğer bir deyişle işletme başına düşen tezgâh sayısı iki ilâ üç dolayındadır. Tezgâhların bir bölümünü dokuma tezgâhına girecek malzemeyi hazır hale getirmekte kullanılan masur, makinesi, gibi bobinvar ve çok az sayıda olmakla birlikte çözgü makinesi gibi araçlar oluşturmaktadır. Sonuncusu dışında, bu araçlar ucuzdur ve ikinci elden kolaylıkla temin edilebilir. Her iki makineyi birden atelyelerinde bulunduran ustalar bunların toplam değerle-

rinin 100.000 TL. den çok olmadığını belirtmişlerdir. Tezgâh denince asıl anlaşılan dokuma tezgâhıdır. İşletmelerin bu anlamda ortalama bir illâ iki arasında tezgâha sahip olduklarını görüyoruz. Tezgâhların işletmeler arasındaki dağılımı konusunda da çeşitli saptamalar yapabiliriz. Bir kere işletmelerin yarısının tek tezgâhlı olduğunu belirtelim. Bez dokuyucuları arasında iki tezgâhtan fazlasına sahip olan, ancak bir kaç kişidir, oysa havlu dokumacılığı kesiminde işletmelerin beşte biri, ikiden fazla tezgâh işletmektedir; en pahalı ve en yeni tezgâhları kullananların bu işletmeler olduğunu görüyoruz.

Buldan dokuma sanayiinde kullanılan tezgâhları üç kategori altında inceleyebiliriz. Değeri 500.000 TL'ye kadar olan tezgâhlar eski, ucuz ve genellikle küçük çaplıdır. Bunların yenileri artık üretilmiyor ve çoğu hurda demir değeri üzerinden ağırlığa göre alınıp satılıyor. Bu tezgâhlar daha çok bez üretiminde kullanılmaktadır. İkinci kategoriyi ikinci teknolojik basamakta devreye sokulmuş tezgâhlar oluşturmaktadır. Yaşına, çapına ve markasına göre bunların fiyatı 500.000 ile 2.500.000 TL arasında değişmektedir. En yaygın kullanma alanı renkli-desensiz-havlu dokumacılığıdır. Son olarak değeri üç ile üç buçuk milyon TL 'yi aşan yeni ve pahalı tezgâhlardan sözedebiliriz. Desenli havlu dokuyan bu jakarlı tezgâhlar jakar ve jakar-altı denilen iki ana parçadan oluşmaktadır. Desen vermeye yarayan jakar parçası yaklaşık 1.5 m TL. karşılığı ve diğer parçalardan ayrı olarak satılmaktadır. Tezgaha monte edilen jakar kullanılmak istenmezse tezgâhın kendisi desensiz havlu veya bez dokuyabilmektedir. Jakarlı tezgâhının ilginç bir özelliği iki ayrı parçanın üst üste konulması sonucu boyunun yükselmesidir. Geleneksel ölçülere göre yapılmış ev ve atelyelere sığmayan jakarlı tezgâhlar, tavanı yüksek özel atelyelerin yapımını gerektirdiğinden dokumacılar için ek yatırım masrafları doğurmaktadır.

Tezgâhların değeri dokumacının sermaye gücünü ve buna bağlı olarak başka önemli özellikleri gösteren veya onları belirleyen temel etkendir. Sermaye düzeyi ile en ciddi bağlantı ürün cinsi arasındadır; diğer bir değişle zayıf sermaye ile bez, yüksek sermaye ile havlu dokumacılığı büyük ölçüde çakışmaktadır. Daha kesin bir biçimde ifade edecek olursak, birinci kategoride yer alan tezgâhlardan kullanan havlu dokumacısı hiç yokken bu kesimde yer alan dokumacıların ancak dörtte birinin atelyelerinde orta değerde tezgâhlar kullanılmaktadır. Diğer yandan havlu dokumacılarının çoğunluğunun piyasadaki en pahalı tür olan jakarlı tezgâhları vardır. Tipik havlu dokuyucusu ise, atelyesinde tek bir jakarlı tezgâh ve ona ek olarak bobinvar bulunduran kimsedir. Diğerleri ise iki veya daha çok jakarlı tezgâh çalıştıran işletmelerdir. Buna karşılık bez dokumacılarının tam yarısı hurda haline gelmiş, çoğunun değeri 100.000 TL'nin dahi altında olan eski, modası geçmiş tezgâhları işletmektedir. Orta kalitede tezgâha sahip olanların çoğu yanlızca bir tezgâh çalıştırmaktadır. Biri dışında hepsi havlu dokumacısı olan ve en yüksek düzeyde sermaye yatırımı gerçekleştirmiş bulunan yirmi aile, ücretli işçi kullanma yoluna gitmektedir. Bunların yarısı bir, diğer yarısı ise iki ücretli işçi çalıştırmaktadır. Bu noktada ilginç bir gelişmeden söz edebiliriz. Sabit sermaye yatırımı artıp, teknolojik düzey yükseldikçe işletmelerde kadın nüfusun oranı azalırken erkek iş gücünün payı artmaktadır.

Bir başka önemli bağlantı sermaye ile çalışma statüsü arasında görülmektedir. Fason çalışan işletmeler arasında yeni ve pahalı tezgâh sahipleri yok denecek kadar azken, ucuz tezgâhı olanların çoğunluğu fason çalışmak zorunda kalmaktadır. Sermaye bakımından görece güçlü olup, birden çok pahalı tezgâh ve aynı zamanda ücretli işçi çalıştıran işletmelerin fasona baş vurmadıklarını görüyoruz. Ne var ki bu değerlendirmeleri yaparken çok dikkatli olmamız gerekmektedir. Çünkü giderek ağırlaşan ekonomik koşullar dokumacıların büyük çoğunluğunu tehdit etmekte ve fasona kayış sürecini hızlandırmaktadır.

Buldan dokuma sanayiinde makineleşmenin evrenselleşmesinin yanı sıra dikkati çeken ikinci bir temel eğilim teknolojik dokunun tedrici fakat sürekli değişmesidir. Burada ilke tasarruf yapabilen veya eline çeşitli kaynaklardan maddi olanak geçen dokumacının elindeki tezgâhları daha iyilerini alarak yenilemesidir. O nedenle yukarıda üç kategori biçiminde sunduğumuz tablo durağan değil dinamiktir; bir yandan eski tezgâhları elden çıkartıp yeni tezgâh alanlar bir alt kategoriden onun bir üstüne geçerken, yeni girişimciler devredilen eski tezgâhları satın alarak iş kurmakta, piyasaya girmektedirler.

İş kurarken en sık ve en yaygın olarak baş vurulan yolun borç alma olduğunu görüyoruz. Borçlanmanın bir bölümü Esnaf Kefalet Kooperatifleri veya Halk Bankası gibi formal kuruluşlardan kredi sağlama diğer bölümü ise çeşitli tanıdıklara borçlanma biçiminde olmaktadır. İkinci sırayı önceki kazançtan yapılan tasarruflar almaktadır. Özellikle pahalı tezgah alanlar için yurt dışından getirilen paranın önemine değinelim. İşletmelerin bir bölümü babadan devir olarak alınmıştır yani emekliye ayrılan baba atelyesini oğluna bırakmıştır. Yine bu bağlamda, biriktirdiği parayı yeni tezgâh alması için oğluna veren babalardan söz edebiliriz. Ayrıca bazı dokumacılar iş kurarken ve işin çapını genişletirken altın türü kıymetli eşya satışı yaptıklarını belirtmişlerdir.

Yatırımların finanse edilmesinin önemli bir yöntemi tezgâhın taksitle satın alınması ve fason çalışmadır. Dokumacılar aylık bir ödeme planına bağlayarak satın aldıkları tezgahların borcunu çalışarak ödemektedir. Tabii bu durumda olan işletmeler ağır bir maddi yük altına girmiş olmaktadır; ailenin geçimini ucu ucuna sağlayan bir tezgâhtan tasarruf yaparak borç ödeme ancak ailenin yaşam düzeyini alabildiğine aşağıya çekerek başarılabilmektedir. Fason çalışmanın sermaye oluşturmaya katkısı ise şöyle olmaktadır; bir tezgah için diyelim 1 milyon TL. ödeyen bir girişimcinin eğer kendine çalışacaksa bir o kadar miktarı iplik alabilmek için bulundurması gerekir. Oysa doğrudan fasonla işe başlayan dokumacıya iplik karşılıksız olarak (mal teslimi koşuluyla) fasoncu tüccar tarafından verilir. Son olarak bir başka konuya değinelim; çoğunun değeri son derece düşük olan eski tezgâhları satın alıp iplik için hiç yatırım yapmadan piyasaya girmek beceri sahibi olan herhangi bir kimse için hiç de zor değildir. Sorun bu eski tezgahları işletebilmek, onlardan ailenin geçimini temin etmek ve az da olsa kazançtan tasarruf yaparak daha iyi ve yeni tezgâhlar alabilmektir.

TEMEL İŞLEMLER, ÜRETİM ÖRGÜTLENMESİ VE BECERİ

Bez dokumacılarının ürünleri astar, ham bez, bükülü Balkan bezi, branda bezi, saten, şemsiyelik, üstlük ve pike, havlu dokumacılarının ise başta el havlusu olmak üzere bornoz, banyo takımı ve plaj havlularıdır. Bu ürünlerin hazırlanması için gerekli olan işlemler aynıdır. Bunlar kısaca; çözgü, masur sarma, bobin sarma ve dokuma ile havlu üretiminde yiv yapma ve paketleme işlemleridir. Çözgü fason olarak dışarıda, masur ve bobin sarma işlemleri ise atelye dahilinde yapılır.

Tezgâhların çalışma biçimleri ve bu makinelerle onları kullananlar arasındaki ilişkinin niteliğini incelemeye çalışalım. Bu tür makineler başlama komutunu aldıktan sonra üzerlerine yüklenen malzeme bitip yine dışardan bir komutla durduruluncaya kadar çalışmaya devam eder. Sabit hareket yetenekleri başlarında duran kişiler tarafından etkilenemez. Bir kere başlatılınca aynı işlemler dizisini tekrarlayarak yerine getirirler. Braverman, bunları peş peşe birkaç işlemi yapan basit program denetimli makineler olarak nitelendiriyor (Braverman, 1974, s.216)

Tezgâhla ilgili yapılacak iki tür iş vardır; malzeme yenileme ve izleme. Çözgünün ve havın takılması uzun zaman aralıklarıyla -iki ile altı haftada bir- bütün çalışanların elbirliği ile yaptığı bir iştir. Oysa mekik ipliğinin günde ortalama yüz kere değiştirilmesi gerekir. İkinci işlem yani gözetim ve denetim iplik kopması durumunda derhal müdahale edip makineyi durdurmak, kopan ipliği bağlamak ve bundan doğan zayiatı önlemek içindir. Buldan'da kullanılmakta olan tezgâh türleri her makinenin başında birisinin durmasını gerektirir ama çok deneyimli bir kimsenin iki tezgâha birden bakabileceği de belirtilmektedir.

Dokumacılık bir kaç faaliyet dışında, birden çok kişinin birlikte çalışmasını zorunlu kılmaz. Örneğin tek tezgâh çalıştıran bir kimse masur ve bobin sarma, havluda yiv açma gibi faaliyetlerde aile yardımı aldığı, çözgü ve ulama işlerini ücret karşılığı başkalarına yaptığı sürece tezgâha tek başına kendisi veya onun yerine bir başka aile üyesi bakabilir. Yani çalışma biçimi kolektif olmaktan çok bireyseldir.

Dokumacılığa ilişkin beceriler formal eğitim değil çıraklık yaparak kazanılmaktadır. Bazıları önce el tezgâhında yetişmiş sonra motorluya geçmiştir. Çıraklık aile yanında olduğu gibi bir başka işletmede ücret karşılığı çalışarak yapılabilir. Çalışma yaşamlarının bir bölümünü, kendisine veya ailesine ait bir atelye dışında ücretli işçilik yaparak geçirenler dokumacıların yüzde 40'ı dolayındadır. Ücretli işçilikte geçirilen süre hiç de kısa değildir; çoğu durumda beş yıldan fazla, on yılı aşkın süre başkalarının yanında çalışmış olanlara rastlamak mümkündür.

Motorlu tezgâh dokuyuculuğunun öngördüğü beceriler el tezgâhı dokuyuculuğuna önemli ölçüde benzemekle birlikte değişen teknolojinin devreye soktuğu bazı yeni boyutlar gözden kaçırılmamalıdır. Teknik becerinin önemli bir boyutu doğrudan tezgâha ilişkindir; tezgâhın yapısından ve çalışma düzeninden

iyi anlamak, meydana gelebilecek arızaları başkalarının yardımına gerek kalmadan onarabilmek, bakımını uygun zaman aralıklarında tam olarak yapmak ve tezgâhı düzgün olarak çalıştırabilmek. Aynı zamanda, usta ipin kalitesinden anlayan ve kullanacağı malzemeyi iyi seçip değerlendirebilen kimsedir. Ustalık yetenekleri arasında çalışma düzeni ve temposuna ilişkin olarak sıralananlar, kendini işe verme, işi dikkatli biçimde ve sabırla izleme, titiz ve süratli çalışma, sürekli ayakta kalabilmeyi sağlayan güçlü bir fizik, gürültüden etkilenmeme, her işe ve işleme özen göstermedir. Ustalığın bir bütünsellik boyutu taşıdığı da dile getirilmektedir. Bununla anlatılmak istenen üretim süreç ve işlemlerinin baştan sona ustanın elinden ve denetiminden geçmesidir. Hammaddeyi alıp kusursuz mamül mal çıkartma şeklinde özetlenen bu süreç dokumacılık faaliyetinin tümünü kapsamaktadır. Ticari düzeyde değinilen özellikler iplik alımından ve mal pazarlamasından iyi anlamak, bu alanda yararlı ilişkiler kurmak ve uygun seçimler yapıp doğru kararlar vermektir. İstenilen standartlarda mal üretmek ustanın ticari başarısının ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Son olarak ustalığın bazı ahlaki yönlerine değinebiliriz. Usta mesleğini sevmeli, işine sadık olmalı, işini tam benimsemeli iyi huylu olmalı, hileye kaçmamalı, ölçüleri tam olarak tutturmalıdır. Tezgâhtan malın istenilen özelliklerde ve kalitede çıkmasının yalnızca teknik değil ahlaki niteliklere de bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

İŞGÜCÜ PİYASASININ ÖRGÜTLENİŞİ

Buldan dokuma sanayiiinde işgücü piyasasını iki temel eksen etrafında inceleyebiliriz. Birincisi istihdamın statüsüne, emek kullanma biçimine ilişkin: Burada söz konusu olan aile emeği ve ücretili işçiliktir. İkinci eksende işletmeleri ekonomik bağımsızlıklarını büyük ölçüde koruyabilenlerle, kendilerine hammadde sağlayarak nihai ürüne el koyan tüccarlar için ücret karşılığı çalışan fason dokumacıları olarak ikiye ayırabiliriz.

AİLE EMEĞİ VE ÜCRETLİ İŞÇİLİK

Buldan dokuma sanayiinin temelinde aile emeği yatar. Dokumacıların yaklaşık beşte biri ücretli işçi çalıştırıyorsa da üçten çok işçi tutan hiç bir atelye sahibi yoktur. Bu noktada hemen önemli bir saptama yapalım. Aile işletmesinde kadın ve erkeklerin ve çocukların üretimle ve pazarla farklı ve genellikle eşitsiz olan ilişkilerinin göz ardı edilmemesi gerekir. Aksi halde bu kavram kadınların ve çocukların katkılarını gizleyen bir maske durumuna gelir (Redclift, 1985, Pahl and Wallace, 1985). Dokumacı ustadan ayrıca söz etmemin ve ustayı ve aile işletmesi ile özdeşleştirmemeye çalışmamın neden budur.

Aile üyeleri arasında işin nasıl dağıldığı, üretime kimin ne ölçüde katıldığı aileden aileye, atelyeden atelyeye önemli farklılıklar göstermektedir. Dokumacı ustanın kendisini dışarıda tutarsak aile emeği denilince akla en başta eş olmak üzere sırasıyla erkek çocuk, kız çocuk ve gelin gelmektedir. Çocukların katkısı 6-7 yaşından başlayabilir ama bu dönemde yapılan yardım getir götür işlerine ek olarak masur sarmadan ibarettir. Tezgâhın başına geçmek için biraz güçle-

nip kuvvetlenmenin yani aşağı yukarı ilkokulu bitirmenin gereği üzerinde durulmaktadır. Yetişkin çocuklar ve özellikle dokumacının eşi yan işlerin yanısıra dokuma tezgâhının çalıştırılmasında doğrudan yer alırlar. Tek tezgâhlı işletmelerde dokumacı bizzat işin başında olmazsa da üretim faaliyeti sürer. Hatta iki tezgâhlı bir atelye bile dokumacının yokluğunda eşi ve yetişkin kızı ve oğlu tarafından çalıştırılabilir. Kısacası, tezgâh başına bir kişi ilkesinden hareketle ev nüfusu ne kadar kalabalıksa o kadar çok tezgâhın çalıştırılabileceğini söyleyebiliriz.

Burada aile emeğinin üretime çok geniş bir esneklik boyutu kattığını görmekteyiz: erkek çalışırken kadın ev işi yapabilir, o dışarıda olunca kadın tezgâhın başına geçebilir, iyi yetişmiş bir erkek çocuk uzun bir süre iki tezgâha birden tek başına bakabilir, sabah erken veya akşamın geç saatlerinde aile bireyleri birbirlerini dinlendirerek nöbetleşe çalışabilir. Ayrıca ücret ödemeye gerek kalmadan aile tüm işleri kendi iç düzenine göre halleder ve üretimin durduğu zamanlarda çalıştıramadığı işçisine para vermekten kurtulmuş olur.

Aile emeğine, bazı durumlarda, faal çalışma yaşamını bırakmış anne ve babaların katıldığı da olur. Şöyle ki örneğin bir dul anne veya bekâr baba sabah erkenden atelyeye inip masur, bobin hazırlayabilir ve iş sıkıştığında haber gönderilerek onların yardımı talep edilebilir. Diğer yandan iplik temini, mal teslimi, çözgü hazırlama, nakliye işlerini ayarlama, resmi kurumlarla ilişkiler gibi daha çok işletmecilik kapsamında düşünülen faaliyetler erkek işi olarak tanımlanır ve bunları erkekler yapar.

Ücretli işçilik daha çok havlu dokumacılığında görülmektedir. Bu kesimdeki işletmelerin yaklaşık üçte birinin bir veya iki işçi tuttuğunu görüyoruz. Bu atelyelerde birden fazla tezgâh kullanılıyor ve bunlar genellikle, iyi, büyük, yeni ve pahalı tezgâhlar. Ücretli işçiler Buldan'ın yerlisi ve köy kökenliler olarak ikiye ayrılabilir. Aile işletmelerinin çokluğu nedeniyle ücretli işçi olarak çalışabilecek nüfusun aile işletmelerinde kullanılıyor olması Buldan'ın yerlilerinin işçileşmesini büyük ölçüde önlemektedir. Az sayıda da olsa işçilik yapan Buldan'lılar yine dokumacı ailelerden gelen kimselerdir. Yerli işçilerin hemen hepsi 15-20 yaş arasında askerlik dönüşü kendi evlerindeki tezgâhlarda çalışmayı planlayan gençlerdir. İşçilikten sağlanan kazançla aile gençindirmenin mümkün olmadığını bu yüzden askerliğini yapıp evini barkını kurmuş kimselerin ne yapıp yapıp kendi tezgâhlarını kurduklarını görüyoruz. Eninde sonunda işi bırakacağını düşünen, ücretini daha çok harçlık olarak kullanan veya biriktiren, temel geçim masrafları evinden karşılanan Buldan'lı işçilerin nazlı oldukları, işe geç gelip erken gittikleri, mesaiye kalmadıkları ve ustanın her sözünü kolay kolay dinlemediklerini konuştuğumuz bütün dokumacılar tarafından vurgulanmaktadır.

Buldan'ın çevresinin dağlık ve ormanlık olması köylüler için hem işsizlik hem geçim zorluğu yaratmaktadır. Bunun sonucu olarak ilkokulu bitiren bazı erkek çocuklar dokumacı olarak yetiştirmek için önce kendileri Buldan'a yerleşmekte, daha sonra ailelerini yanlarına getirmekte ve ev tutup tezgâh açacak duruma gelince evlenmektedir. Sonunda kendi işini kurmayı amaçlama bakımın-

dan yerli işçilerle köy kökenliler arasında önemli bir fark yoktur işletmelerin yaklaşık beşte birinin işçilikten yükselme köy kökenliler olması bu iddayı kanıtlamaktadır. Kazanca daha muhtaç olmaları, yanlızlıkları ve kimsesizlikleri köy kökenli işçileri daha bağımlı hale getirmekte, öyle olunca da onları ücretsiz fazla mesai yaptarmak, erken işe gelip daha yoğun çalışmalarını sağlamak ve onlara dokumacılık dışında işler yüklemek patron için daha kolay olmaktadır.

İşçi ücretleri ayda 30.000-60.000 TL arasında değişmektedir. Buna bazen biraz altında, bazen biraz üstünde olmakla birlikte asgari ücret düzeyi diyebiliriz. Buldan'lı ustalar işçilere verilen ücretin büyük kentlerdeki benzer ücretlerden daha iyi olduğunu çünkü işçinin evinde veya atelyede yatıp kira ödemediğini, ulaşım için masraf yapmadığını ve Buldan'da genel fiyat düzeyinin bütün geçimlik ürünlerde göreli olarak düşük olduğunu vurgulamaktadır.

Gerçekten de örneğin Denizli dokuma sanayiinde koşullar oldukça farklıdır. Özellikle Doğu illerinden büyük oranda göç olması Denizli'de büyük bir iş gücü arzı ve iş peşinde koşan yaygın bir kitle oluşturmuştur. Çoğu düşük becerili ve yarı işli yarı işsiz gezen inşaat işçilerinin çocukları olan genç bir nüfus ileride tezgâh sahibi olmayı fazla ümit etmeksizin daha düşük ücretle ve daha güç koşullarda istihdam edilmektedir. Atelyelerde genç kızlara da iş veriliyor olması, ücret düzeyini iyice aşağı çeken başlıca etkenlerden biridir. Denizli'de işçi bulma kadar işçinin işine son vermek de kolaydır. Küçük sanayide çalışma sık sık belirtildiği gibi örgütlü kesimlerdekine oranla çok daha karmaşık ve daha yoğun çelişkilerle doludur (Goss, 1988, s.131).

Dokumacılar Buldan'da bol, ucuz ve bağımlı bir işgücü arzının olmamasının kendileri için çok büyük bir eksiklik olmadığını vurguluyorlar. Bu bağlamda iki noktaya dikkat çekiliyor: Çift vardiya, seri üretim ve hızlı pazarlama gibi olanakların Buldan'da bulunmaması üretim temposunu yavaşlattığından ve sık sık kesintilere yol açtığından çok sayıda işçi çalıştırmanın verimli olmaması. İkinci nokta üretimin denetlenmesine ilişkin: işin başından ayrılmayan aile üyeleri yaptıkları işi daha özenli ve dikkatli yaparak hata payını azaltıp kaliteyi yükseltmektedir. Oysa ücretli işçi sayısı arttıkça sakat mal oranı da artmaktadır. Bu durum Buldan'ın Denizli'ye üstünlüğü olarak görülmekte, maliyet bakımından daha olumlu koşullara sahip olan Denizli dokuma sanayiinin rekabetine Buldan'ın temiz ve kaliteli üretim yaparak, daha kesin bir deyişle aile emeğine dayalı işletme sayesinde karşı koyduğu vurgulanmaktadır.

Dokumacılar evlerinin bir köşesinde yer alan atelyelerine ücretli işçi sokmayı, mecbur kalmadıkça istememekte, işçiyi getirmek zorunlu hale gelince de eşlerini ve kızlarını atelyeden çekmektedirler. Oysa Buldan sanayi çarşısı tamamlandığında işletmelerin büyük çoğunluğu oraya taşınacak, üretimde temel rol oynayan kadın nüfusu evde bırakarak daha fazla ücretli işçi çalıştırma yoluna gidecektir. Nitekim, Müslüman ülkelerde evin mahremiyetinin korunması konusunda aşırı duyarlılık gösterildiği, ev ile iş yerinin bir birinden ayırma konusunda ekonomik bakımdan anlamlı görülebilecek düzeyin çok üzerine çıkıldığı belirtilmiştir (Strassmann, 1987, S.137). Buldan'lı dokumacıların kendi sanayi-

lerinin temeli olarak gördükleri aile üretimi ve onun sağladığı ekonomik üstünlükler büyük oranda gerileyecek, kaybolacaktır. Kısacası atelye-ev birlikteliğinin temelinde yatan aile üretimi sanayi çarşısında yerini ücretli işçiye ve kapitalistleşen ilişkilere bırakacaktır.

KENDİNE ÇALIŞMA

Tezgâh farklılıkları ve ücretli işçi kullanıp kallanmama dışında dokumacıları iki ayrı grupta toplayabiliriz; kendine çalışanlar ve fason dokuyanlar. Araştırma verilerinin toplandığı dönemde fasona kaymanın iyice hızlanmış olması kendine çalışmanın büyük zorluklarla ve belki de akıntıya kürek çekmeye çalışılarak yürütülen bir çaba olduğunu ortaya koyuyordu.

Dokumacılar ipliği genellikle Buldan'daki ip tüccarlarından alıyor. Yanlızca Denizli'den alışveriş yaptığını söyleyenlerin sayısı az olmakla birlikte, dokumacıların üçte biri Buldan'a ek olarak zaman zaman Denizli tüccarlarına gittiklerini söylüyorlar. Denizli'ye gitmenin zaman kaybı olmasına karşın oradaki ip ticaretinin büyük çaplı olduğu, ip üreten fabrikalara verilen büyük siparişler ve yüksek sürümden dolayı oradaki ticarethanelerden Buldan'a oranla daha ucuza pamuk ipliği temin edilebildiği vurgulanmaktadır. Diğer yandan iplik, boyalı ve boyasız olarak iki biçimde pazarlanmaktadır. Boyahaneler Buldan'da da Denizli'de de vardır ama, boyanın kaliteli olmasını isteyenler Denizli'yi yeğlemektedir. Dokumacılar boyayı kendilerinin yaptırması durumunda paket başına (4.5 kg.) ortalama 1.000 TL veya yaklaşık yüzde 5 maliyet indirimi sağlayabildiklerini belirtmişlerdir. Fakat bunu sürekli olarak yapabilenlerin sayısı, hem işlemin vakit alıcı olmasından hem de o işe sermaye bağlamanın zorluğundan dolayı oldukça azdır.

Dokumacıların çoğu, alımlarını, vadeli olarak çek ve senet karşılığı yapmaktadır. Veresiye alımlarda paket başına ayda 500-1.000 TL. dolayında faiz ödemektedir. Peşin alım yapamamanın nedeni genel olarak sermaye darlığıdır ama, son yıllarda iplikte görülen hızlı fiyat artışları dokumacıların faizden kurtulmasını büsbütün güçleştirmiştir. 1986 yılı ortalarında 8000-9000 TL. olan bir paket iplik 1987 bahar aylarında 14.000-15.000 TL. ye kadar yükselmiştir. Yıllık fiyat artışının yüzde yüze yaklaşması dokumacıların en sık dile getirdikleri konulardan biridir. Dokumacılar TARİŞ, Hükümet ve özel sektörün sürekli zam politikası uygulamasından yakınmakta, tezgâh üstündeki ipliğin mal çıkmadan zam gördüğünü, yani ipliğe hemen her ay zam geldiğini belirtmekte ve hiç bir koruma imkânı tanınmayan zanaatkârların serbest piyasanın insafına terk edilerek ezildiği anlatılmaktadır. Dokumacılar artan gereksinimler ve aşırı hızlı fiyat artışları karşısında tek çözümün iplik stokları bulundurma olabileceğini ve bunu başarabilenlerin 'köşeyi döneceğini' bilmektedir. Altına para yatırmak gibi, iplik stokuna gidebilen kimselerin bu yoldan işyerlerini büyültebildikleri somut örneklerle anlatılmaktadır.

Dokumacılar zamların kısmen de ihracatın teşvikinden kaynaklandığını, ayrıca iyi kalite ipliğin ihracatına öncelik verilmesi sonucu kalitesiz ipliğin yerli sa-

nayiye kaldığını, sonuçta üretim kalitesinin zarar gördüğünü öne sürmektedir.

İpliğin temininde ortaya çıkan başka masraflar da dokumacıların nakit sıkıntısını alabildiğine kamçılamaktadır. Büyük çoğunluk çözgü işini bu alanda uzmanlaşan atelyelere yaptırmaktadır. Has ve zemin denilen iki ayrı çözgü yumağından birisinin iki, diğerinin altı haftada yenilenmesi gerekmektedir. Yumak başına çözgücülere 6.000-7.000 TL., nakliyecilere 1.000-2.000 TL., hamallara 1.500 TL., ulamacılara 2.500 TL. ödenmektedir.

Sonuçta dokumacıların çoğunluğu tek bir yedek yumak dahi bulundurmamakta ve bu yüzden bazılarının ellerindeki yumak tükendiğinde yenisinin gelmesini bir iki gün beklediği olmaktadır. Oysa daha da ağır koşullar üretilen malın pazarlanmasında ortaya çıkmaktadır. Dokumacıların ürünlerini satın alan yerli bir toptancı esnaf grubu vardır: bazı dokumacılar onlara mal pazarında, bazıları dükkânlarda ulaşır, bazıları da ürünlerini sürekli aynı tüccar aracılığıyla pazarlar.

Son yıllarda peşin ödeme neredeyse tamamen kalkmış, onun yerini 'çekli senetli' vadeli alışveriş almıştır. Tüccarın ödeme süresi iki ile beş altı ay arasında değişmekte, bekleme süresi için dokuyucuya faiz ödenmemekte, yani peşin fiyatına vadeli satışa gidilmektedir. Pazarlama darboğazının en çarpıcı yönü malı teslim eden dokuyucuya yapılan peşin-nakit ödemenin hemen hiç bir durumda satış bedelinin yüzde 10'unu geçmemesidir. Şayet dokumacı peşin konusunda ısrar ederse tüccar dokumacının sıkıştığını bildiğinden üretim maliyetinin altında fiyatlar teklif etmektedir. Buna iki yoldan karşı konabileceği üzerinde duruluyor. Malı doğrudan büyük şehirlerin toptancılarına götürerek aracıları devre dışı bırakmak. Oysa bu yol zahmetli, vakit alıcı ve masraflıdır. İkincisi ise ürünün değerini veren alıcıyı beklemek: dokumacıların pek az bölümü böyle davranabilmekte, çoğunluk, sermaye nedeniyle sonucu beklerken üretimi durdurmak zorunda kalmaktadır. Mal elde birikip satılmayınca yeni malzeme alıp imalat sürecini yeniden başlatma olanaksız hale gelmektedir. Pazarın her iki ucunda böylesine sıkışan dokumacının fason çalışma dışında çaresi kalmamaktadır.

Fason, en genel anlamda, bir ürünün talebinde bulunan bir firma ile bu talebi karşılamayı taahhüt eden bir başka firma arasında yapılan resmiyete dökülmüş veyahut resmi yollara başvurulmadan gerçekleştirilmiş bir sözleşmedir. Böyle soyut bir kavram ancak somut formları dikkate alınarak kullanıldığında açıklayıcı değer kazanabilir (Ayata, 1986). Bu bağlamda, iki kapitalist firma arasında gerçekleştirilen fason ilişkisi ile kapitalist bir firmanın küçük üreticilerle kurduğu ilişkinin birbirinden tamamen ayrı düşünülmesi gerektiğini vurgulayalım. Buldan bez dokumacılığında asıl yaygın olan formun bunlardan ikincisi olduğunu gözönünde tutarak tartışmaya bu noktadan başlayabiliriz.

Buldan'da fasonu örgütleyen firma sayısı yirmi otuzu geçmez: bunlardan bir kısmı Buldan bir kısmı da Denizli kökenli firmalardır. Nereli olursa olsun fasoncu firmalar genellikle ihracat yapan ve merkezleri İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde bulunan firmalardan aldıkları siparişlerin çapına ve özelliklerine göre

fason ilişkileri kurarlar. Diğer yandan ipliği, dokuma işlemi için hazır hale getiren fasoncu tüccarlar teslim aldıkları malları tek tek kontrol ettirirler, sakat olanları geri çevirirler ve dokumacılara parça başına ücret öderler. Fasoncu tüccar verdiği ipliğe karşılık dokumacıdan bir açık çek alır ve dokumacının taahhütünü yerine getirmemesi veya eksik olarak yapması halinde bu çeki doldurup işleme koyar. Fasoncular teslim edilen malın yüzde 90'ının bedelini hemen öder.

Fason çalışmada kârlılık oranının, olumlu koşullarda kendine çalışmaya kıyasla, yarı yarıya farkettiği birçok dokumacı tarafından vurgulanmıştır. Fasonun ancak boğaz tokluğuna çalışma anlamına geldiği şeklinde çok kimse tarafından paylaşılan bir görüş olduğunu buna ekleyelim. Fason çalışmadan sağlanan gelir çalışma süresi ve yoğunluğu sabit tutulduğunda tezgâhın kalitesine göre değişir. Bu bakımdan daha gelişmiş tezgâhların kullanıldığı havlu dokumacılığı ile bez dokumacılığı arasında önemli farklılıklar vardır. Örneğin tek bir jakarlı tezgâh işleten bir aile asgari ücretin üç katı düzeyinde kazanç sağlayabilir. Bunun yalnızca ustanın kazancı olmadığını aileden çok kişinin emeğinin katkısının olduğunu hatırlatalım. Ayrıca özellikle jakarlı tezgâh sahiplerinin tezgâh alabilmek için çeşitli yerlere borçlandıklarını ve bu borçlarını aylık taksitlerle ödediklerini de vurgulayalım. Diğer yandan iki tezgâh çalıştıran ailelerin biraz daha iyi durumda olduklarını fakat bunların geliri hesaplanırken ikinci tezgâh için tutulan işçinin aylığının (varsa) toplam gelirden düşülmesi gerektiğini belirtelim. Bez dokumacılarının gelirleri ise daha düşüktür. İki adet eski tezgah çalıştıran dokuyucunun aylık geliri dahi tek jakarlı ile çalışan bir ustanın gelirinin altında kalmaktadır. Fason ücretlerinin düşüklüğünün başlıca nedeni dokumacıların ürünlerine olan iç talebin gerilemesi sonucu siparişlerin azalması ve dokumacıların işsiz kalma korkusu ile fasoncu tüccarın koşullarını kabul etmeleridir. Nitekim fasoncu tüccarlar çalışmasını beğenmedikleri dokumacılarla bağlantılarını hemen kesebilmekte, iş dağıtılırken alabildiğine titiz davranabilmektedirler.

Şimdi ikinci tür fason ilişkisine, yani kapitalist firmalar arasında kurulan fason bağlantısına geçmek istiyorum. Buldan'da bir iki firma dışında örneğine rastlamadığımız bu ilişkiyi incelemek istememin iki nedeni var. Birincisi, bu ilişkinin giderek yaygınlaştığı Denizli dokuma sanayii ile bir karşılaştırma yapmak; ikincisi, kurulmakta olan sanayi sitesinin devreye girmesi ile birlikte bu ilişkinin Buldan'da yaygınlaşacağına kesin gözle bakılması.

Kapitalist firmalar arasında gerçekleştirilen fason ilişkisinde imalât yapan firmalar en az beş on tezgâhı olan ve yine en az beşin, onun üzerinde ücretli işçi çalıştıran firmalardır. Bunların bazıları ise otuzun, kırkın üzerinde otomatik tezgâha sahiptir. Üretimin bu ölçüde toplulaşması sonucu fason veren firma bu toplulaşmadan yararlanarak aynı miktarda ürün arzını çok sayıda, dağınık ve herbiri çok küçük çaplı üretim yapan atelyeyi örgütleyerek sağlama yerine tek bir atelyeye verdiği bir tek sipariş karşılığı elde edebilmektedir. Böylelikle işletme ve nakliye masraflarından tasarruf edilebilmektedir. Ayrıca firma daha iyi denetleyebildiği standart mal üreten bir atelye ile iş yapmış olmaktadır.

Bu tür modern kapitalist firmaların Buldan'ın küçük çaplı dokumacılarından

iki önemli farkı, teknolojik üstünlük ile çalışma süresinin uzunluğu ve çalışma yoğunluğudur. Bir kere, Denizli'de gece çalışma yasağı olmadığı için dokuma faaliyeti vardiyalı olarak hiç kesintiye uğramaksızın sürdürülebilmektedir. 24 saat çalışma sayesinde üretim kapasitesi sonuna kadar kullanılmakta, makinelerden tam randıman alınabilmektedir. Tezgâhların gelişmişlik düzeyi nedeniyle daha az işçi istihdam edilmekte ve bu yoldan üretim maliyetlerinin düşürülmesi sağlanmaktadır. Tabii, fason çalışan modern kapitalist firmanın sipariş aldığı firma karşısındaki pazarlık gücü de yükselmektedir. Denizli'de fason ücretlerinin Buldan'a oranla yüzde 10 ile yüzde 20 arasında yüksek olması böyle açıklanmaktadır.

Son olarak Denizli'nin büyük bir pazar ve üretim merkezi olmasının getirdiği bazı avantajlar yukarıda sıralananlara eklenebilir; işgücü arzının genişliği nedenlyle aranılan vasıflı işçilerin kolaylıkla bulunabilmesi, tüccar sayısının çok olması sonucu istenmeyen tüccarın kolaylıkla değiştirilip yerine yenisinin bulunması, pazarlama olanağı bulamama veya malzemenin zamanında ulaşmaması, üretimin sık sık kesintiye uğraması gibi durumların olmaması, ister tüccar ister dokumacı olsun çok sayıda firmanın çok yakın bir mesafe içerisinde hatta aynı sitede bir arada bulunmasının getirdiği hızlı ve seri iletişim akışı.

Bu değerlendirmeler üretici firmanın sorunlarının fasondan kaynaklanmadığını, fasonu kendi başına gelişmeyi önleyen bir neden gibi görmenin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi Denizli'nin ekonomik avantajlarından da yararlanan maddi bakımdan güçlü ve geniş çaplı atelyeler, tam tersine, fasonu tercih ederek üretime yüklenmekte, pazarlama yatırımlarından kurtulmakta ve sonuçta hızla ilerleyebilmektedir. Buldan'lı dokumacıların zayıflığının nedeni fason değil, sermayesizliktir ve bu durum devam ettikçe zayıf pazarlık güçleri ve pazardaki zayıf konumları sürüp gidecektir.

EKONOMİK DURUMA İLİŞKİN DOKUMACILARIN KENDİ GÖRÜŞLERİ

Dokumacıların ancak dörtte biri dokumacılık mesleğini seçmekle doğru karar vermiş olduklarını, dokumacı olmaktan pişman olmadıkların söylüyorlar. Çoğunluğun görüşü ise aksi yönde. Bu grupta yer alanların düşüncesi esnaflık ve zenaatkârlık kapsamında düşünülen mesleklerin dokumacılıktan daha parlak olduğu, dokumacılığa oranla daha tatmin edici ve daha yüksek bir refah düzeyi sağladığı şeklinde. Bir grup ise geçmişte öğretmenlik, astsubaylık, muhasebecilik vs. gibi orta öğretimin getirebileceği mesleklere yönelmiş olmanın kendilerini daha mutlu edebileceğini düşündüklerini belirtiyorlar. Bu değerlendirmelerden ilerleyerek dokumacılığın bu mesleği sürdürenler arasında hiç değilse yüksek düzeyde tatmin yaratmadığı sonucuna kolaylıkla varabiliriz.

Dokumacıların kendi mesleklerine çok sıcak bakmadıkları çocuklarının geleceğine ilişkin istek ve düşüncelerinden de anlaşılmaktadır. Okuma ve okuma sayesinde elde edinilen meslekleri işaret edenler çoğunlukta (öğretmen, doktor, avukat, mühendis, subay): diğer bir grup beceriye dayalı olarak yürütülen zanaat faaliyetlerini tercih edeceklerini belirtiyor: kendileri için dokumacılığın iyi

bir meslek olduğunu düşünenlerin dahi çoğu, çocuklarını aynı yolu izlemesini istemediklerin vurguluyorlar. Böyle düşünmelerinin nedenleri olarak dokumacı olarak rahat bir hayat temin etmenin güçlüğü, çalışma koşullarının ağırlığı, sermaye darlığı, mesleğin sağlığa zararlı olması, düzensiz yaşam koşulları, yetkililerin ilgilenmediği kendi kaderine terkedilmiş bir meslek olması üzerinde duruluyor.

Bütün bunlara bakarak dokumacıların kendi geleceklerini tamamen ümitsiz gördüklerini söylemek doğru olmaz. Sorunların, koşulların düzelmesiyle iyileşebileceği düşüncesi adeta ortak bir kanı; sermaye ile birlikte iplik stoku tutma, yeni teknolojileri satın alma ve pazarlamada iyi fiyat veren müşteriyi bekleyebilme gücüne kavuşma gibi olumlu değişikliklerin gerçekleşebileceğini düşünen dokumacılar, o zaman, şimdiki işlerinin başka bir çok meslekten ileri duruma geçebileceğini söylüyorlar.

Son olarak dokumacıların meslek faktörünün de dışında kendilerini, kendi başarı grafiklerini nasıl gördüklerini girişimci olarak girişimci özelliklerini nasıl tarttıklarını ele alalım. Dokumacıların yüzde 60'ı mesleki yaşamlarını derinden etkileyen önemli dönemeçlerle kaşılaşmadıklarını meslek yaşamlarının akışını başka ve daha olumlu yönlere sürükleyecek önemli kararlar verme durumunda kalmadıklarını söylemişlerdir. Bunun yanısıra bazılarına göre gençlikte yapılan yanlış davranışlar, tutulan yanlış yollar önemli olmuştur; parayı tutmayı bilmeme, yeterince çalışmama, işe yeterince asılmama gibi. Başka iş olanaklarını ve tekliflerini geri çevirmiş olmaktan veya başarılı yürüyen bir iş bırakarak dokumacılığa döndükleri için pişman olanlar ile belirli dönemlerde ellerine geçen olanakları iyi değerlendiremediklerinden, paralarını dokuma tezgâhına ve dokumacılık yerine başka alanlara (faizcilik, taşınmaz mülk) yatırmamış olduklarından yakınanlar ise sayıca fazla.

Dokumacıların mesleki başarıyı öncelikle ahlaki açıdan ele aldıklarını belirtelim. Temiz, kalite ve standart mal işleme şeklinde özetleyebileceğimiz bu ele alış dürüstlüğe, sabıra ve işe sadık olmaya verilen önemi dile getirmektedir. İkinci olarak başarı ile sermaye arasında görülen sıkı ilişkiye dikkat çekilmektedir. Tahmin edileceği gibi burada düşünülen hammadenin ve pazarlamanın ciddi darboğazlara girilmeden sağlanabilmesidir. Başarının ön koşulu olarak görülen girişimci özellikleri ise şunlardır: düzenli bir yaşam ve sağlık, bilgi ve tahsil, cesaret, titiz, dikkatli, disiplinli, verimli ve yoğun çalışma, tutumluluk, uyum, yenilikleri izleyebilme yeteneği ve girişkenlik. Alış veriş hesaplarının iyi tutulması, tüccarlarla iyi ilişkiler kurma, piyasayı yakından ve tanıma, işyerinin düzenine dikkat etme, çalıştırılan personelin güvenliği çalışma disiplini konusunda duyarlılık ve tezgâha iyi bakıp iplik israfından kaçınma ise doğrudan dokumacılığa yönelik olduğu düşünülen girişimci özellikleri arasındaki sıralanmaktadır.

Dokumacılar genel ekonomik ortama ilişkin görüşlerini dile getirirken elverişsiz koşulların kendilerini üç bakımdan etkilediğini belirtmektedir. Bunlar pazarın iki kanadındaki ilişkiler ve krediye ilişkin sorunlardır. Hammadde ve kredi

temini ile pazarlamada karşılaşılan güçlükleri Buldan'ın ekonomik çevresini incelerken tartıştık. Bu bölümde aynı sorunları dış dünya çerçevesinde ele almak istiyorum. Büyük çaplı özel kuruluşlarla doğrudan ilgisi olmayan dokumacıların dış ekonomik dünya ve formal kurumlarla ilişkileri daha çok devlet kuruluşları düzeyinde belirmektedir.

Küçük burjuvaziye ilişkin genel bir değerlendirme yaparken Bechoffer ve Elliot küçük girişimcilerin özel mülkiyeti adeta kendi bedenlerinin bir uzantısı gibi gördüklerinden kuvvetli bir bireyci felsefeye sahip olduklarını belirterek küçük mülk sahiplerinin girişimcinin özgürlüğünü kısıtlayan, ona karışan, müdahale eden veya onu sınırlayan her türlü etkiye kararlı biçimde karşı çıktıklarını vurgulamışlardır. 1970'lerin küçük üretim tartışmalarına özgün katkılar getiren benzer çalışmaları Üçüncü Dünya ülkelerinde yürütmekte ünlü Chris Gerry gibi yazarlar en güçlü koşullar altında, hatta yarı işçileşmiş dahi olsalar küçük üreticilerin - laissez faire kapitalizminin bireyciliğini ve devletin hiç görünmediği bir dünyayı özledikleri üstünde durmuşlardır (Gerry ve Birbeck, 1978, s.55). Bazı düzeylerde önemli parellelikler olsa dahi Buldan'lı dokumacıların devlete ilişkin görüşleri, yoğun bir devlet müdahaleciliği istem ve beklentisini yansıtmaktadır. Öyle ki yürüttükleri faaliyetin dış koşullarının kendilerine ve meslek dalına yararlı olacak biçimde tamamen devlet tarafından yönlendirilmesi hepsinin ortak görüşüdür. Dokumacılar, olumsuz gelişmenin en önemli etkenlerinden birisi olarak gördükleri hammadde sorunu konusunda, devletin, kendileri açısından son derece gerçekçi bir dizi tedbiri yürürlüğe koymasını beklemektedirler: devlet pamuk fiyatlarının yükselmesini önlemelidir; iplik üreten fabrikaların ve iplik tüccarlarının fiyatlandırma sistemleri devlet tarafından denetlenmelidir; devlet iplik alımı için üreticiye destekleme alımı kredileri vermeli, TANSA ve TARİŞ üreticilere sübvansiyonlu iplik satışları yapmalıdır; Buldan'da devlet tarafından bir iplik fabrikası kurulmalıdır.

Devletin üretim teknolojisini geliştirme konusunda aktif rol oynayabileceği yine çok kimsenin paylaştığı bir görüştür. Uzun vadeli krediler veya uygun fiyatlarla otomatik tezgâhlar sağlama; otomatik tezgâh üreten bir fabrika kurma; yeni dış pazarlar bularak, eskilerini genişleterek ve iç pazarın canlanmasını sağlayarak pazarlama alanında destek sağlama; ucuz, uzun vadeli, düşük faizli, şahsa özel kredileri bollaştırma: küçük üreticilerin sanayicilerin yararlandıkları kredilerden yararlandırılmaları: çiftçilere yapıldığı gibi destekleme alımları; vergilerin hafifletilmesi; elektrik fiyatlarının ucuzlatılması vs.

Kısacası dokumacıların devlet tarafından kollanan ve korunan bir kesim olmadıklarını bu bakımdan kendileri ile güçlü özel sektör arasında ikincisinin lehine, kendilerinin aleyhine önemli farklılıklar olduğunu açık ve net olarak dile getirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Çoğunun kararlı biçimde ifade ettiği gibi devlet zenaatkârı, hiç değilse çiftçiyi koruduğu kadar korumalıdır. Bu kesimlerle kendileri arasında gördükleri en önemli fark şudur: zenaatkârların durumu ve geleceği tamamen piyasa mekanizmasının işleyişine terkedilmiş iken devlet özel şirketler ve çiftçilerin lehine çeşitli önlemler almaktadır. İşte bu nedenle dokumacıların devlet anlayışları koruyucu devlet, devletten bekledikleri ise

zenaatkârı kollayan bir müdahalecilik şeklinde belirmektedir.

SONUÇ

Bu bölümde işletmelerin gelişme dinamiklerini tartışmak, birikim yollarını tıkayan engeller ile dönüşüm olanaklarını tesbit etmek ve Buldan dokuma sanayiini makro-konjonktürel ve yapısal faktörler ışığında yeniden değerlendirmek istiyorum. Bunu dokuma sanayini çevreleyen iki ana halkayı dikkate alarak yapacağım. Küçük halka sınırlı kasaba ekonomisidir. Daha geniş olanını ise dünya çapında beliren uluslararası işbölümünün yapısal özelliklerinden ve somut ülke ekonomisinden kaynaklanan etkenler oluşturmaktadır.

Ancak bir veya iki tezgâh işletebilen ve bu iş küçük üretici aleyhine gelişen güç ekonomik koşullar altında yürütmeye çalışan bir dokumacının tüm uğraşları sonuçta, standardı göreli olarak hiç de yüksek olmayan bir yaşam dışında bir şey getirmez. Pekiyi bu çember kırılabilir mi, nasıl ve nereden? Dokumacılara göre başarılı olabilmek, olumsuz koşulların üstesinden gelebilmek için aile tüketimini kısmak ve çok çalışmak zorunludur ama yeterli olmaz. Dışardan atelyeye taşınacak ek bir sermayeye gerek vardır, çünkü işin kendinden sağlanan kazançla bir yeni makine dahi alabilmek neredeyse olanaksızdır. Nitekim, düzgün ve istikrarlı çalışmanın ancak on yılda yeni bir tezgâh getirebileceği belirtilmektedir. Sorun işletme düzeyinde ele alındığında, küçük üreticinin önünde duran, onun gelişmesini engelleyen yaratılan değerin büyük bir kısmına el koyan ticaret sermayesi veya fason imalatçıdır. Bu engeli aşmanın yolu ise hiç değilse yerden kalkmaya yetecek kadar bir sermayeye sahip olmaktır.

Kasaba düzeyinde ise şu eğilimler belirmektedir. Bir yanda aile bireylerinin ücretsiz olarak üretime katılması, gerçekleştirilen bir işbölümü sonucu ev işlerinin, ticari alışverişin ve dokuma faaliyetinin aynı anda ve etkin bir biçimde yürütülebilmesi, üretimin yabancılara terkedilmeksizin malın sahipleri tarafından her an, doğrudan ve titizlikle denetlenebilmesi, hazır bir aile mülkünden atelye olarak kira ödemeksizin yararlanabilme, atelye ev birlikteliğinin sağladığı fiziki yakınlık sayesinde ulaşım masrafından ve ulaşım için harcanan zarardan tasarruf etme, temiz ve düzenli, yeme, içme, dinlenme gibi ihtiyaçların hemen yerine getirilebileceği uygun bir mekanda çalışma olanağı Buldan'ın aile-ev-atelye birlikteliği üzerine oturmuş ekonomisinin başlıca üstünlükleridir. Diğer yanda ise aile işletmesinin kendi bünyesine hapsolmuş, emek pazarına çıkmayan işgücü rezervi: komşuların rahatsız edilmemesi için konmuş gece çalışma yasağının vardiya yaparak makinelerden bütün gün yararlanma olanağını ortadan kaldırması, toplam iş ve üretim hacminin küçüklüğü nedeniyle yeterince çoğalıp, büyüyüp, çeşitlenemeyen ticaret, küçük bir ekonomide gelişme olanaklarının kısıtlılığını göz önünde tutarak Buldan'da biriktirdikleri sermayeyi büyük şehirlere kaçıran ticaret zenginleri, atelyelerin küçüklüğünden ve dağınıklığından alıcıyı kendisine çekemeyen bir üretim yapısı. Bu yönleriyle kasaba ekonomisi Tokman'ın tanımından ilerleyecek olursak bir 'bağımlı yerel ekonomi' görünümündedir: kaynaklara ve pazarlara ulaşmanın olanaksız değilse bile güç

ve kısıtlı olduğu ve bunun doğrudan sonucu olarak ancak son derece sınırlı bir birikim ve büyüme potansiyeline sahip olan bir ekonomi (Tokman, 1978, s.708).

Dokumacıların çoğunluğu kurulmakta olan küçük sanayi sitesinin bu tür engellerin ve darboğazların aşılmasında önemli bir rol oynayacağı, hatta sanayiin yapısını değiştireceği görüşündedirler. Buldan'ın şu anki en önemli sorunu olan gece çalışma olanağının sağlanması ile birlikte makinelerin tam kapasite ile çalıştırılması ve seri üretim mümkün olacaktır. Geniş hacimli atelyelerin temininindeki güçlük sona erecektir.

Sanayi sitesinin bir başka etkisi üretimin de ticaretin de toplulaşması yönünde olabilir. Atelyelerin aynı bölgede ve daha geniş çaplı birimler halinde bir araya gelmeleri daha çok iplik tüccarını, fasoncuyu, müşteriyi, altyapı hizmetini, vasıflı ve vasıfsız işçiyi, kısacası daha çok sayıda kişiyi ve faaliyeti oraya çekecektir. Atelyeler arası işbölümüne gidilmesi üretimin toplulaşmasını önemli ölçüde hızlandırabilir; birlikte ve daha büyük siparişleri kabul etme, makinelerin ortak kullanımı, ulaşımın toplulaşması ve yatırım ortaklıkları kurma gibi. Benzer sanayilerde adeta bir kural olmasına rağmen Buldan dokuma sanayiinde ortaklık biçiminde örgütlenmiş işletmeye rastlamak mümkün değildir. Bunun nedeni aile işletmesinin atelye-ev birlikteliği ve ailenin yetişkin kadın nüfusunun gezindiği bir çevreye erkekleri sokmamaktır.

Kısacası sanayi sitesi Buldan dokuma sanayiinde şu anda olmayan iki önemli boyutun gelişmesini hızlandıracaktır: üretimin yoğunlaşması ve toplulaşması. Üretim yaparak büyüme yolunun açılması sanayide edinilen sermayenin ticarete kaçmasını bir ölçüde de olsa azaltabilir. Bütün bunlar köklü ve yapısal bir değişimin, Buldan dokuma sanaylinin dönüşümünün işaretleri, göstergeleridir. Mevcut küçük işletmelerin çoğu şimdilik durumunu sürdürecek de olsa, aralarından bir grup yukarıda değindiğim olanakları kendi lehlerine kullanarak en az dördün, beşin üzerinde tezgâh ve işçi çalıştıran küçük kapitalist firmalara dönüşebilecektir. Bunun anlamı, belirtileri giderek yaygınlaşan ve yoğunlaşan bir süreçtir; Buldan'ın aile işletmesine dayalı, son derece küçük çaplı girişimlerden oluşan, birikim ve işçileşme süreçlerini dondurmasa da yavaşlatan eşitlikçi ekonomik yapısının kapitalist ilişkilerin yaygınlaşma temposunu artıracak biçimde dönüşmesi.

Şimdi diğer halkayı ele alalım. Türkiye'nin 1980'lerden başlayarak uygulamaya koyduğu ekonomide liberalleşme politikalarının dokuma sanayii üzerinde doğrudan etkileri olmuştur. Burada sorun fiyatların serbest piyasada teşekkül etmesinin amaçlanması ve bu gerekçe ile küçük üreticilere yönelik sübvansiyonların kaldırılmasıdır. Bu politika yine liberalleşme programı kapsamında yer alan bir başka politikayı tamamlar niteliktedir; sübvansiyonların kaldırılması sonucu yükselen fiyatların iç pazar üzerinde kısıtlayıcı bir rol oynaması ve sonuçta sanayi ürünlerinin dış pazarlara, ihracata yöneltilmesi.

Hızla artan ve 1986-1987'de doruğuna ulaşarak yüzde 80'i aşan iplik fiyatı artışları hem bez hem havlu dokumacılarının ürünlerine olan iç talebi yavaş yavaş gerileterek ihracat için hazır bekleyen büyük stokların oluşmasına yol aç-

mıştır. Diğer yandan bu ürünlerin Orta Doğu ülkelerine satışı son yıllarda iyice azalırken tek önemli pazar durumuna gelen OECD ülkelerinin gerek ABD gerekse AET ülkelerinin koyduğu kota sınırlamaları ihracatın önüne önemli engeller getirmiştir. İhracatçı tüccarlar, fason imalatçılar ve yükün ağırını çeken dokumacılar için bu yapı iki taraftan sıkıştıran bir mengene gibidir: bir yandan daralan talep diğer yandan sürekli yükselen üretim maliyetleri. Önde gelen bir fason imalatçı iç talebin üretilen malın ancak yüzde 5-10'unu çekebildiğini, ihracat bekleyen stokların çoğalmasının yabancı ithalatçı firmalar tarafından dikkatle izlendiğini belirterek şunları söylemiştir.

> *Bazı dönemlerde iç maliyet artışlarını kur yükselmeleri sayesinde karşılamamız mümkün oluyor. O zaman biz de ihracatçı da durumu kurtarıyor. Ama 1986'nın 12. ayından bugüne (Mayıs 1987) ipliğe yüzde 70 zam geldi. İhracatçı havlunun kilosu için 50 Fransız Frangı üzerinde anlaşma yapmış. Şimdiki durumda maliyet artışları nedeniyle 50 FF ne bizim durumumuzu kurtarıyor ne onun. Üstüne üstlük yerli piyasanın durduğunu gören ithalatçı bir aydan bu yana yeni anlaşmayı 35-40 FF'dan yaparım daha fazla vermem diyor. Adam biliyor kimin boynu ipte, onun boynunu sıkarım diyor. Onlar fiyatı kırdıkça ihracatçı bize, biz dokumacıya yükleniyoruz. O malı beğenmedim, sana bir daha dokutmam, şu fiyatın üstüne çıkmam, beğenmezsen dokuma diyoruz dokumacılara. Devlet bir şeyler yapmadıkça bu durumun düzelmesine imkan yok kısacası.*

Konjonktürel faktörlerin hangi doğrultuda etki yaptığını net bir biçimde ifade eden bu değerlendirme küçük üreticinin krizini ve fasona kaymanın niçin bu ölçülerde hızlandığını açıkça ortaya koymaktadır. Son olarak şu soruyu tartışmak istiyorum; mevcut ekonomi politikaları dokuma sanayiini nereye götürür, bu politikaların öngördüğü yeni çıkış yolları, arayışlar ve yeni yapılanma modelleri var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

Yapısal bir dönüşüm gerçekleştirerek mevcut darboğazların hızla aşılmasını sağlayabilecek tek çözümün köklü teknolojik değişme olarak öngörüldüğü ve uygulamaların firmaları buna doğru sürüklediği düşünülebilir: zor koşullara dayanarak, kendini yenileyerek güçlenebilenlerin ayakta kalması ve zayıfların, çürüklerin, güçsüzlerin piyasadan geri dönmemek üzere çekilmeleri; modern işletmelerin ortaya, üretken, rekabet gücü yüksek, yeni ve sağlam bir yapı çıkartmaları. Derme çatma, kırık dökük, kullanılmış, eski, demode makinelerden dünya pazarlarında Türkiye'nin tekstil ürünlerinin rekabet gücünü artıracak teknolojilere geçiş. Sakat mal üreten, fire ve zayiata neden olan ve Türkiye'nin ihraç ürünlerinin ucuz-ikinci kalite ürünler olarak tanınmasına yol açan eski model tezgâhların yerine mekiksiz, kompresörle çalışan yepyeni dev makineler. Bunların yaratacağı yüksek üretim kapasitesi sayesinde pamuk ipliğinin doğrudan ihracatı yerine mamül madde haline getirilerek ihraç edilmesi sonucu üçe, dörde, beşe katlanan tekstil ihracatı. Bütün bunlar için bir an önce gelmesi beklenen devlet desteği: ileri teknolojilerin gümrüksüz ithalatı, MKE'nin patentler alarak en son model tezgâhları iç piyasa için imal etmesi, düşük faizli makine satışları, kısacası ticaretten çok sanayie, sanayileşmeye ağırlık veren

politikalar. Diğer bir deyişle Buldan ve Denizli dokuma sanayiinde yukarıda sıraladığım değişiklikler zincirinin bir an önce gerçekleşmesinin şart olduğunu düşünenler bunların ancak devlet müdahalesi sayesinde mümkün olabileceği görüşünü paylaşıyorlar. Daha özlü ve çarpıcı bir biçimde ifade edecek olursak seri üretimi, yüksek kaliteyi, düşük maliyeti ve üstün rekabet gücünü getirecek yapısal değişikliğin kendi işleyişine bırakılmış pazar ekonomisi ile değil devlet desteği ile gerçekleşebileceği vurgulanıyor.

Deneyim sahibi dokumacı ve tüccarların bu görüşlerini şu iki örnekle berraklaştırabiliriz. Denizli'nin hatta Türkiye'nin ileri teknoloji kullanan fabrikalarında 160-170 devir yapabilen ve tarak genişliği 3.60 metreyi geçmeyen tezgâhlar kullanılırken AET ülkelerinde 325-350 devir yapan 4.50 tarak genişliğinde tezgâhlar hızla devreye sokuluyor. Üstelik bunlar daha önce de değindiğim gibi mekiği kaldırarak emek verimliliğini ciddi ölçüde artıran, arıza durumunda uyarıda bulunan hatta bazı aksaklıkları kendi kendine düzelterek yatırımda azami tasarruf sağlayan tezgâhlar. Madalyonun diğer yüzü ise şöyle: Bu tezgâhların en ucuzlarının fiyatları 1987 fiyatları ile 40.000.000 TL.'den başlıyor. Bir kere beş on yıllık tasarrufları ile değeri 3.5 milyon TL. olan bir jakarlı tezgâhı zor alabilen küçük üreticilerin böyle bir tezgâha sahip olmayı düşlemeleri dahi zor. Diğer yandan bu tezgâhlardan beş on tanesini bir araya getirerek orta çaplı modern bir sanayi kurmak, bina, alt yapı ve malzeme için gerekli yatırımlar dahil edildiğinde 1 milyar sınırını aşıyor ki Buldan'lı fason imalatçılar, böyle bir yatırıma değil küçük atelyelerin, kendilerinin dahi kalkışamayacaklarını söylüyorlar. Yine aynı değerlendirmenin bir uzantısı olarak ne sanayi sitesinde oluşacak yeni yapının ne de Denizli dokuma sanayiinin bu anlamda modern sanayiler olmadığı anlatılmakta, sanayi sitesine geçişle birlikte üretimde yüzde 30-40 dolayında artış sağlanacağı ama bunun köklü bir değişiklik, bir teknolojik devrim olarak görülemeyeceği belirtilmektedir. Oysa teknolojik yapı değişikliği büyük sermaye yatırımları gerektirmekte bu düzeylere ulaşan birikimlere ise değil Buldan, Denizli'de dahi kolay kolay ulaşılamamaktadır. Bu tür teknolojik dokuları kurmayı başaranlar sanayiin kendi içinden çıkan kişiler ve firmalar değil büyük şirketler olmaktadır.

Bu görüş bakımından zor olan Buldan'ın aile işletmelerinden bazılarının küçük ve orta çaplı kapitalist firmalara dönüşmeleri değil, küçük üretimden ve emek yoğun kapitalist yapıdan ileri ve modern teknoloji kullanan fabrikalara geçiştir. Yukarıda verdiğim birkaç bu tür değişikliklerin ne kadar güç olduğunu ortaya koymaktadır.

Buldan dokuma sanayiinl kuşbakışı bir ele alış bir kaç doğrultuda uzanan ilginç gelişmeleri sergilemektedir: varlığını korumak için direnen aile üretimi, küçük kapitalist firmaya dönüşmenin sancısını çeken dinamik küçük üreticiler, modern fabrikalar kurma planları yapan ticaret sermayesi. Bir de özellikle son birkaç yılda alabildiğine yaygınlaşan bir süreç; tezgâhların, özellikle eski tezgâhların köylere girmesi ve motorlu tezgâh dokumacılığının Buldan'ın köylerinde giderek kalınlaşan yeni bir doku oluşturması. Kırsal dokuma sanayiinin en belirgin özelliği Buldan'da zaten düşük olan parça başı ücretlerin

yüzde 20-30 dolayında düşmesi; fason imalata daha ağır koşullarda ve daha az maddi ödül karşılığı dayanmaya hazır bir işgücü. Sanayiin genelinde ilginç olan durum ise modern teknolojinin gelişme hızı oranında hatta ondan daha hızlı yaygınlaşan bir ilkel tezgâh dokusu.

Çelişik gibi görünen bu gelişmeleri nasıl değerlendirebiliriz? Sanıyorum sorun ilk planda göründüğü kadar karmaşık değil. Hızlı teknolojik değişme ve modernleşme sağlamak amacıyla uygulamaya konulan politikalar konulan hedefin gerisinde kalırken esas amaca tam ters düşecek bir birikim biçimini ön plana çıkartmaktadır. İç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamada ve dünya pazarlarında rekabet edecek döviz kazanmada ucuz işgücü; ileri teknoloji kadar önemli bir rol oynamaktadır. Aile işletmesinin varlığını sürdürmesinin temel nedeni budur. Birikime gitmeyi başaran birçok işletme de yüksek yatırım ve risk öngören ileri teknolojilere yönelme yerine gerek yatırım masraflarının daha düşük gerekse riskin yok denecek kadar az olduğu ucuz emek alanlarına yönelmektedir. Hem aile işletmesi hem de Buldan'da yakın gelecekte çoğalacağı kesin olan küçük kapitalist atelyelerin imalat sanayiine ve ihracat politikalarına özgün katkıları burada yatmaktadır.

KAYNAKLAR

ALDRICH, MOWARD, CATHERINE ZIMMER and TREVER JONES (1986) "Small businesses still speaks with the same voice: a replication of 'the voice of small business and the politics of survival'" **The Sociological Review**, Vol. 34, No.2.

ANDERSON, MICHAEL (1972) **Family Structure in Nineteenth Century Lancashire**, Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge.

AYATA, SENCER (1978) **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik**, Yurt Yayınları, Ankara.

... "Kasaba'da Zenaat Üretimi ve Toplumsal Tabakalaşma" (Buldan), METU, Studies in Development, Vol. 15, No: 1-2, 1988.

BECHOFER, F. and ELLIOT, B. (1978) "The voice of small business and the politics of survival" **Socio logical Review**, Vol. 22, Vol. 2.

CILLOV, HALUK (1949) **Denizli El Dokumacılığı Sanayii**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

BRAVERMAN, HARRY (1974) **Labour and Monopoly Capital**, Monthly Review Press, New York.

GERRY, C. and CHRIS BIRBECK (1978) "The Petty Commodity Producer in Third World Cities'. Petit Bourgeois or Disguised Proleterian" Centre for Development Studies, University College of Swansea. Unpublished mimeo.

GOSS, M. DAVID (1988) Social Harmony and the Small Firm: a Reappraisal'. **The Sociological Review**, 1988, Vol. 36, No. 1.

MICHELS, ROBERT (1955) **Man In Contemporary Society**, Colombia University Press, New York.

PAHL, R.E. and CLAIRE WALLECE' Household Work Strategies in Economic Recession' Nanneke REDCLIFT and Enzo MINGIONE (eds.) **Beyond Employment**, Basil Blackwell, Padstow.

PEN, ROGER, (1986) 'Where have all the craftsmen gone? trends in skilled labour in the United States of America since 1940' **The British Journal of Sociology**, Volume 37, No.4.

PORTES, ALEJANDRO, SILVA BUTLER, and JOHN CURTIS "The Urban Informal Sector in Uruguay: its Internal Structure, Characteristics, and Effects". **World Development**, Vol. 14, No. 6.

REDCLIFT, NANNEKE (1985) 'The contested domain: gender, accumulation and the labour process' Nanneke REDCLIFT and Enzo Mingione (eds.) **Beyond Employment** Basil Blackwell, Padstow.

STRASSMAN, W. PAUL (1987) 'Home-based Enterprises in Cities of Developing Countries' **Economic Development and Cultural Change** Vol. 36.

TOKMAN, VICTOR (1978) 'Informal-formal sector interrelationships' **CEPAL REVIEW, 1978**, First Half.

Planlama Açısından Gecekondu Olgusunda Mekansal Öğelerin Etkisi: Örnek Alan, İstanbul-Kahire

*Tansı Şenyapılı**

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı gerçekte bir işgücü sorununun mekansal yansıması olan gecekondunun a) evrensel boyutlarının altını çizebilmek, b) bu boyutların söz konusu ülkenin kendine özgü koşulları etkisinde nasıl bir mekansal örüntü farklılaşması gösterebildiğini araştırmaktır. Bildiğimiz ve yaşadığımız örnek İstanbul ile karşılaştırmak üzere Orta Doğu'nun en büyük metropollerinden bir diğeri, Kahire seçilmiştir. Kalkınmakta olan Mısır'ın başkenti Kahire, fiziksel verileri çok farklı bir ortamda geliştiği için bu konu açısından ilginç bir örnek oluşturur.

İSTANBUL ÖRNEĞİ

İkinci Dünya Savaşı'na dek devletçi bir politika yürüten Türkiye savaş yıllarında Alman etkisi altına girmiş ancak 1943'de batılı güçlerin savaşta ağırlıklarını koyması ile İngiliz etkisi ve savaşın bu güçler lehine sonuçlanması ile de Amerikan etkisi ülkeye girmişti. Bir İstiklal Savaşı sonrasının zayıflamış parasal kaynakları üzerine kurulan ve dünya çapında bir ekonomik kriz ile birde Dünya Savaşı etkisinde kalan Cumhuriyet yönetiminin Amerika kanalı ile bol dış yardıma kavuşması Amerikan etkisinin güçlü bir biçimde yerleşmesine yardımcı oldu. Bu yardım fonları kapsamında ülkeye giren Marshall yardımının ilk aşamadaki hedefi Türkiye'nin askeri yapısını geliştirmekti. Ancak savaş sonrası Avrupa'sının Türkiye'nin ihraç edeceği tarım ürünlerine de gereksinmesi vardı. 1948-50 yılları arasında Türkiye'ye bu yardım kapsamında 164 milyon dolar girdi, bunun % 22'si tarımsal mal ve makineler için harcanacaktı. Bu pay yardım fonundan faaliyet kolları için ayrılan en büyük yüzdedir. Nitekim 1948 yılında sayısı ancak 1756 olan traktörler 1952 yılında birdenbire 31 415'e yükseldi.

* Mimarlık Fakültesi, ODTÜ öğretim üyesi.

Traktörlerin yanısıra diğer tarım makine ve girdilerinin de sayısı hızla yükseliyordu. Traktörün ekonomik çalışabilmesi için belirli büyüklükte bir tarlanın sürülmesi gerekiyordu. Böylece toprak kutuplaşması başladı. Bir yandan traktörün yerini aldığı tarım işçileri sektör dışı kalıyordu. Öte yandan, küçük çiftçiler de bu durumdan etkilenmişlerdi. Traktörün satın alınmasını sağlamak için Ziraat Bankası kredi veriyordu ama karşılığında gösterilmesi gerekli teminat küçük çiftçide yoktu. Tarımın makineleşmesi sonucu toprak fiyatları da yükselince makineleşen büyük çiftliklerle yarışamayan küçük çiftçiler de topraklarını satmak zorunda kaldı ve böylece göç için parasal kaynak da elde etmiş oldular. Gerek küçük çiftçiler gerekse traktörün yerinden oynattığı tarım işçilerinin, Mısır örneğinde izleyeceğimiz gibi bir süre daha toprakta barınmaları olanağı pek yoktu, zira yeni tarım düzeni Mısır'da olduğu gibi emek yoğun değil,tam tersine kapital yoğun bir yapılaşma düzeni getirmişti.

Marshall yardımının bir diğer önemli etkisi de Anadolu'daki karayolu ağını geliştirmek oldu. Bu atılımın da başlangıçdaki amacı askeri yol bağlantılarını geliştirmekti. O tarihe dek ana ulaşım ağı yabancı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde geliştirmiş oldukları ağaç biçimi bir tren yolu şebekesiydi. Şebekenin şekilsel özelliğini hammadde alanlarını ihraç noktalarına bağlama amacı tanımlıyordu. Cumhuriyet'ten sonra bu ağ yer yer döngüler ile kapatılarak iç bağımlılık düzeyi arttırılmaya çalışılmıştı. Ancak Anadolu'nun çok farklılaşan topografyası içinde ulaşımdan çok ayrı amaçlarla yerleşmiş binlerce tarımsal yerleşme vardı ki değişik teknik ölçütlerle geçirilen tren yolu bu yerleşmeleri tamamen dışlıyordu. Karayollarının Marshall yardımı kapsamında gelişmesi ile paralel artan motorlu taşıt sayısı bu yardımın tarım emekçisi ve küçük çiftçiyi topraktan koparma eylemi ile bütünleşti. Kentlere gelen yol artık açılmıştı.

Anadolu yarımadası üzerinde tarih boyunca doğudan ve güneyden gelen önemli ticaret yollarının batıya geçmesi birçok ticaret konuklama merkezi yaratmıştı. Bu merkezler ayrıca çevrelerindeki tarım ve maden kaynaklarının da denetimini yürütüyorlardı. Cumhuriyet'ten sonra bu merkezlerden yeni yol ağlarının üzerinde kalanlar sanayi yatırımları da aldılar ve geliştiler. Bu merkezler, 1945'lerin ulaşım-haberleşme ve parasal olanakları kapsamında çevreleri için birincil göç basamaklarını oluşturdular. İkincil basamak ise ülkenin en gelişmiş kentleri; İstanbul, başkent Ankara, batı ve güneydeki liman kentleri ve tarımsal merkezler oldu. 1950'den sonra artan yatırımlar sonucu özellikle karayollarının gelişmesi ve kentlerdeki özel yatırımların da artması daha uzak mesafelere göçü arttırdı. Bu bağlamda iş olanaklarının en yoğun olduğu İstanbul giderek büyüyen boyutlarda göç almaya başladı. Ancak ülkede diğer gelişmiş merkezlerin varlığı İstanbul'un göç yükünü önemli ölçüde paylaşıyordu. 1945-50 arasında İstanbul'a göçenler ikili bir kent yapısı ile karşılaştılar. Modern finans-ticaret örgütleri ve bu eylemler ile ilgili konutların 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Pera (Avrupa) tarafında gelişmesine karşın esnaf-zanaatkâr iş yerleri ve konutları eski duvarlı kent içinde ve çevresinde (Asya) kalmıştı. Pera tarafında modern bir perakende tüketim merkezinin kurulmasına karşın eski kentin Emin-

önü odaklı küçük imalat-tamir-ticaret-toptan ticaret karışımı merkezi canlılığını ve önemini sürdürüyordu. Kırdan güvencesiz ve çok sınırlı koşullarda ailelerini kırda bırakarak göç eden becerisiz-deneyimsiz işgücü için ilk istihdam olanakları bu merkezin marjinal işlerinde yatıyordu. Konut olanakları ise çok sınırlı idi. Bir kesim kahvehaneler, parklar, İnşaatlar, İşyerleri ve merkezde oda bazında kiraya verilen eski konak ve hanlarda kalırken, biraz daha sürekli iş bulabilenler eski dokuya kira ile girebilmeyi denediler. Zengin bir kesimin Pera'ya geçmesine karşın, eski doku yoğunluğunu sürdürüyordu, bu nedenle konut stoku sınırlı idi. Ayrıca 1950-55 yılları arasında göçün en yüksek düzeyine ulaşmasına karşın sur içi eski kentte koruma bölgelerinin saptanması ve büyük çaplı imar işlemlerine gidilmesi, gelen göçün Kahire'de olduğu gibi varolan dokuya denetim dışı ekler yapmasını engelledi. Göçenler sur içi alanda varolan dokuya ekleme yaparak değil, parasal olanakları oranında kira ile ona eklenerek; konut yoğunluğunu değil nüfus yoğunluğunu artırdılar. Bu kesimde konut yoğunluğunu artıran sur içi eski bostan ve yangın yerlerini yerleşmeye açan orta sınıflardı ama bu yeni dokuda göçenlere yer yoktu.

Eminönü merkezi dışında göçenlere iş olanakları açabilecek bir diğer alan ise özellikle kentin batı ve kuzey çevresinde sur dışında yerleşmiş olan sanayi idi. Sur dışındaki bu alanlarda genelde İstiklal Savaşı sonunda ülkeden ayrılan yabancı uyruklulardan kalan ve miras nedeni ile mülkiyeti tartışmalı, tarım alanları ile kamuya ait boş ve/veya da denetimi zayıf alanlar, miras işlemleri nedeni ile parçalanan, büyük çiftlikler vardı. Bu alanlar üzerinde mülkiyet denetimi zayıftı. Göçenlerin baskısına ek olarak 1950'den sonra yurt dışından toplu göçenlerin bir kesiminin de İstanbul'a yerleştirilmesi ile artan nüfus baskısı bu çevre alanları zorlamaya başladı. Sanayiler de hem konut hem de fabrika yanına yerleşerek ulaşım sorununu çözen bu 'ucuz' İşgücünü, konut yapmaları için avans ve izin gibi enformel yollarla destekliyordu. Bu alanlar, belediye sınırları dışında olduğu için denetim çok zayıftı. Böylece ilk büyük gecekondu mahalleleri 1950-55 arasında batıda Kazlıçeşme-Zeytinburnu tekstil ve gıda sanayii çevresindeki ayçiçeği ekilen tarlalarda (Zeytinburnu mahallesi) ve kuzeyde Eyüp metal sanayi çevresinde, Taşlıtarla'da kuruldu. Olgu, 1955'de kentin doğu yakasına giden sanayiin yanındaki denetimsiz ve sahipliği tartışmalı alanlara atladı ve böylece Kâğıthane bölgesinde de bir seri gecekondu mahallesi kuruldu. Bu muhallelere dışa doğru hızla yeni mahalleler eklendi ve kent çevresi gecekondu mahalleleri ile sarılmaya başlandı.

Bu mahalleler altyapısız alanlar üzerinde çevreden toplanan teneke, tahta ya da kerpiç ile yapılan, çamur ile sıvanan, döşemesiz, damı teneke ya da ziftli muşamba ile kaplı tek katlı kulübelerdi. 1950'den önce bu mahallelere altyapı götürülmediği gibi sık sık yıkıma da uğruyorlardı. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelişi ile liberal bir ekonomik politika uygulamasına girişildi. Bu bağlamda yabancı sermayenin gelişi, tahıl fiyatlarının dış pazarda artması, askeri harcamaların azalması gibi nedenlerle ekonomik durum düzeldi. Özel sektöre, özellikle de ticaret sektörüne verilen krediler arttı. Kentlerde yeni işletme, özellikle küçük işletme sayısı ve inşaatlar arttı. Böylece 1950'den sonra kıra akan

tarım kredileri makineleşmeyi arttırıp kırın işletme biçimini değiştirdikçe kırdan kopan nüfus artıyor ancak bu kez kentin istihdam alanları da artık göç çekiyordu. Böylece gecekondu erkekleri genelde marjinal işlerden küçük çaplı servis, üretim, tamir, dağıtım gibi daha iyi gelir getiren daha sürekli işlere geçerken, eşleri zenginleşen ve/ya da yeni açılan bürokratik ve teknik işlere giren orta sınıf evlere hizmetçi olarak, çocuklar da marginal işlere girince bir gelir birliği sağlandı. Gecekondu nüfusunun artması ile politik bir potansiyel de doğdu ve ekonomik alanda arz çokluğu nedeni varolan yoğun yarışma içinde birleşemeyen gecekondu nüfusu politik potansiyelini altyapı pazarlığında kullanmaya başladı. Artan aile gelirleri altyapı yatırımları ile birleşince gecekondu mahallerinin fiziksel kalitesi düzelmeye başladı. Teneke damlı konutların yerini briketten yapılmış kiremit damlı, düzgün pencere ve kapısı olan konutlar aldı. Yıllar içinde ailenin durumu düzeldikçe konutlara özellikle yatay boyutta eklemeler yapıldı. Konutların çevresi düzenlendi, ağaç ve yeşillik dikildi. Zaman içinde bu konutlar yasal nitelik kazanıp tapularını da aldıkça daha kalıcı nitelik kazandılar. Böylece 1970'lere varıldığında kentin dış mahallelerini oluşturan bu mahalleler düzenli ve düzgün alt gelir grubu yerleşmelerine dönüştü. 1970'lerden sonra ülkenin girdiği bir ikinci enflasyon dönemi sonucu çok hızla artan toprak rantları sonucu bu konutlar (kent merkezine oranla konumlarına göre) küçük ve büyük örgütlü müteahhitlerin elinde ya da dış ülkelerde çalışma sonucu elde edilen ve/ya da akrabalardan derlenen borçlar ile sahibi tarafından apartmanlaşmaya başladı.

KAHİRE ÖRNEĞİ

Mısır'da tarımda yapısal değişme uzun lifli pamuğun 1820 yılında tarıma girmesi ile gerçekleşti. Mısır iklimine çok uygun olan bu bitki yüksek kalite dokumaya dönüşüyordu. Amerikan pamuk üreticileri iç savaş (1861-64), nedeni ile pazardan çekilince pazar Mısır'a kaldı. Kısa bir süre içinde kendine yeterli kapalı bir ekonomi niteliğinden monokültürel ihracat ekonomisine geçiş Mısır'ı dünya pazarlarına bağımlı bir gelişme içine itti. Bu bağımlı gelişme 1882'de İngiliz istilası ile garantiye alındı. Bu gelişme sonucu sağlanan zengin parasal kaynakların ülke içinde yatırıma dönüşen kesimi üç ayrı kanala yöneldi: Pamuk alanlarını ihracat noktalarına bağlayan altyapı yapımı; pamuk ekilen alanları maksimize edebilmek için genelde tek girdisi sulama olan yatırımlar ve ham pamuğun hacmi ve ağırlığını azaltarak ihracatı kolaylaştıran orta boy presleme, boyama, çırçırlama yapan işletmeler.

Ekonomideki bu dönüşüm toprak mülkiyetinde de dönüşüme neden oldu. İhracata yönelik ürün tarımı iki koşul gerektiriyordu. Bunlardan birincisi büyük çiftliklerin varlığı idi. Bu nedenle Hidiv Mehmet Ali 1814'de tarım topraklarına, 1829'dan sonra da işlenmemiş topraklara el koyarak büyük çiftlikler oluşturdu, bunlar güç grupları arasında paylaştırıldı. Köylerin mülkiyetine de vergi karşılığı bir miktar arazi verildi. Fellahlar ömür boyu bu araziyi işliyorlar ancak miras bırakamıyorlardı. Bu uygulama ile köylü toprağa bağlanmıştı çünkü emek yoğun bir teknolojiye dayalı tarım düzeni için iş gücünün toprakta kalması önem-

liydi. Ancak büyük çiftliklerin oluşumuna ivme verebilmek için toprak alım-satımının serbest bırakılması gerekiyordu. Bu nedenle 1891-93 arasında tam mülkiyet hakkı verildi ve köylünün toprağa bağımlılığı sona erdi. Toprağın serbest pazara çıkması ise toprak büyüklüğünde kutuplaşma getirdi. Bir yandan büyük çiftlikler oluşurken öte yanda köylü topraksızlaşmaya başladı. Bu yeni düzende ise büyük çiftlikleri bölüp ortakçı ya da kiracıya vermek yerine emek pazarından gündelik ya da mevsimlik işçi bulmak daha ucuzdu, zira toprağını yitiren bu içilerin fazla seçenekleri yoktu.

Gelişmenin demografik etkisi ise ölüm oranlarındaki düşmede yansıdı, ancak doğum oranlarında bir değişme olmadı. Erken evliliğin yaygın oluşu, pamuğun emek yoğun tarım ile işlenmesi ve çocukların da tarlada çalışabilmesi çok çocuklu tarımile işlenmesi ve çocukların da tarlada çalışabilmesi çok çocuklu aile modelini destekliyor, özellikle kırda bağımlı nüfus grupları ve yoğunluk yükseliyordu. Kırda topraksızlaşma nedeni ile ve demografik olarak da artan işgücü bir süre tarıma yapıldığına değinilen altyapı yatırımları ile kırda barındı. Zaten tarım gelirinin önemli bir kesiminin sanayi yerine gösterişçi tüketime yatması, dış borçlar ve Osmanlı İmparatorluğu'na ödenen vergiler yatırımları engelliyor, dünya pazarlarındaki fiyat oynamaları ve kapitülasyonlar (1930'da kalktı) çözümleri güçleştiriyordu. Bu nedenle kentlerde nüfus çekici yatırımlar yapılamıyordu. Ancak 1930'lara doğru, Birinci Dünya Savaşı sırasında tıkanan ithalat kanalları yerine bir miktar sanayi kuruldu. İngilizler de 1917-27 yılları arasında kanal kentlerine ordularını getirmişlerdi. Bu olgular özellikle kuzeydeki kent yaşamını canlandırıyordu. Böylece kentler ve özellikle Kahire kenti 1927'ye dek sürekli göç almaya başladı. 1926 yılında Mısır ekonomisinin duraklaması, dünya pamuk fiyatlarının düşmesi ve 1929 krizi kırdan göçü bir süre durdurdu ancak bu duraklama kırdaki nüfus baskısını olağan üstü arttırdı ve 1940'dan sonra kentlere doğru o güne dek görülmemiş boyutlarda göç başladı.

Mısır'ın mekansal yapısı Nil Vadisi ve çevresinde dengelenir. Çöllerden artakalan bu vadi ve delta ülke yüzeyinin %3.5'i kadardır ama nüfusun % 99'unu barındırır. Bu nedenle oldukça yüksek yoğunluklu kentsel noktalar güneyde Yukarı Mısır'dan delta alanına dek vadi içinde; Aşağı Mısır'da ise Akdeniz'e doğru açılan Nil'in kolları boyunca sıralanırlar. Bu kentsel dizi içinde en önemli fokal nokta tarihte olduğu kadar bugün de 'hakim kent' niteliğini koruyan Kahire kenti ve onun dünyaya açılım limanı İskenderiye kentidir. Kentsal merkezlerin bir dizi boyunca sıralanması ve yakınlıkları, Kahire-İskenderiye ikilisi dışında hakim kent özelliklerinin ortaya çıkmasını gerektirmemiştir.

Tarih içinde doğu-batı (uzak doğudan batıya giden baharat yolunun bir ayağı Mısır'dan geçiyordu) ve kuzey-güney (orta Afrika, özellikle Sudan altını ve diğer mallar) transit mal akımına göre gelişmiş olan bu mekansal düzen, ülke ekonomisi, bu kez 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gene dünya pazarlarına aktarılan bir temel ürün üzerinde dengelendiği için değişmedi. Yukarıdaki tartışmada da izlendiği gibi bu yıllarda ülkede ekonomik dengeyi daha temelden değiştirecek bir sanayileşme atılımı gerçekleşmediği için mekansal düzende, gene Nil boyu kentler hinterlandlarında yetişen pamuk ve tahılı derleyip Ka-

hire'ye, onun limanı İskenderiye'ye ulaştırıyor ancak üretim ve dağıtımın ekonomik ve politik yönleri Kahire kentinde örgütleniyordu.Kentlere istihdam ve ona bağlı olanaklar umudu ile yönelen göçün en önemli hedefi istihdam alanlarının en geniş ve çeşitli olması yanısıra kentsel yatırımlardan da en önemli payı alan, özel ve kamu kurumları ile hayır kurumlarının da en yoğun olduğu hakim kent Kahire idi. Nitekim ülkesel yerleşme ağının kentsel işlevlerin dağılımı açısından dengeli gelişmemiş olması sonucu 20. yüzyıl başlarında Kahire yönünde yoğunlaşan bu iç göç dalgası, 20. yüzyılın ikinci yarısında da sürerek Kahire'yi bugün 10 milyonu aşan bir nüfus düzeyine getirdi.

Önemli mekânsal konumu nedeni ile tarih boyu sürekli istilalara uğrayan ve her istila eden gücün kendisine, daha elit işlevlerin yoğunlaştığı yeni bir alt merkez-yerleşme kurduğu Kahire kentinde ikili yapı olgusunun hem fiziksel hem de sosyo-ekonomik mekânda köklü bir geçmişi vardı. Göç dalgaları kente vardığında kentin sosyal topografyasında saray çevresi, Türk kökenli büyük arazi sahipleri, levanten ve Avrupalı yabancılar kolonial güç çevresinde örgütlenmişlerdi. Yaşam güvencesini aldıkları bu gücün genelde sanayi yerine pamuk tarımını kentte ise finans ve ticareti yeğleyen politikalarını destekliyorlardı. Büyük sanayi ya da artizanal bir orta sınıf gelişmemişti. Bu nüfus topografyası içinde kırdan göçen büyük nüfus gruplarına iş yoktu. Deltadan ailelerin, daha kırsal bir yapıya sahib olan güneyden ise yalnızca genç erkeklerin katıldığı gruplar, bu nedenle 'marjinal' işgücü olarak ekonominin 'marjinine' yığıldılar.

İstihdam sorunlarını çözemeyen bu gruplar elbette ki konut sorunlarını da çözemeyeceklerdi. Değil 1940'lı yıllarda ciddi sorunları olan Mısır hükümetinin, dünyada hiçbir hükümetin böylesine büyük göç yığınlarının konut sorunu çözmeye olanaklarının yetmediğini biliyoruz. Kente parasal olanak ve sosyal destekten yoksun olarak göçenler barınma sorunlarını sıfır ya da sıfıra yakın bir parasal katkı ile çözmek zorundaydılar. Bir kent nüvesinin çevresinde yasa dışı eylem ile konut yaparak kilometrelerce yayılan mahalleler kurabilmek için gerekli koşullar (İstanbul örneğinde tartışıldığı gibi kent çevresinde denetimi zayıf, mülkiyeti tartışmalı alanların varlığı, kent içinde barınak stoku sınırlılığı) Kahire kentinde yoktu. Bu bağlamda göçenleri değişik ve Kahire'ye özgü çözümlere götüren üç temel veriden söz edilebilir:

- Kentin çevresinde yerleşime uygun toprak stoku Mısır'ın doğal koşulları nedeni ile çok sınırlı ve çok değerli idi. Doğudaki dağların kentin güneyinde nehire yaklaşması, kent nüvesini doğu ve batıda çölün sarması kentin yayılabileceği alanı çok sınırlamıştı. Yerleşilebilir alanı kısıtlayan bir diğer faktör ise su kıtlığı idi. Böylece kent lekesi üzerinde ve yakın çevresinde yüksek bir spekülatif değer ve denetim yüzeyi oluşmuştu. Gerek parasal olanakları gerekse politik güçleri sınırlı olan göçenlerin kısıtlı olanakları ile bu yüzeyleri delerek bu alanları kapatmalarına, kilometrelerce yayılan yasa dışı konut mahallerine dönüştürmelerine olanak yoktu.

- Kahire'nin eski dokusu, Fatımi kenti, 4.7 km² kaplayan alanı ve zaten yoğun olduğuna değinilen dokusuna karşın, bu dokunun kullanım ve yönetsel özel-

likleri sonucu olağan dışı bir 'esneklik' düzeyine ulaşarak yerleşilebilir alanı beklenmedik boyutlarda genişletebilmiştir. Göçenlere sunduğu yerleşme olanakları açısından bu eski doku incelenirse, dokuda 'esnekliği' arttıran üç temel ögeden söz edilebilir:

1. Bunlardan birincisi 19. yüzyılın ikinci yarısında İsmailiye kentinin kurulmasıdır. 20. yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu'nun metropolleşme eğilimi gösteren büyük kentlerinde yeni kent parçaları kurulduğu bilinmektedir. Ancak bu gelişmeler hem çok sınırlı hem de zaman içinde yapılan süreçlerdi, örneğin İstanbul'da Pera'nın kendi iç dinamizmi ile gelişmesi gibi. Eski kentin hemen bitişiğinde kurulan İsmailiye ise, Süveyş Kanalı'nın açılımı nedeni ile Avrupa'dan davet edilen kraliyet çevresini ağırlamada uygun bir dekor oluşturma amacı ile Hidiv'in sağladığı parasal ve plan desteği ile kısa sürede gelişti ve önemli bir kent parçasını oluşturdu. Bu açıdan İsmailiye, Ankara kentinde Yenişehir kesiminin gelişimi ile karşılaştırılabilir. Ancak Ankara da bile öncelikle Bakanlıklar Sitesi yapılmış onu izleyen konut dokusu gelişimi daha yavaş bir süreç ile gerçekleşmiştir. İsmailiye'nin gerçekleşmesi ile eski kentte yaşayan üst ve orta gelir grupları bu sıkışık ve altyapı hizmetleri aksayan dokudan çıktılar, geride bıraktıkları ve geçmişin zengin ticaret ve tarım artı gelirini yansıtan gerçekten de büyük ölçekli konutları oda modünde kiraya açıldı. Bu konut stoku, eski kentte kervansaray ve hanlarda varolan kiralık ucuz odalara eklenince göçenlere önemli bir barınak alanı ortaya çıktı.

2. Eski dokuda barınak 'enekliğini' arttıran bir diğer olgu doku içinde devingenliği kısıtlayan iki nedenden kaynaklanır. Bunların birincisi vakıf olgusudur. Kahire kenti yüzyıllar boyunca çok istila gördüğünden aileler mallarını korumak için özel bir vakıf türü yaratmıştı. Kişi taşınmaz mallarının sahipliğini bir dinsel örgüte veriyor, yönetimi ise ya kendisi üstleniyor ya da para karşılığı bir mütevelliye veriliyor ancak kişi ve mirasçıları malların gelirini almayı sürdürüyordu. Aile böylece arazinin kullanma hakkını elinde tutuyor ama satma, rehin verme, transfer gibi haklarından vazgeçiyordu. Toprak böylece istilacı güçlerden ve İslam miras hukukunun getirdiği parçalanmadan kurtuluyordu. Ancak bu sistemin kent dokusunun korunması ve kent gelişimi üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bu yasada taşınmazlardan gelen kârın, malın bakım ve yönetim giderleri çıktıktan sonra hayır sahipleri arasında paylaştırılması öngörülmüştü. Ancak malın bakımı için ayrılması gerekli fonlar hiçbir zaman ayrılmadı, malın sahipleri için her zaman vakıftan kendilerine gelen gelirin maksimizasyonu önemli oldu. Örneğin kat ölçeğinde kiraya verilen bir binanın sahibi gelirinden bakım için pay ayırmak istemediği için, kiracılar ise böyle bir sorunu yükümlenmedikleri için, bina zaman içinde yıkılmaya başlıyor, kiracılar çıkıyor, sahibi de binayı tamir ettirecek parayı bulamadığı için yapı göçenlere açılıyordu. Taşınmazların satılmasına bir engel de mal sahipliğindeki karışıklıktı. Örneğin, araziyi bir kişi vakıf altında tutarken, üzerindeki binanın her katının sahibi başka birisi olabiliyordu.

Vakıf sisteminin bir diğer etkisi de kentin gelişmesinde rehin mekânizmasının rolünü kısıtlamak oldu. Vakıf sahibi aileler nakit paraları yetmediği için taşınmazı, geliştirmek, yenilemek gibi eylemlere giremiyorlardı. Taşınmazın ken-

disi ise gelişme kapitali elde etmek için kullanılamıyor, geliri kent için harcanamıyordu. Vakıf yasasına göre taşınmazlar borç almak için karşılık gösterilemediği ya da hiç olmazsa bir kısmı satılamadığı için eskimeye ve göçenlere terkediliyordu. Böylece vakıf sistemi kentteki konut dokusunun eskimesine neden olurken bu dokunun yenilenmesine de engel bir statik sistem oluşturuyordu. Nitekim daha sonraları vakıfa çevrilebilen toprakları sınırlayan yasalar getirildiği gibi vakıf topraklarını yönetmek için bir bakanlık kuruldu ve 1952 yılında vakıf sistemi tümü ile kaldırıldı.

3. Eski dokuda devingenliği sınırlayarak barınak 'esnekliğini' artıran bir diğer öge ise kiralarla ilgili yasalar oldu. Yükselen kiraların denetlenebilmesi için 1942 yılında çıkan bir yasa ile bu tarihten önce yapılan yapıların kiraları donduruldu. Daha sonraki yıllarda ara ara çıkan yasalar ile yeni yapılan binaların kiraları da belirli yüzdelerle indirildi. Bu olgu rant gelirini çok kısıtladığı için bir yanda kiralık yeni bina yapımını yavaşlatırken öte yandan 'hava parası' olgusunu ortaya çıkardı. Bu yasalar sonucu kira gelirleri pazar mekanizması dışında kalan konut sahipleri konutlarını eskimeye bıraktıkları gibi kira gelirini yükseltecek yoğunluk artırımlarını da desteklediler. Bunun sonucunda ortaya Kahire kentine özgü değişik bir çözüm çıktı. Öz yerel yönetime 1949 yılına dek kavuşamayan kentte yerel hizmetler oldukça yetersizdi. Bu denetimsiz ortamda imar yasa ve kuralları da izlenmiyordu. Bu kapsamda az gelirli gruplara yönelik oldukça değişik bir çözüm de bina çatılarına kurulan gecekondular oldu. İmar yasası uyarınca tuğla ve harç gibi kalıcı malzemeden yapılmayan yapılar yapı ruhsatı gerektirmiyor ve yasa dışı sayılmıyordu. Yasanın bu boşluğundan yararlanan göçenler büyük, sağlam ve çatıları düz olan yapıların çatılarına kurdukları barakalara aile ve hayvanları ile yerleştiler.

Kiralarını arttıran bu çözüme bina sahipleri karşı çıkmıyordu. Özellikle kentin eski dokusunda çok yaygın olan ve bugün kaldırılmasına çalışılan bu değişik gecekondu türünde yarım milyondan fazla insan yaşadığı tahmin edilmektedir. Çatıların yanısıra binalar arasındaki dar aralıklara, köşe ve nişlere de cepheleri kapatılarak barınak yapılıyordu. Bu anlamda belli bir 'esneklik' kazanan eski doku sağlıksız bir biçimde genişleyebilirdi.

Kent içi yerleşim alanlarında denetimin zayıf olması eski dokuda yapı yoğunluğunu sağlıksız ve estetikten uzak bir biçimde arttırırken bu dokuda var olan anıtları da yerleşime açtı, ve literatürde 'camiye konma' adı verilen bir olgu başladı. Verilen bir bilgiye göre 1971 yılında eski dokudaki yedi camide 900 kişinin yaşadığı saptanmıştı.

- Eski dokuda genelde kira karşılığında yerleşme olanağına karşın doğuda gelişen ve gene Kahire kentine özgü bir çözüm oluşturan Ölü Kentler bedava yerleşime açıktı. Kent duvarlarının doğusu ile Mukaddem dağları arasında kalan alan kent mezarlığı olarak kullanılıyordu. Bu mezarlar eski Mısır geleneklerini de yansıtan biçimde düzgün yapılardan oluşuyordu, mezarların yanısıra bekçiler ile arada gelen ziyaretçilerin barınabileceği odalar da vardı. Özellikle Memluk sultanlarının da bu alana gömülmesi ile bu oda-mezarlar daha itina ile bakılmaya ve ken-

di içlerinde farklılaşmaya başlamıştı. Kentin doğusunda uzanan ve güney kesimlerini de saran bu Ölü Kentler kırdan göçenler için bedava bir iskan alanı oluşturdu. Taş ya da ahşaptan yapılan bu mezar odalar kentteki kerpiç yapılara oranla daha sağlamdı. Üstelik bu alanın yolları da geniş ve düzgün, konut-mezar yoğunluğu daha düşüktü. Hızla işgal edilen bu mezar-odaların dolması ile aralarına dokuyu sıklaştıran gecekondu türü eklemeler yapıldı. Yönetimler buraya altyapı getirmeseler bile okul ve dinsel kurumlar gibi üstyapı elemanları geldi. Altı Gün Savaşı'ndan sonra Süveyş kanalından getirilen göçmenlerin de buraya yerleştirilmesi ile nüfus daha da arttı.

Bugün doğu ve güney Ölü Kentlerinde bir milyondan fazla kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Eski dokudaki kira olgusuna karşın para ödemeden hatta emek bile katmadan yerleşilebilen bu mezar odalar 1940'ların sonunda Türk kentlerinde çevreden toplama malzeme ile denetlenmeyen topraklar üzerinde yapılan ve neredeyse bedavaya gelen gecekondu çözümünü bir anlamda yineler.

- 1896-98 yılları arasında merkezden çıkarak kentin sekiz ayrı yönüne giden tranvay hatları çevre alanları da bir yerleşme seçeneği olarak devreye soktu. Bu süreç koşutunda doğuda sulama sonucu çölden toprak kazanılırken, Nil üzerinde yapılan köprüler ve taşkın denetimi sonucu Nil'in batı kıyısı da yerleşmeye açılmıştı. 1920 civarında yeni kurulan sanayiler sıkışık merkez dokusu içine girmek yerine kuzey batıda yeni gelişen Bulaq limanı çevresine yerleşiyordu. Bu alana eski doku içinde teknolojisini yenileyebilen sanayiler de katılıyordu. Böylece kuzey batıda yeni ve daha modern teknoloji kullanan sanayiler yerleşirken eski dokuda emek yoğun, ufak ölçekli tamir, el işleri gibi geleneksel iş yerleri kalmıştı. Sayıca çok yoğun ve yaygın olan bu iş yerleri geleneksel ticaretin sürdüğü çarşılarda, hanlarda, ana ve yan yollar çevresinde yer alıyor ve 1950'lerde İsmailiye'nin yapılması ile vurgulanan konut ikilemine ek olarak iş alanlarında da ikilem yaratıyordu.

Ancak İstanbul'da çevrede kurulan fabrikaların yanında gecekondu mahallelerinin oluşum süreci Kahire'de biraz daha farklılaştı. Özellikle kuzeye ve batıya yayılan kent lekesi boyunca uzanan tranvay hatları kentin içindeki eski dokuda yerleşen yığınları çevredeki fabrikalara ulaştırırken çevre köyleri de bu fabrikalara bağlıyordu. bu nedenle kentin çevresinde yıllar boyu tarım ile uğraşan köyler değişime uğradı. Gerek kentin içinden çevreye kaçan aileler gerekse kente göçenler bu köylere yerleşerek kırsal alanı hızla kentsel arsaya dönüştürmeye başladılar. Bu köylere işçiler, sokak satıcıları, küçük memurlar, hizmetliler yanısıra yasa dışı işlerde çalışanlar da yerleşiyordu. Ancak bu yerleşmeler çok değerli toprak üzerinde yayılmaktan çok, bu çevre alanlarda imar denetiminin yok ya da zayıf oluşundan yararlanarak birbiri üzerine yığılan altyapısız yoğun dokular oluşturuyordu. Yerel yönetim bu sağlıksız yığılma ve yoğunlaşmayı altyapı hizmeti getirmeyerek önlemeye çalıştı ise de nüfusu barındırmak ve kent içinde yükselen yoğunluğu rahatlatmak için başka bir seçenek geliştirilemediği için zaman içinde altyapı getirildi ve bu köyler kentin dış mahallerini oluşturdu.

SONUÇ

Yukarıdaki tartışmada da izlendiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da, 20. yüzyılın ilk yarısında da Türkiye'de tarımda gelişen teknolojik-yapısal değişiklikler ülke demografik dengelerini daha önce görülmedik ve beklenmedik ölçüde değiştirmiştir. Mısır'da ihracat pazarına dönük bir ürünün tarımı, Türkiye'de ise tarımın mekanize olması ile başlayan bu olgu toprak mülkiyetine yansıyarak nüfusu yerinden oynatan değişikliklere neden olmuştu. Türkiye'deki değişim tarımın yapısını küçük çocukların ve yaşlıların bile katılmasını gerektirecek kadar emek yoğun bir düzenden bu emeğin grup grup yerini alan makinelere dayalı bir düzene geçişe dayandığı için kırdan kopan nüfus hızla kentlere yönelmiştir. Mısır'da ise ihracata yönelik pamuk tarımı da eski düzen gibi emek yoğun olduğundan ve ekim alanlarını maksimize etmek ve ürünü hızla ihracat noktalarına ulaştırmak için kıra yatırımlar yapıldığından kır nüfusu belli bir süre, yeni pazarlama biçimi toprak mülkiyeti ve iş gücünde köklü değişikliklere neden olana dek ortalama 60-70 yıl kırda barınabilmiş, bu değişiklikler sonucu kırda baskının itici ivme kazanması ile kentlere yönelmiştir. Böylece temelde daha önce ülke iç dinamiği bağlamında oluşmamış ve görülmemiş boyutlarda göçü kırdan koparan nedenler her iki ülkede de dış dinamiklerin iç yapıda, mülkiyet düzeni ve emek politikasında oluşturduğu benzer değişikliklerdir. Ancak kentler üzerindeki etki değinilen nedenlerden ötürü Mısır'da bir zaman aralığı ile gerçekleşmiştir.

Her iki örnekte de kırdan kopan nüfus ülke düzeyinde istihdam olanaklarının en yaygın, çeşitli ve yoğun olduğu Kahire ve İstanbul kentlerine yönelmiş ve bu göç baskısı yanısıra 20. yüzyılın modernleşme eğilimleri bağlamında ölüm oranlarının azalmasına karşın doğum oranlarının değişmemesi sonucu bu merkezlerin nüfusları hızla artmıştır. Böylece Kahire'den İngiliz ve diğer yabancıların çekilmesinin, İstanbul'da ise başkent işlevlerini Ankara'ya kaybetmenin neden olduğu nüfus sarsıntıları atlatılmış ve her iki kent de metropolleşmeye yönelmiştir.Ancak ülke kentleşme yapısı daha dengeli gelişmiş bir düzen içinde yer aldığından kademeli bir göç akımına hedef olmuş kırdan kopan göç İstanbul yanısıra diğer büyük kentlerce de önemli ölçüde paylaşılmıştır.

Kentlerde göçenler için kuşkusuz en ucuz yerleşim alanları eski dokulardır. Gecekondu yapımı yasa dışı olması ve bu nedenle yüksek yıkım olasılığı içermesi, ayrıca arazi kapatmanın yaşam güvencesini bile tehlikeye atabilecek süreçlerden geçebilmesi, gerekse de arazi, malzeme ve işçilik için parasal karşılıklar içermesi açılarından göçenlerin ilk başvurduğu çözüm olamazdı. Eski dokuda çok ucuz bir kira karşılığı barınabilmek çoğunlukla merkezi iş yerlerine yakın olan bu dokudan ulaşım maliyetlerini de azaltıyor, göçenin zaman ve parasını daha ekonomik harcamasını sağlıyordu. Bir konut sahibi olmak ise ancak kişi kent yaşamına alışıp, çevreyi öğrenip, ilişkiler edinip, biraz para biriktirdikten sonra gündeme gelebilirdi. Bu durumda ilk aşamada göçenlerin yerleştirilebilmesi eski dokunun nüfus emebilme kapasitesine bağlı kalacaktır. İstanbul'da kent duvarları içinde kalan eski kent 17.2 km²'lik bir alanı kaplıyordu ve 4.8

km² kaplayan Kahire örneğine göre çok büyüktü. Ayrıca Kahire'de yapı dokusunun çok sıkışık ve yoğun olmasına karşın İstanbul'da eski dokuda yangın yeri, bostan, bahçe gibi aralıklar yoğunluğu sürmekte idi. Buna karşın Kahire'de eski dokunun çok daha yüksek bir emme kapasitesi olduğunu izledik. Kolonial güçlerin ve onlara bağımlı grupların kendilerine yeni bir kent parçası kurarak eski kentten hızla çıkmaları sonucu, eski kent geleneksel ticaret, küçük üretim ve hizmetler ile bu eylemlere üretim ve/ya da tüketim boyutunda katılan dar gelirlilere ve böylece de çöküntüye bırakılmıştı. Kolonial bir yönetim biçiminden geçen ülkelerin başkent ya da büyük liman kentlerinde sık izlenen bu modelde bu güçlerin kendilerine eylem alanı, prestij ve güvence sağlamak için kurdukları yeni kent parçaları yanında kentin en alt gelir gruplarına ve geleneksel eylemlere terkedilen ve bu nedenle büyük çöküntü alanlarına dönüşen eski kent parçaları vardır. Bu kent parçalarının sık dokusunda denetim için gerekli ancak bir ya da iki ana yol açılabilmekte ve bu dokuların korunabilmesi, dokuyu kullanan kişilere daha sağlıklı ve çağdaş yaşam ortamları sağlanabilmesi sorunları henüz çözülememiştir. Kahire'de de eski doku bu anlamda 'terk edilmişti.' Ayrıca özel bir mülkiyet ve işletme biçimi (özel vakıf olgusu) ve kira dondurma yasası gibi kararlar da dokuda belli bir 'hareketsizlik' yaratarak yenilenmeyi engellemişti. Kente göçenlerin konut sorununu çözemeyen yönetimler yapılaşma kurallarını işletememişler ve eski doku böylece anıtları, mezarları, çatıları ve sığınılabilecek her türlü hacimleri ile birlikte olağan üstü bir barınma 'esnekliği' kazanmıştır.

Her iki kentte de eski doku yanısıra kent çevresindeki alanlar da yerleşime açılmıştır. Bu noktada iki kent arasındaki biçimsel farklılaşmanın kaynaklandığı iki ölçüt çevre topraklar üzerinde oluşan fırsat maliyeti ve topografyadır. İstanbul'da bu maliyetin çevrede oldukça düşük olması nedeni ile gecekondu mahalleleri çevrede yer alan tarımsal alanlar, mülkiyeti tartışmalı büyük çiftlikler, işlenmeyen boş alanlar üzerinde kilometrelerce yayılırken, çölün ortasında çöl ile dağlar arasında sıkışan Kahire de toprak çok değerliydi. Doğal sınırları çok açıkça izlenebilen bu toprak, kenti besleyecek tarım alanı, ileride kentleşmeye dönüşecek reserv yerleşim alanlarını oluşturuyordu. Alt gelir grupları İstanbul'da olduğu gibi bu değerli toprağı bedelsiz kapatarak rantı düşük konut mahalleleri kuramayacakları gibi bu alan üzerinde oluşan değer yüzeyini gene bu alana talip olan üst ve üst orta gelir grupları bile ancak çok belirli noktalarda delebiliyorlardı. Bu nedenle alt gelir grupları önce ulaşım sisteminin yaklaştığı köylere hem yapı hem nüfus yoğunluğunu arttırarak yerleştiler ve bu köylerin tarımsal yapısını çeşitlendirdiler. Yapı dokusu doyduğunda bu köylere gene yüksek yoğunluklar kapsamında bedel karşılığı genişleyerek bitişti. Bugün Kahire'nin kuzeyinde, batısında ve güneyinde gelişen yeni yerleşme alanlarının üst gelir grupları, alt gelir grupları ve konut dışı kullanımlar tarafından ulaşım hatları boyunca oluşan bu değer yüzeyini delebildikleri aralıklarda oluştuğu izlenir. Topoğrafya özellikleri ise her iki kentin yayılma biçimini belirlemiş ve İstanbul merkezden dışa açılan konut kuşakları ile konsantrik bir yayılım sergilerken, Kahire kuzey ve güneye doğru nehir ve ulaşım hatları boyunca uzanan sektörel bir gelişme göstermiştir.

Böylece Kahire bir anlamda '**slum**laşırken', İstanbul 'gecekondulaştı' ancak gerek Kahire'de gerekse İstanbul'da gecekondu ya da **slum** türü alanlarda yaşayan kişilerin temel özellikleri gerçekte benzer fiziksel mekânları paylaşmaktan çok benzer bir istihdam yapısının içine düşmektir. **Slum** ya da gecekondu olsun kentte bu tür fiziksel marjinal alanları türeten de bu istihdam biçimidir. Yeterli hız ve düzeyde sanayileşememenin yarattığı çok sayı ve çeşitte marjinal ve küçük çaplı işler; kentte üretim, dağıtım, tamir, bakım türünden işleri üstlenmek durumundadırlar. Düşük ciro, piyasa dalgalanlamalarına karşın düşük düzeyde dayanıklılık, düşük gelir ve yüksek düzeyde işçi hareketliliği içeren bu marjinal ve küçük çaplı işler bu özellikleri nedeniyle yer aldıkları tüm ekonomilerde benzer fiziksel yaşam çevreleri ve benzer yaşam standartları yaratmıştır. Ekonomideki gelişme sonucu sanayileşme sektörler boyunca yayılıp marjinal işleri ortadan kaldırırsa, ya da ithal teknoloji ve girdilere dayanan çarpık sanayileşme sürer ve bu nedenle zaman içinde bazı marjinal ve küçük çaplı işlerin rolü ve önemi tanınır ve artarsa, bu yapıların türettiği yaşam ve mekân standartları da yükselecektir.

Gerek Kahire gerekse İstanbul gecekondu ve **slum** bölgelerinde yapılan ampirik çalışmalar bu alanlardaki yaşam standart ve benzerliklerini yansıtır. 1971'de J.Abu-Lughod'un göçenlerin Kahire'ye uyumu konusunda ileri sürdüğü ve 1971'de K. Petersen'in test ettiği hipotezler arasında yer alan

- Göçenlerin genelde daha önce kente göçmüş hemşerilerinin yanına yerleştiği, daha çok bu gruplar ile sosyal ilişki kurduğu, yeni ilişki sistemleri kurmadıkları,

- Genelde kendi kurdukları küçük çaplı işlerde çalıştıkları, örneğin ayak satıcılığı gibi,

- Formel örgütlere giremedikleri,

- Kente uyum konusunda akraba-tanıdık ilişki sistemlerinin en önemli aracılığı üstlendiği gibi hipotezler Türkiye'de de gecekondu alanlarında test edilip genelliği-yaygınlığı izlenmiş gözlemlerdir.

Öte yanda, bu istihdam biçiminin türettiği konutların içindeki yaşantı da ekonominin belirli aşamalarında benzer görüntü verir. Beş-altı katlı binalarda da olsa tek katlı gecekondularda da olsa, odalar küçük ve ihtisaslaşmamıştır, altyapı yoktur ya da yetersizdir, verimli çalışmaz, çamaşır yıkama, yemek pişirme gibi işlemler koridorda ya da bahçede yapılır. Özetle, tek katlı da olsa çok katlı da yaşantı fakir ve sağlıksızdır. Ancak bu noktada Kahire ile İstanbul arasında önemli bir farkın altını çizmek gerekir. Zira her iki kentteki fakir yaşam çevreleri düşük standartları açısından belirli benzerlikler göstermekle birlikte ileriye dönük gelişme potansiyeli açısından çok farklıdırlar. Gecekondu türü yerleşmeler zaman içinde iyileşme potansiyeline sahiptir. Ekonomisi yukarıda tanımlanan yollara sapabilen ülkelerde bu iyileşme konut sahibinin eli ile de gerçekleşebilir. zaman içinde marjial işlerden daha sürekli, güvenceli ve biraz daha yüksek gelir getiren küçük işler grubuna geçebilen ve bu grup içinde daha iyi ça-

lışma koşulları ve gelir peşinde iş değiştiren, ya da çalıştığı marjinal iş kolu önemli gelir getirmeye başlayanlar, ailede büyüyen çocukların da çalışması ile gelir birliği de sağlanırsa, bu süreç içinde konutlarını iyileştirmiştir. Tahta duvarlar brikete çevrilmiş, çatılar sağlamlaştırılmış, oda sayıları arttırılmış, konut boyanmış, çevreleri düzenlenmiştir. Bugün İstanbul'da kent merkezine yakın, altyapısı gelişmiş, ana ulaşım ağlarına bağlanmış gecekondu alanları örgütlü müteahhit firmalar eli ile apartmanlaşırken, daha çevre alanlar gecekondu sahiplerinin gerek dış ülkelerdeki tasarrufları, gerekse akrabalar arasında toplanan birikimler ile apartmanlaşmaya dönüşmektedir. Bu alanlara ayrıca örgütlü olmayan yapsatçı küçük müteahhitler de girip ellerindeki küçük kapital ile 1-2 kat çıkıp gerisini yapmadan satarak topladıkları kapital ile apartmanlaşmayı sağlamaktadırlar.

Kahire ve Hong Kong'da olduğu gibi sıkışık, bitişik, çok katlı yapılarda ise bu gelişme potansiyeli izlenemez. Gerek yapıların fiziksel katılığı gerekse mülkiyet işlerindeki karışıklık bu olanağı ortadan kaldırır. Bu sorunun hükümetler tarafından bile çözülemediğine yukarıda değinildi. Böylece gecekondu sahibi bir kişi bu konutu ve üzerinde oturduğu toprağı kent ekonomisi içinde kendisine yer edinmek, durumunu zaman içinde düzeltebilmek için kullanabilir. Nitekim bu tür ihtisaslaşmış kent ekonomisi için geçerli ve gerekli beceriye, bilgiye, deneyime ve hatta ilişkilere sahip olmayan göçen için durumunu sigortalayan, ileriye dönük önemli ilerleme potansiyeli sunan bir olanağa-konuta sahip olmak çok önemlidir. İstanbul'da ve bugün Türkiye'nin büyük kentlerinde izlendiği gibi, dünkü gecekonducular bugün apartman sahibi olma olanağına kavuşmuşlardır. Kahire gecekondularında bu olanak ve ümidin var olduğu söylenemez.

KAYNAKLAR

Janet Abu-Lughod, **Cario: 1000 Years of the City** Victorious, Princeton Univ. Press, 1971.

Paul Bergne, 'Cario: Can the Medieval City Be Saved', **Architectural Review,** CLXIV, No: 978, 1978.

Mahmoud Hussein, **Class Conflict In Egypt: 1945-70,** Monthly Review Press, N.Y. and London, 1973.

Robert Mabro and Samir Radwan, **The Industrialization of Egypt: 1939-1973,** Clarendon Press, Oxford, 1976.

K.K.Peterson, 'Villagers in Cario, Hypotheses versus Data, **American Journal of Sociology,** Vol.77, 1971.

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

28 **Belge** *Yahya Kemal ve Osmanlı'da Siyasi Gelenek* **Bora** *Doğu ve Batı Arasında Bir Aydın: Bahro* **Turgut** *Modern Trajediye Karşı Kültürel Devrim* **Deringil** *II. Abdülhamit ve İsmet İnönü* **Tekeli** *İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya* **Behar** *Kültür ve Yazı* **Faroqhi** *Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır* **Toprak** *Liberalizmin Liberal Gelenek İçinden Bir Eleştirisi* **Ersanlı - Özdoğan** *'Ulus' ve 'Ulusçuluk'*

29/30 **Vergin** *Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış* **Azmeh** *Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık* **Sarıbay** *Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm* **Burke** *Arap Protesto ve Direnişinde Form ve Anlam* **İhsanoğlu** *Osmanlı Devletine Bilimin Girişi* **Karaman** *İslâmi Uyanışın Öncüleri* **Bulaç** *İslâm Düşüncesinde Çifte Gerçeklik* **Toprak** *İki Müslüman Aydın: Ali Bulaç ve İsmet Özel* **Kara** *Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılık* **Toprak** *İslâm ve İktisat*

31/39 **Divitçioğlu** *İktisadi Yeniden Üretim* **İnsel - Aktar** *Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar I* **Aksoy - Aksoy** *Rus Biçimciliği Üstüne* **Ersanlı** *Türkçülükten Yurttaşlığa* **Tekeli** *Akdeniz'de Feminizm* **Toprak** *Ömer Seyfettin ve "Sivil Toplum"* **Akarlı** *Toplum Tarihçiliğinde Yöntem* **Ortaylı** *Osmanlı ve Müzik*

40 **Divitçioğlu** *Küçükömer ya da İbn Haldun Versus Locke* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar II* **Esenbel** *Japon Aydınları ve Batı Bilimi* **Shaikh - Tonak** *Refah Devleti ve Sosyal Ücret Efsanesi* **Gürsel** *Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rumları* **Tekeli - İlkin** *1923 Tarihli "Umur'u Nafia Programı"* **Güzel** *Türkiye'de Grev Tartışmaları-Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü* **Toprak** *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler* **Belge** *Türkiye'de Devlet ve Sınıf* **Toprak** *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine*

41 **Buğra** *İktisat ve Ahlâk* **Howard** *Geleceğin Şimdi Olarak Kavranışı* **Segal** *Aileyi Parçalayacak mıyız?* **Hamon - Rotman** *Epilog* **Bora** *Doğu Avrupa'da 68* **Belge** *68 ve Sonrasında Sol Hareket* **Alpay** *68 Kuşağı Üzerine* **Doltaş** *"Postmodernizm" Aporia ve Logos* **Turhanlı** *Karşıt Kültürün Bir Ögesi Olarak Müzik* **İnsel** *88 Mayıs'ından 68 Mayıs'ına Bakış* **Zarakolu** *68 Mayıs'ından Belgeler*

42 **Ayata** *Salon Kullanımı* **Duben** *Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma* **Divitçioğlu** *Kök Türk Efsaneleri* **Doltaş** *İletişim, Yazın Metni ve Göstergebilim* **Cangızbay** *Türkçe Okuma-Yazma Öğretimi* **Üskül** *Sıkıyönetim Uygulamaları* **Çağlar** *Demokrasi Krizi* **Cezar** *Süleyman Penah Efendi* **Rodrik** *İhracat Patlaması* **Hassan** *Kesbsiz Tâ O Kadar Cehi Olmaz* **Ersanlı** *Yirmi Yılın Tadı* **Somer** *31 Mart* **Toprak** *Hürriyet'in İlanı*

43/44 **İslamoğlu-İnan** *Köylüler* **Yerasimos** *Pontus Meselesi* **Divitçioğlu** *Türk Bütüncül Erken Devleti* **Cocoulos** *Yunanistan'da Kadınlar* **Vergin** *Pozitivist Optimizm* **Şenatalar** *ABD '88 Başkanlık Seçimi* **Bostanoğlu** *Konut Sorunu* **Gürsel** *Türk Edebiyatında Yahudiler* **Özsoy-Taylan** *Dilbilim ve Çeviri* **Millas** *Türk-Yunan "Birliği"* **Toprak** *II. Meşrutiyet'te Kadın Dernekleri*

46-47 **Adanır** *Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim* **Toprak** *Tanzimat ve Çağdaş Türkiye* **Yeldan** *1979-1983 Türk Yapısal Uyum Programı* **Menard** *Örgütler Neden Varlar?* **Ayata** *Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman* **Hekimoğlu** *Modernleşme ve İstikrarsızlık* **Üstel** *İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma - Rölativizm İkilemi* **Richert** *Çoğunluğun Sonucu Azınlıklar* **Gürsel** *Ziya Gökalp'in Milliyetçiliğinde Epik Söylem* **Kitsikis** *Bilimsel Düşünce ve Rönesans Ruhu* **Millas** *Dimitri Kitsikis'in Yanıtına Not*

Birikim Yayınları